

BETEKINTŐ

2018/2. szám

TARTALOMJEGYZÉK

Papp István: Színek és évek – 1968

Csatári Bence: 1968 jelentősége az MSZMP könnyűzenei politikájában

Farkas Gyöngyi: „Nekünk nem tetszik ez a rendszer. Tenni kéne valamit.”
Röpcédulázó fiatalok 1968 nyarán

Ehrenberger Róbert: Egy reformkísérlet előtörténete – avagy Csehszlovákia útja az
1968-as megszállásig

Pócs Nándor: Lázadás a valami ellen
68-as kézikönyvek. Marcuse és Debord

Tóth Eszter Zsófia: Miniszoknya, Infecundin, próbaházasság
Az 1968-as szexuális forradalom hatása Magyarországon

Huhák Heléna: Közös élet, közös tér
Az Orfeo csoport kommunája Pilisborosjenőn

Varga Zsuzsanna: Az Új Gazdasági Mechanizmus elfeledett sikertörténete: a
termelőszövetkezeti szektor

Ha van fogalom, amely nem illik a Kádár-korszakhoz, akkor az a színesség és elevenség. Míg 1918 és 1956 között robogott a magyar történelem szekere, zakatolt a politika vonata és számos sorsfordító évszám vésődött be a nemzedékek tudatába, addig a forradalom leverése és a rendszerváltás közötti bő három évtizedben, ha nem is állt meg teljesen, de lelassult az idő. Talán 1958, esetleg 1963 lehetnek olyan évek, amelyek valamilyen szempontból elkülönülnek attól a szürke egyformaságtól, amely sokak számára a Kádár-korszakot jellemzi. Ezért is meghökkentőnek tűnhet, hogy a Szatmár megyei dzsentrik világát nagy erővel láttató regényt, Kaffka Margit páratlanul szép alkotását társítjuk 1968-hoz. Mégis jogos e választás. Hiszen ez volt az egyetlen esztendő a magyar történelem ezen évtizedeiben, amikor különleges módon sűrűsödtek a világ és Magyarország közéletének eseményei. A szexuális szokások változásairól, a csehszlovákiai bevonulásról, a beatkorszak és a táncdalfesztivál történéseiről, az Új Gazdasági Mechanizmusról, vagy éppen a Marin Luther King és Robert Kennedy elleni merényletekről nagyon sokan őriznek emlékeket. Ezen túl 1968 fontos korszakhatár a Kádár-rendszer históriájában is: előtte még sokan hittek valamiféle belső reform lehetőségében, utána már aligha lehetett őszintén bízni ebben. Nem véletlen, hogy a magyar ellenzéki mozgalmak is valahol ennek az esztendőnek a táján gyökereznek. Ezen érvek és indokok alapján döntött úgy a Betekintő szerkesztősége, hogy tematikus szám keretében szeretné érzékeltetni az 1968-as év sokszínűségét, zaklatottságát, a remények és csalódások évét, mely 50 esztendővel ezelőtt pergett le a história lapjain.

Csatári Bence

1968 jelentősége az MSZMP könnyűzenei politikájában

Az 1968-as esztendő sok szempontból határhátré jelentett a Kádár-rendszer történetének egészét tekintve éppúgy, mint a művelődés- és kultúrtörténeti jelentőséggel bíró könnyűzenei életet illetően. Természetesen a magyarországi változások nem vonatkoztathatók el teljes mértékben a nemzetközi események sorozatától, így a nyugati diáklázadásoknak nevezett mozgalmak – amelyeknek voltak a keleti blokk országaiban való „lecsapódásai” is – jelenségétől sem, jelen tanulmányban mégis a magyarországi fejleményekre, a gazdasági reformkísérlet, valamint a szovjet direktíva alapján történt csehszlovákiai intervenció kultúrpolitikára is gyakorolt hatásaira helyezük a hangsúlyt.¹ Itt kell megjegyezni, hogy ez a két történelmi mozzanat egyszerre hatott, mégpedig egymással ellentétes irányban: előbbi a liberalizálódást feltételezte, utóbbi a szigorítást és az ortodox kommunista felfogáshoz való közeledést. Éppen ezért rendkívül bonyolult és sokrétű feladat a kádári–aczéli könnyűzenei politika összességében való jellemzése ebben az időszakban, mert az egymással ellentétes tendenciáknak megfelelően születtek ugyancsak ellentmondásos döntések egy-egy ügyben, és ezért lehettek ennyire szerzeágazóak azok a kijelentések, megjegyzések és határozatok, amelyek a hatalom részéről hangzottak el, illetve születtek. A tanulmány terjedelmi keretei nyilvánvalóan nem engedik meg, hogy minden aspektusra teljes körűen kitérjünk, mindezzel együtt arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, a hazai állampárt, az MSZMP a kultúr-, média- és ifjúságpolitikáján keresztül milyen hatást gyakorolt a könnyűzenei életre 1968-ban, illetve ez utóbbi miféle változásokat hozott a társadalom körében, és milyen nem elhanyagolható mértékű reakciókat váltott ki a hatalom egyes szegmenseiből.

A Kádár-rendszer kultúrpolitikája alapvetően abban különbözött az ezt megelőző Rákosi-korszaktól, hogy míg utóbbiban a „2T” alapelve mentén szervezték meg a kulturális életet, tehát a hatalom csak a tiltás és a támogatás magatartását gyakorolta, addig a Kádár-korszak kifejezetten előszeretettel használta a harmadik „T”-t, így bevezette a „3T” elvével a *tűrt* kategóriát. Ez utóbbi képlekeny voltának bemutatása egy másik tanulmány témája lehetne, e helyütt elégedjünk meg annyival, hogy leszögezzük: az újonnan létrehozott és a Kádár-rendszer egész időtartama alatt alkalmazott halmazba könnyen be lehetett kerülni a támogatott oldalról, ugyanakkor örülhettek azok az előadók és szerzők, akik a tiltott zónából avansáltak a megtűrték közé. Ez a képzeletbeli határok közötti mozgás akár többször is megismétlődhetett egy művész életében, akár több irányban is, sőt arra is akad nem egy példa, hogy ugyanazt a művészt ugyanabban az időpillanatban a hatalom egyik képviselője tiltotta, a másik pedig nemcsak hogy megtűrte, de alkalomadtán még támogatta is. Ennek kapcsán megemlíthetjük az itt nem részletezendő *Jelbeszéd*-ügyet, melynek során a Koncz Zsuzsa 1973-ban kiadott nagylemezén található számokat a Magyar Rádió negligálta, miközben a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat (MHV) terjeszteni szerette volna.² Mindamelllett meg kell állapítanunk, hogy voltak olyan zenei stílusok is – mint például a punk³ –, amelyek soha nem léphették át a legitimitás küszöbét, mert antikommunista szövegvilágúak voltak, vagy a – közelebről, egzakt módon a pártállami vezetés által soha meg nem határozott – szocialista erkölcsöt sértették.

Fontos rögzítenünk, hogy a Kádár-rendszer egészére jellemző „3T” elvét Aczél György, a Kádár-rendszer legfőbb kulturális irányítója először expressis verbis csak 1968. április 1-jén nyilvánította ki az MSZMP Központi Bizottsága (KB) Politikai Akadémiáján tartott előadásában. Ahogy fogalmazott: „*Világosan kell meghatározunk kulturális munkatílusunk jellemzőit; [...] a támogatásnak, a tűrésnek és a tiltásnak azokat az elveit, amelyek[et] az alkotóműhelyeken belül és azokon kívül, tehát az országos közvélemény előtt érvényesítünk.*”⁴ Ugyanezt a közismert elvet erősítette meg Aczél György 1979-es felszólalása is: „*Az elmúlt két évtizedben vált szinte szólásmondássá, hogy művelődéspolitikánk a »három T« elvére alapul: támogatunk, tűrünk, illetve türelmesek vagyunk, ha pedig kell, tiltunk.*”⁵ Természetesen tudjuk, hogy a mindennapi gyakorlatba ezek az elvek már a Kádár-rendszer kezdetétől beépültek,⁶ de mindenesetre nagyon jellemző a pártállami rendszer kommunikációjára, hogy ezt konkrétan kimondani csak az új gazdasági mechanizmus időszakának első évében lehetett, és az is csak a KB kultúrát felügyelő titkárának szájából hangozhatott el. A „3T” jegyében Aczél György a Magyar Zeneművészek Szövetségében 1966 tavaszán is mondott egy beszédet, amely a mi szempontunkból azért érdekes, mert leszögezte: az 1968-ban bevezetendő új gazdasági mechanizmusban el kellett határolni a szórakoztató műfajt az igazi művészetektől. Előbbit csak tűrni kellett, ha megfelelt a szocialista kultúrpolitikának, utóbbi viszont támogatásra volt méltó a pártállam szemében.⁷

Nézzük meg, miként váltotta aprópénzre a pártállami diktatúra az 1968-ban kezdődő új gazdasági mechanizmus idején a „3T” szlogenjét az ifjúságpolitikában és a könnyűzenei életben, valamint mennyire lehetett érzékelt a pártállami szervek idevonatkozó megnyilvánulásaiban azt, hogy mindeközben zajlottak a prágai tavasz

megtorlásának előkészületei, majd annak végrehajtása! Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya (APO) és a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya (TKKO) is foglalkozott a könnyűzenét érintő témákkal. A két szerv jelentéseit rendszerint az Agitációs és Propaganda Bizottság továbbította a Politikai Bizottság (PB) felé. Az APO, előkészítve a PB és a KB üléseit, 1968. augusztus 27-én állásfoglalást adott ki. Eszerint az *Ifjúsági Magazin*ban túlságosan sok helyet kapott a tánczene, ráadásul annak csak egy-két irányzata. A terminológiát a pártapparátus – mint oly sokszor korábban is – nem használta helyesen, hiszen egyértelmű, hogy a beatzenére gondoltak, mégis tánczenét írtak, holott a beatzenekarok jó néhány képviselője mereven elzárkózott a korábbi generációk által képviselt hagyományos tánczenétől. Szemére vetette a lapnak az osztály, hogy a fiatal politikusok vagy a tudományos élet képviselőinek rovására szenteltek nagyobb hangsúlyt a könnyűzenének: „Az Ifjúsági Magazin akaratlanul is az ízléstelenség, az ostoba divathóbortok terjesztőjévé válik, amikor közli egyes hosszú hajú szakállas »zenebohócok« képeit anélkül, hogy kifejeznék egyet nem értését az ízléstelen külsővel szemben.”⁸

Ugyanígy a könnyűzenei újságírás felelősségét firtatta a Hajdú-Bihar megyei pártbizottság a TKKO-nak írt jelentésében 1969-ben, amikor rosszalóan jelentette, hogy a *Magyar Ifjúság* című lap tízszer-húszszor annyit foglalkozott a beatzenével, mint az összes többi művészettel együttvéve. Ha ez mindenképp túlzás is volt, némi igazságtartalmat tulajdoníthatunk neki, azzal együtt, hogy tudjuk: a kommunista értékrend szerint az újságírásban nem lett volna szabad ekkora teret engedni a könnyűzenének.⁹ Ezek a pártállami megnyilvánulások tehát nem támasztják alá azt a feltevést, miszerint az 1968-as új gazdasági folyamatok óvatos beindításával a kultúrpolitikai irányítás is szabadabb légkört teremtett volna. Épp ellenkezőleg, a fenti esetekben arról van szó, hogy az ifjúságpolitikai vezetés gyeplőjét, amit a korábbi négy-öt évben kicsit szabadabbra engedtek, 1968-tól kezdték részben visszafogni, amiben nem kis szerepe lehetett egyrészt a belső „munkásellenzék” politikai nyomásának, másrészt a prágai tavasz elfojtásának.

Szintén a *Magyar Ifjúság*ról készített az MSZMP KB TKKO-nak összefoglaló tanulmányt Kulin Ferenc¹⁰ 1971-ben. Ebben ostromozta a lap kulturális cikkeinek tematikus arányát, mivel szerinte túl sokat foglalkoztak a könnyűzenészekkel: „...miközben a könnyűműfaj és a divat reklámja a látványosan jelentkező igényeket kielégíti, a lappangó, vagy nem is lappangó, de megteremthető igények elől elfoglalja az életteret.” Az *Extázis 7-től 10-ig* című filmmel kapcsolatban azonban felhozta, hogy nem volt elég következetes a lap a kritikájában, amikor azt támadta, amit az egyik szereplő mondott, miszerint a beat azért jelentkezett Magyarországon, mert a KISZ nem fejtett ki megfelelő tevékenységet a fiatalok körében. Kulin Ferenc szerint ezt a megjegyzést az újságnak nem kellett volna kritizálnia, ugyanis lehetett benne némi igazság, és egyúttal előmozdíthatta volna a KISZ munkáját, ha ezt a megjegyzést megszívta volna.¹¹ A fentiekől eltérően ebben az esetben az új gazdasági mechanizmus szabadabb légkörének volt köszönhető ez a megnyilvánulás, ám a KISZ könnyűzenéhez fűződő viszonyában a fenti kritika ellenére csak a hetvenes évek második felében tapasztalhatunk óvatos stílusváltást.

A könnyedebb zenei műfajok előretöréséről tudósította felettes szerveit az APO 1968-ban a Magyar Rádiótól kért információk alapján is. Ezek szerint az összes műsoruk 39,2%-a volt könnyűzene 1967-ben, de 1969-re tervezett műsorpolitikájuk szerint még több könnyűzenét szándékoztak adni. Ez volt legalábbis a nyitás politikájának elképzelése, de az adatok alapján úgy tűnik, ezt nem sikerült keresztülvinni, mert a rádió munkájáról szólva az Agitációs és Propaganda Bizottság 1971. november 23-án tartott ülésén kijelentették, hogy az összes műsoridő mindössze 10%-át tették ki a tánc- és könnyűzenei adások, amelyek az országos színvonalat tükrözték, teljesítményük viszont meglehetősen hullámzó volt. Megítélésük szerint sok volt benne a kommersz elem, a szövegek nemegyszer silányak voltak, és az előadói teljesítmény is gyengére sikeredett sok esetben.¹²

Visszatérve az 1968-as APO-jelentésre, megállapították, hogy vasárnapra nagyobb számban igyekeztek elhelyezni tánczenét a *Vasárnapi koktél* című műsor keretében, valamint az URH-adó kétórás vasárnapi többletét a *Csak fiataloknak!* című népszerű tánczenei műsor előző heti adásainak megismétlésére tervezték felhasználni. Itt is megjelent azonban szinte rögtön a „munkásellenzék” enyhüléssel szembeni támadása, Grósz Károly osztályvezető-helyettes 1968. szeptember 6-án kelt levelében felemelte hangját a könnyűzene ilyen mérvű műsoridő-emelése ellen.¹³ Műsorpolitikájának megvédése érdekében a rádióhallgatási szokásokban beállt változásokat viszont a figyelmébe ajánlotta a Magyar Rádió az Agitációs és Propaganda Bizottság számára 1968. szeptember 10-én. Ez többek között azt jelentette, hogy növelték azoknak a műsoroknak a mennyiségét, amelyeket már eleve az úgynevezett háttérrádiózásra szerkesztettek, és amelyek jelentős része könnyűzenei műsor volt. Ezeket az adásokat a Petőfi adón tervezték elsősorban, de a Kossuth hullámsávján ugyancsak megjelenhettek a jelentés szerint. Az URH-adások népszerűsítését is úgy tudták elképzelni, ha kezdetben szórakoztató jellegű adásokat sugároztak rajta. Főleg a vasárnap délelőtti órákra szándékoztak tánczenét adni, de ezen a sávon ismételték meg a *Csak fiataloknak!* című műsort is. Figyelemre méltó, hogy a Kossuth-adó esti

csúcsidejét korábbra tervezték hozni, amiben nagy szerepet szántak a könnyűzenei összeállításoknak. A rádió jelentéseit a bizottság elfogadta, a műsorstruktúra átalakítását nem követelte a pártvezetés.¹⁴

A Magyar Televízió munkájáról is jelentést készítettek a központi pártszervek, mégpedig úgy, hogy a megyei pártbizottságoktól kértek be anyagokat, amelyeket a TKKO elküldött az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának. Ez a szerv 1970. január 22-én analizálta, összegezte és jóváhagyta a televízió munkájáról szóló véleményeket. A TKKO előzetes véleménye mérvadó lehetett számukra, mert állásfoglalásukban javarészt szó szerint vettek át tőlük szövegrészleteket.¹⁵ A konklúzió szerint a táncdalfesztiválok szüneteltetése mellett a szórakoztató zene egész műsorstruktúráján belüli arányának megtartása volt a cél: „*Gyarapodtak könnyűzenei műsoraink. Ugyanakkor ezeknek színvonala hullámzó és visszhangja is nagyon ellentmondásos. A Táncdalfesztiválok és más tánczenei műsorok megtörték hazánkban a nyugati tánczene monopóliumát, bővült, tért hódított a korszerűbb magyar könnyűzene. Sok ellenérzést váltott ki egyik oldalról a beatzene, a fiatalság részéről pedig a szirupos, konzervatív dal-stílus és különösen a Táncdalfesztivál körül kialakult indokolatlan láрма és hisztéria. Olykor az említett káros műfaji eltolódások, máskor az előadott művek színvonala, de sokkal inkább a zenészek és énekesek megjelenése volt irritáló. Mindebből eredendően indokoltnak tartjuk, hogy a Táncdalfesztivált a következő években szüneteltessük anélkül, hogy a tánczenei műsorok arányát a műsorban csökkentenénk. Erőfeszítéseket teszünk a túlzások lefaragására és új könnyűzenei műsortípusok kialakítására.*” Összességében viszont megállapították a televízióról, hogy a párt – többek között a PB 1966. májusi – határozatainak megfelelően működött, bár a közönség bizonyos soraiban az ellenérzés nőtt egyes szórakoztató műsorok irányában. Ennek ellenére belátták, hogy a fiatal nézőkkel gyengült volna a kapcsolatuk, ha a könnyűzenei irányzatoknak nem adtak volna teret, emiatt bizonyos megkötésekkel ugyan, de továbbra is sugároztak ilyen típusú műsorokat: „*Tekintettel azonban arra, hogy éppen a legszínvonalasabb tánczenei irányzatok párosulnak sokak számára elviselhetetlen megjelenéssel (hosszú haj, extravagáns jelmezek, stb.), ezért az ilyen műsorokat többnyire nem csúcsideben sugározzuk majd.*” Ennek ellenére a Magyar Televízió műsorstruktúrájában szombati 21 és 22 óra közötti időpontot határoztak meg a könnyűzenének. Az összesítésekből kiderül, hogy míg a tánczene-revű kategóriába tartozó műsorok 1967-ben nem érték el összesen a 3 ezer perces műsoridőt, addig 1968-ban már majdnem 4 ezer percet sugároztak ebben a műfajban.¹⁶ A jelentés ugyan alapjaiban nem rendítette meg a pártállam könnyűzenéhez fűződő általános hozzáállási metódusát, de részben ez a véleményesokor indíthatta be azt az intézkedést, melynek következtében a beat háttérbe szorításának jegyében 1972-ben ebben a formában megszűnt a táncdalfesztivál.

A Belügyminisztérium az ügynökjelentéseken túlmenően is érdeklődését fejezte ki a könnyűzene iránt a hatvanas évek utolsó harmadában. Egy aláírás nélküli belügyminisztériumi jelentésben egyértelművé tették a galerik¹⁷ és a könnyűzene közötti kapcsolatot, amikor kijelentették, hogy „*Az utóbbi években – főként 1967-ben – egyes sport és kulturális rendezvényeket (FTC-mérkőzéseket, külföldi beat-együttesek hangversenyeit, stb.) használták fel rendbontásra, botrányokozásra. Magatartásukkal nem egyszer nagyobb ifjúsági tömegeket is befolyásuk alá vontak. A »galeri«-tevékenység mellett 1968 elején bontakozott ki egy újszerű, ún. »hippie-huligán« mozgalom. Ennek alapját a fellazítás szolgálatában tudatosan propagált és népszerűsített nyugati »beat-hipster-filozófia« képezi. Jelenleg a fiataloknak csak szűk rétegére van hatással. Mozgalommá válását megfelelő összehangolt intézkedésekkel sikerült megakadályozni, jelenlétük azonban a megtett intézkedések ellenére is észlelhető. Politikai veszélye abban rejlik, hogy ellenséges beállítottságú személyek, politikailag zavaros elemek, »galeri«-vezérek és hangadók próbálják őket ellenséges, bűnös céljaik megvalósítása érdekében maguk köré tömöríteni.*” A jelentés ezenkívül negatív tendenciaként értékelte, hogy a fiatalok egy része kapitalista országok nagykövetségeit látogatta, a nyugati rádióadók ifjúsági műsorait, angol nyelvleckéit hallgatta. Megemlítték ezenkívül az ifjúsági klubokat, ahol sok esetben szerintük a nyugati ideológiai áramlatok terjedtek többek között a könnyűzene segítségével, de a klubok apolitikus magatartását ugyancsak elítélték, nem beszélve az itt megjelenő hippikről.¹⁸ Ebből a dokumentumból tehát egyértelműen az olvasható ki, hogy 1968-cal semmiféle pozitív változás nem állt be a pártállam könnyűzenei szcénát érintő szemléletében.

A KISZ KB Intéző Bizottsága (IB) 1968 februárjában jelentős eredménynek könyvelte el, hogy a rádióban és televízióban beindított műsorok – *Táskarádió, Húszas stúdió, Csak fiataloknak!, Halló fiúk, halló lányok!* – némileg eltántorították az ifjúságot a nyugati adók hallgatásától. Azt azonban sajnálattal vették tudomásul, hogy az első, 1967-ben rendezett politikai dalfesztiválról a zenei szakma meglehetősen távolságtartóan nyilatkozott – nem véletlenül, hiszen ez utóbbin a kommunista világforradalmat és politikai berendezkedést kellett dicsőíteni, illetve annak felsőbbrendűségét kellett hirdetni az „átkos imperializmussal” szemben (ezzel egy időben az V. kerületi KISZ-bizottság viszont sikernek értékelte a helyi pol-beat versenyeket a középiskolások körében). A KISZ KB IB-nek az ellenséges erők jellemzését tárgyaló 1968. február 22-én tartott ülésén utaltak a tánczene szerintük káros kísérő jelenségére, valamint számba vették, hogy a KISZ-nek milyen eszközei és lehetőségei voltak a nyugati ideológiai hatások megszüntetésére a könnyűzenei élet terén.¹⁹ Az egyik leginkább problematikusnak tartott rendezvénysorozat az ELTE klubjában látták, ahol szinte csak tánczenei

összejövetelek voltak, ahelyett – tette hozzá az állásfoglalás –, hogy eszmei-politikai tartalommal megtöltött estéket szerveztek volna.²⁰

A KISZ KB számára a helyi KISZ-szervezetek által készített, a munkásifjúság helyzetéről szóló jelentés 1968-ban megemlítette, hogy „a munkásfiatalok is érdeklődnek a színvonalas modern tánc- és könnyűzene iránt. Sokuknál azonban ez más zenei ágak és műfajok teljes háttérbe szorításával jár együtt. [...] Az ifjúmunkások szabad idejük jelentős részét szórakozásra fordítják. [...] Szívesen keresik fel a fiatalok a táncos-zenés ifjúsági szórakozóhelyeket, bár ilyen nagyon kevés van, mert a vendéglátóipar a szerényebb fogyasztás miatt ezekben nem találja meg számítását. [...] A klubokban a legtöbb fiatal a kötetlen időöltés lehetőségeit keresi, a különböző játékokon és táncalkalmakon kívül alig igényel mást.”²¹ A táncdalfesztiválról a KISZ KB 1968-ban a KISZ KB Kulturális Osztályától szintén kapott feljegyzést, amelyben megemlézték, hogy a verseny színvonala a korábbi évekhez képest magasabb volt, mert a VIT-hez kapcsolódóan rendezték meg. Többek között szinte megkönnyebbülve írták, hogy megszűnt a táncdal egyeduralma. Arról viszont elismerően szóltak, hogy 1968-ban Egerben megrendezték a falusi és földműves-szövetkezeti tánczenekarok országos vetélkedőjét. Az ugyanannak a műfajnak szóló különböző vélemények annak tudhatók be, hogy utóbbi a vidéki kultúrafejlesztés részeként, a munkásság természetes szövetségésének számító parasztság felemeléseként értelmezve szerepelt. Ezzel összefüggésben említették meg a klubmozgalom felfutását, mint a könnyűzenei élet egyik lehetséges területét, amely mintegy beteljesítette az 1965-ös MSZMP KB szabadidős irányelveit. Szólt feljegyzés az 1968. április 2-án a *Halló fiúk, halló lányok!* című műsor különkiadásaként megrendezett II. Nemzetközi Pol-beat Fesztiválról is, ahol a finneken kívül csak szocialista országok zenekarai vettek részt.²² A kezdeményezés, bár a szocialista államvezetésnek kapóra jött volna, nem vált be, ezért levették a napirendről.

A hazai könnyűzenei életről szóló különböző vélemények sorában itt érdemes megemlíteni a Magyar–Szovjet Baráti Társaság Nógrád megyei titkárának, Monostori Ottónak a levelét, aki felemelte szavát egy érzelmeiktől sem mentes levélben az 1968. április 2-án a *Halló fiúk, halló lányok!* című műsorban elhangzott beatdalokkal szemben, mert szerinte mind a Mementó együttes, mind Máté Péter számai rendszerellenesek voltak. Tény, hogy az egyik szövege a hirosimai atomtámadásról szólt az akkori igények szerint talán túl naturalista módon, másik a pártfunkcionáriusok alkalmatlanságáról és hatalomféltetéséről, nem is annyira burkolt formában, míg Máté Péter a piroslámpás házakról énekelt az ominózus műsorban. A levélíró az APO-t – egy másik levelet saját bevallása szerint elküldött a Központi Bizottságnak is – a műsor szerkesztői munkájának politikai szempontból való felülvizsgálatára kérte. A levél végigfutott szinte az egész hatalmi rendszeren: minden valószínűség szerint megkapta a KB, az APO, ez utóbbi átküldte Tömpe Istvánnak, a Magyar Rádió és Televízió elnökének, majd legfelsőbb szinten is foglalkoztak vele. Aczél Györgyre hivatkozva ugyanis tájékoztatták az APO helyettes vezetőjét, Katona Istvánt a párt hivatalos véleményéről, igaz, csak egy alig olvasható kézírás tudósít erről: „Aczél e[ltárssal] is beszéltünk már ezzel [sic!]. Neki is rossz a véleménye erről (sic!). Gondolkozzunk azon – mert izzik a tiltakozás szélesebb körökben – hogyan lehetne ezt hasznosítani. Azt is szem előtt tartom, hogy egy Társadalomnak [sic!] nem érdemes ilyen pszichés dologból politikai ügyet csinálni – de ha azzá válik – más.” Ehhez képest a levélíró meglehetősen semmitmondó választ kapott az APO-tól, amelyben az észrevételekkel részben egyetértettek.²³ A házi feljegyzésben pedig minden bizonnyal a „munkásellenzék” véleménye állt, amelynek tagjai az új gazdasági mechanizmus kidolgozói ellen ki szerették volna használni a táncdalfesztiválokon megjelenő beatzenészekkel szembeni, az idősebb generációk részéről megjelenő fenntartásokat.

Ezek után tekintsünk meg egy-egy példát a kádár–aczéli könnyűzenei politika megengedő, valamint a politikai visszarendeződést megelőlegező 1968-as intézkedései közül²⁴ a két legnépszerűbb együttes, az Illés és az Omega történetei közül! Közismert tény, hogy az Omega együttes készítette el a magyar rocktörténet első önálló nagylemezét 1968-ban, ami mutatja, hogy a Kádár-rendszer – a történetből kiderül: felemás módon ugyan, de – kezdett nyitni az újonnan feltörekvő zenei stílusok irányában. Ennek történetéről Benkő László így vallott e tanulmány szerzőjének: „A Magyar Rádió volt angol szekciója is, amely egyértelműen a szocialista társadalmi rend felsőbbrendűségét hirdette Nyugaton. Ennek volt a vezetője Charlie Coumts, egy skót származású újságíró, aki járt Magyarországon a rockklubokat, és el volt ragadtatva néhány együttestől, amit elmesélt a Londonban élő barátjának, John Martinnak, a Marquee Klub egyik rendezőjének is. A szerencsének is köszönhetően aztán nemcsak meghívtak bennünket, hanem ki is tudtunk jutni 1968-ban Londonba a Magyar Rádió és Televízió Szimfonikus Zenekarával együtt, amelyet Ferencsik János vezetett. Ez annyira hihetetlen volt számunkra – hiszen addig még Csehszlovákiában sem voltunk, nemhogy Londonban –, hogy előzetesen az erről szóló sajtótájékoztatóra, amelyet a Gellért Szállóban rendeztek, előre leírtam a szöveget, hogy még véletlenül se tévesszem el a mondanivalómat. Az *Animals roadja* és *John Martin* várt bennünket a londoni repülőtéren, majd lejátszottuk a bulit a Marquee Klubban, ahol Eric Clapton és Ginger Baker is megnézett bennünket. Ők rácsodálkoztak arra, hogy a Vasfüggönytől keletre is vannak tehetséges rockzenekarok, a citerázásunk pedig külön is tetszett nekik. Ekkor egy hónapot koncerteztünk Angliában és Skóciában, a fennmaradó négy szünnapon

pedig feljártak velünk egy hanglemeznyi anyagot az egyik stúdióban, aminek a londoni magyar kulturális diplomácia is nagyon örült. Ez annak fényében különösen is nagy szó volt, hogy akkor Magyarországon még nem volt nagylemezünk, mi meg ott Londonban a Led Zeppelin meg Joe Cocker után mehettünk a Decca lemezcég stúdiójába. Amikor hazaért a hire ennek, rögtön elkezdődött az ordítózás a Vörösmarty téren, (itt volt, az 1. szám alatt, az úgynevezett Elizélt palotában a legtöbb könnyűzenei intézmény székhelye, így az MHV-nak, az Országos Rendező Irodának (ORI) és a Nemzetközi Koncertigazgatóságnak is – Cs. B.), hogy ki engedte meg ezeknek, hogy nagylemezt vegyenek fel? Nem engedte meg senki, az igaz, de nem is tiltották, mert szóba sem került. Ezért aztán Budapesten Ferihegyre Erdős Péter popcézár az MHV-től kijött élénk, ami sem előtte, sem utána soha nem fordult elő. Itt előadta a rádió szimfonikus zenekarának, hogy az MHV Rottenbiller utcai stúdiójában sürgős építészeti felújításokat kell végezni, emiatt az ő felvételeiket csúsztatni kell. Ez persze nem volt igaz, arra ment ki a játék, hogy velünk mihamarabb fel tudják venni az itthoni, magyar nyelvű nagylemezt. Ez meg is történt, az 1968. augusztus 20-i héten megjelent az első magyar beat-nagylemez, ez volt a Trombitás Frédi és a rettenetes emberek című Omega-korong. Szeptemberben minket már letiltottak, nem utazhattunk Angliába az ottani nagylemezünk promóciós turnéjára. Ezzel az MHV elérte, hogy nem kerülhettünk fel a londoni sikerlisták élbolyába, hiszen ottani koncertkörút nélkül ez lehetetlen volt. Itthon viszont ez lavinát indított el, több pályatársunk ugyanis joggal kérdezhetette ezután, hogy nekik miért nincs nagylemezük, ezért aztán közülük többen jutottak ilyen lehetőséghez.”²⁵

Bródy János 1968-as emlékei némiképp eltérnek zenész kollégájáétól. Ő úgy látja, az 1963-as, a hatalom által általánosnak hazudott amnesztia után nyílt meg a lehetőség a könnyűzenei életben az új stílusok, leginkább a beat terjesztésére, annak érdekében, hogy az ifjúság figyelmét eltereljük az akkor időben még nagyon közel lévő, véres kézzel levert 1956-os forradalom és szabadságharc emlékére. Bródy úgy értékeli, az 1968-as csehszlovákiai katonai beavatkozás jelentette a fordulópontot az ő pártállami megítélésükben, ezek után következtek az ellenük hozott retorziók, annak dacára, hogy népszerűségük csúcán voltak, és ezt paradox módon a pártállami könnyűzenei intézményeknek is köszönhették. Egyébként éppen ez az esztendő az, amikortól már kizárólag saját számokat adtak elő koncertjeiken, ami a lemezeladással együtt már jelentős bevételt hozott a szerzőknek. Lássuk, hogyan alakult 1968 története az ország legnépszerűbb könnyűzenei együttesének olvasatában, Bródy János értelmezése szerint! „Az Illés sikerein felbuzdulva kezdtem fessegetni a határokat, ami a szövegírást illeti, és ez az akkori pártállami viszonyok között bizony nem tetszett az elvtársaknak. Ez a fajta feszültség akkor vált kitapinthatóvá, amikor a prágai tavasz után a bőrünkön kezdtük érezni az ideológiai szigorításokat, hiszen Kádár nyilvánvalóan törekedett arra, hogy nálunk ne következzen be a csehszlovákiaihoz hasonló helyzet. Így aztán nem véletlen, hogy minket is 1968 után értek a komolyabb figyelmeztetések. Persze ez a Kádár-rendszerre olyannyira jellemző »húzd meg, ereszd meg!« gyakorlatával jellemezhető politika része lehetett, a hatalom az egyik kezével adott, a másikkal elvett. Ennyi idő távlatából úgy látszik, hogy mi is belekerültünk ennek az össznépi játéknak a tűzvonalaiba, mert kaptunk ugyan lehetőséget nagylemezek készítésére, és a többi pályatársunkhoz képest viszonylag sokszor jelentünk meg a televízió képernyőjén és a rádióműsorokban is, de a hatalom enyhén szólva is kellemetlenkedett velünk, és igyekezett tudunkra adni, hogy meddig lehet elmenni.

Az Illés-zenekar az 1968-as Táncdalfesztiválon előadott Amikor én még kisser voltam sikerével kétségkívül a csúcsra jutott, a díjak többségét elnyertük, és szerzőként is úgy érezhetjük, hogy miénk a világ. Ámde a döntő után két nappal órákig állt a turnébusz a veszprémi országúton, mert a testvéri tankok dübörögtek Csehszlovákia felé, és a mai napig emlékszem, akkor ott én megfogadtam magamban, hogy ami tőlem telik, azt megteszem, hogy ez a világ megváltozzon. A nyugati világ ifjúsági mozgalmi ezekben az években kezdték hirdetni, hogy most olyan forradalom következik, amely minden eddigőtől eltérően nem használ semmiféle erőszakot, de nincs az az erőszak, ami megállíthatná a győzelmét. Az amerikai protest dalnokok voltak a példaképeim, mint Woody Guthrie, az amerikai folk egyik legendás alakja, aki felírta a gitárjára, hogy This Machine Kills Fascists, ami számomra nagyon erős jelképnek tűnt. Az erőszakmentes mozgalom hitének, vallásának hirdetéséhez a zene volt a legfontosabb üzenetközvetítő, a hangrögzítés technikai forradalmának köszönhetően pedig el is tudott terjedni ez az eszme. Úgy is mondhatnánk – talán ebben sincs túlzás –, hogy a technikai forradalom idézte elő a művészetekben és a társadalomban a jelentős átrendeződéseket, de legalábbis időben egybeesett a kettő. A személyes szabadság, a polgári egyenlőség és a társadalmi szolidaritás eszméje milliószámra gyártott csillogó fekete lemezek²⁶ terjedt az egész világon.”²⁷

Bródy János úgy látja, nem volt véletlen, hogy első balhéjuk, a hírhedt pécsi „kukarugdosási ügy” az 1968-as prágai tavasz eltiprása után alig fél évvel esett meg. Az Illés-zenekarból csak basszusgitárosukat, Szórényi Szabolcsot érintette az incidens, ami rajta kívül a Tolcsvay-trió több tagjával és az egyik technikusával esett meg.²⁸ Annak ellenére, hogy a pécsi bíróság felmentette a vádlottakat a garázdasági ügyben, a téma alkalmat adott az Illés zenekar elleni támadásra. Szabó László, az akkoriban igen népszerű bűnügyi magazin, a Kék fény szerkesztő-műsorvezetője, nyilván felsőbb utasításra, törvényességi óvást követelt a „megvédett

rendbontókkal”²⁹ szemben, aminek hatására átment a közbeszédbe az Illés „balhéja”. Ez a gitáros-énekeszövegíró visszaemlékezése szerint egy kicsit megzavarta a zenekar egységét, ugyanis megpróbálták őket úgy beállítani, mintha közveszélyes huligánok lennének.

A prágai tavasz 1968-as eltiprásának másik következményét az Illésre nézve az 1970-es BBC-ügyben látja Bródy János. „Behívtak minket a Művelődésügyi Minisztérium Zene- és Táncművészeti Főosztályára, ahol Barna Andrásné ellentmondást nem tűrő hangon közölte velünk, hogy túlfeszítettük a húrt és ne csodálkozzunk a következményeken. Így történt, hogy az Illést kitiltották a nyilvánosságból, és ezzel együtt Budapestről is, az Illés Klubot bezárták, és csak Keszler Pálnak, az ORI igazgatójának köszönhetjük, hogy az ORI vidéki műsoraiban felléphettünk. Erre mondta Tardos Péter, hogy 1970-ben az Illés volt a vidék legjobb zenekara. 1973-ban a diósgyőri popfesztiválon viszont már kifejezetten az én szövegeléssel volt baja a fennálló hatalomnak, amikor a koncert végén megköszöntem a rendőrségnek, hogy előző este szállást biztosított a korábban érkező rajongóknak.³⁰ Ennek következtében államellenes izgatás gyanúja miatt házkutatást tartottak nálam, és lakhelyelhagyási tilalmat rendeltek el. A legnagyobb »bűnjel«, amit lefoglaltak, egy lengyel filozófusnak, Leszek Kolakowskinak az utópista röpirata volt Mi nem lehet szocializmus címmel, ami az újvidéki Magyar Szó című napilapban megjelent magyarul, és én szerettem belőle egy példányt. A sokféle feltétel között jellemzően volt olyan is, hogy az nem lehet szocializmus, ahol rossz cipőket és jó rakétákat gyártanak.

A kihallgatások alkalmával gyorsan rájöttem, hogy a tiszt szeme az igazán fontos kérdések feltevésekor hirtelen összeszűkül, ilyenkor igyekeztem nagyon óvatosan válaszolni. Egyébként próbáltam barátságos arccal, fesztelenül csevegni a zenei életről. Nemegyszer elemezni akarta a dalszövegeimet is, meg hogy például milyen szándékkal írtam Koncz Zsuzsának az Én nem tudtam azt, kérem című dalt. Arra volt kíváncsi, hogy mit jelent az, hogy »Én nem tudtam azt, kérem, hogy sárga a rózsá, / Akkor is, ha van még, ki vörösnek mondja. / És azt sem tudtam, kérem, mert jól eltitkolták, / Hogy a világon legszebb hely Magyarország.« Ezek önmagukért beszélő sorok, de leginkább mégiscsak azt a versszakot feszegette, hogy »És azt sem tudtam, kérem, hogy kocsiban ülve / A jobbról jövőnek van mindig előnye. / De nem mondták meg azt sem, hogy balról is jönnek, / Elromlott a fékjük és nekem is jöttek.« Én persze adtam a hülyét, hogy fogalmam sincs, miért írtam ilyeneket, mondtam, hogy ez jött ki valahogy. Ő meg kötötte az ebet a karóhoz, hogy én biztosan politikai oldalakat próbáltam megjeleníteni, ami persze részben igaz is volt.

Mindamellet a rendőrtiszt világosan látta és ezt nekem ki is fejtette, hogy a szövegeimet lehet jó- és rosszindulatúan is értelmezni. A rabosítás során a fényképezéskor kaptam egy 68-ra végződő sorszámot, mire megkérdeztem a rendőrtől, aki végezte a műveletet, hogy csak nem 1968 óta figyelt meg engem a rendőrség? Erre kaptam egy félig tréfás választ, amiből azt szűrtem le, hogy ez valószínűleg így volt. A nyomozás végén, miután saját jól felfogott érdekemből fakadóan igyekeztem nem túlságosan renitens magatartást tanúsítani, a rendőrtiszt – akiről kiderült, hogy korábban egy kicsit ő is zenélt egy amatőr bandában – némileg megenyhülve arról beszélt nekem, hogy eredetileg a letartóztatásomról volt aláírva a papír, de így nem államellenes izgatásért, hanem »csak« hatósági közeg elleni hangulatkeltésre alkalmas szöveg elmondásáért emelnek ellenem vádat. Ezért is kaphattam volna néhány év börtönbüntetést, de végül – miután ez a vád sem állta meg a helyét – megúsztam egy ötezer forintos bírsággal.

A kádári titkosrendőrségnek minden bizonnyal volt olyan szándéka, hogy az Illés-együttest mint szervezetet megszüntesse. Ennek egyik jele volt, hogy Szörényi Levente belügyi megfigyelésére ráállítottak néhány zenészkollégát, akik vonzó, jól fizető nyugati fellépési ajánlatokat tettek neki, ám ezeket ő sorra visszautasította. Engem a szintén hálózati jelentéseket tevő Fogarasi János, a Metro együttes billentyűse próbált rávenni egy közös stúdió alapítására, bizonygatva, hogy abban van a pénz, és az Illés-zenekarnak előbb-utóbb úgyis vége. Ezekkel a próbálkozásokkal konkrétan ugyan nem érték el a céljukat, de a köztünk amúgy is létező feszültségekre rátettek egy lapáttal. Erre reflektál az 1973-as kihallgatótisztnek az az elejtett mondata, miszerint mindent tudnak rólunk, és még a közvetlen környezetünkben is vannak embereik.

Illés Lajos zenekarvezetőt már a hatvanas években is folyamatosan vegzálták és meghallgatásokra hívták a hatóságok, hogy beszámoljon, mikor hol léptünk fel. Ez persze nem jelentett egyet a belüggyel való együttműködéssel, neki ezt kénytelen-kelletlen meg kellett tennie, és ezek után az alkalmak után még engem is sokszor korholt, hogy miért beszélek én összevissza a színpadon, amikor a csapat csak zenélni szeretne. Amikor pedig 1973-ban engem hatóságilag is kiemelték az Illésből, Keszler Pál behívta a többieket és megtiltotta nekik, hogy szolidaritást vállaljanak velem, mondván, hogy ezzel nemcsak maguknak, hanem nekem is ártanának. Ennek megfelelően az Illés nélkül megkoncerteztem 1973 nyarán-őszén, ami nekem azért nem esett annyira jól. Minden előadáson bementek, hogy éppen beteg vagyok, de a távollétem mondhatni a kegyelemdőfés volt a csapatnak.³¹

Betekintő 2018/2.

A sok retorzió mellett azonban az Illésnek is jutott sok siker 1968-ban. A nagy táncdalfesztiválos sikerek mellett a nemzedéki himnusznak is beillő *Sárga rózsza* című számuk megszületése is ekkorra datálható, ami *Az oroszlán ugrani készül* című, 1968-ban forgatott filmben³² hangzott el először. A rendező, Révész György szabad kezet adott a zenekar tagjainak, ami azért volt fontos, mert a filmben elhangzó dalokat nem kellett máshol engedélyeztetni, ez szinte kizárólag a filmrendező felelőssége volt. Bródy úgy emlékszik, a rendező értette ezeket a szövegeket, de bátor volt, és azt mondta, hogy ez egy krimikomédiában elfogadható. A filmben az Astoria bárjában játszották el a dalt, miközben egy meztelen táncosnő lufikat lyukasztatgatott ki. Tartalmilag semmi köze nem volt a filmnek a dalhoz, szinte észre sem lehetett venni, viszont a filmmel együtt megjelent.

A dalt az MHV 1969-ben minden változtatás nélkül adta ki kislemezen, arra hivatkozva, hogy az egyszer már átesett az ellenőrzésen, sőt, hogy levédjék magukat, a kislemezre még azt is ráírták, hogy *Az oroszlán ugrani készül* című film betétdala. A zeneszám utóéletét így idézi fel Bródy János: „*Aztán a dal szépen lassan levált a filmről, és önálló életre kelt a koncerteken. Sőt, komoly elemzés is készült róla Szabó Miklós történész tollából, egyenesen azt írta a generációkról ennek kapcsán, hogy mi vagyunk 1956 utolsó nemzedéke. Hozzá kell azonban tenni, hogy engem az 1968-as prágai tavasz eltiprása inspirált elsősorban ennek a számnak a megírására, hiszen azt már fiatal felnőtt fejjel éltem át, láttam a tankokat is vonulni.*”³³

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 288. f. 22. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya iratai
M-KS 288. f. 36. Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya iratai
M-KS 288. f. 41. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága iratai
XIX-B-1-ai A Belügyminisztérium Miniszteri Titkársága iratai

Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL)

289/3 A KISZ KB IB iratai
289/2 A KISZ KB iratai

Magyar Tudományos Akadémia Központi Kézirattár (MTA KK)

6120 Aczél György kézirathagyaték; Aczél György beszédei, előadásai, beszéd- és előadásvázlatok 1960–1991

Kiadott források

MSZMP Határozatok, 1973
Ságvári Ágnes – Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest, Kossuth Kiadó.
A Kádár-korszak (1956–1988). XX. századi akták CD-sorozat. Szerkesztette: Kojanitz László. Budapest, Ráció Kiadó, 2005.

Hivatkozott irodalom

Csatári, 2015
Csatári Bence: *Az ész a fontos, nem a haj – a Kádár-rendszer könnyűzenei politikája*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Csatári, 2016
Csatári Bence: *Jampecek a Pagodában – A Magyar Rádió könnyűzenei politikája a Kádár-rendszerben*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

Csatári, 2017
Csatári Bence: *Nekem írod a dalt*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Magyar ki kicsoda 1990
Hermann Péter (főszerk.). Budapest, Texoft-Láng Kiadó.

Murai-Tóth, 2018

Betekintő 2018/2.

Murai András – Tóth Eszter Zsófia: *1968 Magyarországon – Miért hagytuk, hogy így legyen?* Budapest, Scolar Kiadó.

Pozsonyi, 2001

Pozsonyi Ádám: *A Lenin-szobor helyén bombatölcsér tátong. A magyar punk története (1978–1990)*. Budapest, A szerző kiadása.

Romsics, 2004

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó.

Szőnyei 2005

Szőnyei Tamás: *Nyilván tartottak*. Budapest, Magyar Narancs–Tihany Rév Kiadó.

Sajtó

Belügyi Szemle, 1967. V. évf. 6. sz.

Belügyi Szemle, 1967. V. évf. 9. sz.

Népszabadság, XXVII. évf. 1969. október 5.

Internetes források

www.passzio.hu

www.youtube.com

¹ Az 1968-as esztendő magyarországi vonatkozásairól összefoglaló munka is született: Murai–Tóth, 2018. A kötetben szó esik egyebek mellett a beatzene sikeréről a harmadik Táncdalfesztiválon, de az életmódbeli változások – így az első fogamzásgátló tabletta térnyerése, illetve a szabad szombatok bevezetése is – terítékre kerülnek, ahogy a nemzetközi diákmozgalmak hazai sajtóbeli interpretálása, valamint a Che Guevara-kultusz és a maoista összeesküvés is szerepel egy-egy fejezetben.

² Az ügy részleteiről lásd: Csatári, 2015: 14–15.

³ A punk mozgalom magyarországi térnyeréséről lásd Pozsonyi, 2001.

⁴ MTA KK Ms 6120/57 Szőnyei 2005. 73. Romsics Ignác a „3T” elvét szintén 1957-től számítja. Romsics, 2004: 497.

⁵ *A Kádár-korszak (1956–1988)*.

⁶ Ezt írásban is lefektették az MSZMP KB 1958. július 25-én kelt művelődéspolitikai irányelveiben. MSZMP Határozatok, 1973: 243–271.

⁷ MNL OL M-KS 288. f. 36/1967 9. ö. e. 21–28.

⁸ MNL OL M-KS 288. f. 22/1968 13. ö. e. 142–143.

⁹ MNL OL M-KS 288. f. 36/1969 13. ö. e.

¹⁰ Kulin Ferenc ekkor az *Irodalomtörténet* című lap segédszerkesztőjeként dolgozott, 1972–1975 között a *Jelenlét* című diákújság felelős szerkesztője, majd 1975–1980 között a *Mozgó Világ* főszerkesztő-helyettese és rovatvezetője, végül 1981–1983 között főszerkesztője volt. *Magyar ki kicsoda 1990*: 347.

¹¹ MNL OL M-KS 288. f. 36/1971 35. ö. e. 165–193.

¹² MNL OL M-KS 288. f. 41/1971 169. ö. e. 16.

¹³ MNL OL M-KS 288. f. 22/1968 15. ö. e. 92.

¹⁴ MNL OL M-KS 288. f. 41/1968 105. ö. e. 21–25.

¹⁵ MNL OL M-KS 288. f. 36/1969 13. ö. e. 1–208.

¹⁶ MNL OL M-KS 288. f. 41/1970 130. ö. e. 8–38.

¹⁷ A rendőrség behatóan foglalkozott a galeri-kérdéssel: Dr. Hipp Károly: A galeri bűnözés helyzete és az ellene való harc néhány kérdése. *Belügyi Szemle*, 1967. V. évf. 9. sz. 15–23. A magyar rendőrség szovjet mintára a kemény leszámolás politikáját vallotta ezzel kapcsolatban: *Belügyi Szemle*, 1967. V. évf. 6. sz. Lapszemle, 115. „A huligánok ellen a Szovjetunióban” címmel.

¹⁸ MNL OL XIX-B-1-ai 57. d. 1-a/450 8–13.

¹⁹ PIL 289/3 232. ö. e. 12–37.

²⁰ PIL 289/3 234. ö. e. 34.

²¹ PIL 289/2 45. ö. e. 318.

²² PIL 289/2 45. ö. e. 365–369.

²³ MNL OL M-KS 288. f. 22/1968 15. ö. e. 126.

²⁴ Egyszerre volt megengedő és retorzió alá vevő a Nashville Teens együttes koncertje Budapesten, ahol 1967 után 1968-ban is játszottak. Maga a tény, hogy egy brit rockbanda jöhetett Magyarországra koncertezni, nagy előrelépést jelentett az addigiakhoz képest, ugyanakkor alkalmat adott a hatalomnak ereje fitogtatására is. Sokan ugyanis arra emlékeznek ebből a koncertből, hogy vágató lovas rendőrök kardlapoztak a koncert után hazafelé haladó közönség soraiban. Még azt is emlegetik, hogy a házmesterek nem engedték be őket a házak udvaraira, amit azzal magyaráznak, hogy ebben az időben a háztömbbizalmik java része besúgó volt. Csatári 2015: 34. <http://passzio.hu/modules.php?name=News&file=print&sid=31012>, utolsó letöltés: 2018. május 12.

²⁵ A szerző Benkő Lászlóval, az Omega billentyűsével készített interjúja. Csatári, 2016: 256–257.

²⁶ Bródy János itt utal az egyik legnagyobb slágerük, a *Little Richard* szövegére. <https://www.youtube.com/watch?v=5b8JWWRKfz0>, utolsó letöltés: 2018. május 12.

²⁷ Bródy János nyilatkozata a tanulmány szerzőjének. Csatári, 2017: 25–27.

²⁸ 1969. április 1-jén a zenészek és a technikus csak egy kis szemetesbödönt raktak arrébb kirándulásuk során, ebbe kötött bele egy önkéntes rendőr, aminek rendőrségi, majd bírósági ügy lett a vége. A per első fokon felmentéssel zárult, Szabó László emiatt kérte a perújrafelvételt, amelynek végén Tolcsvay Lászlót garázdaságért ezer forint bírsággal sújtották. Az esetről részletesen lásd Csatári, 2015: 127–128.

²⁹ *Megvédett rendbontók?* címmel jelent meg a *Népszabadságban* cikk az ügyről (1969. október 5. 6.).

³⁰ A fesztivál előestéjén megérkezők nagy részét valójában egy iskola tornatermében szállásolta el a rendőrség, Bródy János pedig komolyan gondolta, hogy ezt megköszöni nekik a színpadon a közönség előtt. Bródy János büntetőeljárásáról lásd Csatári, 2015: 198–200.

³¹ Bródy János nyilatkozata a tanulmány szerzőjének. Csatári, 2017: 38–41.

³² <https://www.youtube.com/watch?v=9xbwiGqifOE>, utolsó letöltés: 2018. május 12.

³³ Bródy János nyilatkozata a tanulmány szerzőjének. Csatári, 2017: 52–53.

Farkas Gyöngyi

„Nekünk nem tetszik ez a rendszer. Tenni kéne valamit.” Röpcédulázó fiatalok 1968 nyarán

A Csehszlovákia elleni intervenció után néhány nappal közel ezer „ellenséges” röpcédulát gyűjtött be a Budapesti Rendőr-főkapitányság (BRFK) a Budai Vár területéről, a Margitszigetről, a Mártírok útja (ma Margit körút) és a Keleti pályaudvar környékéről. A röpcédulákon négyféle szöveg állt:

„Ki az oroszokkal
Harcolj!”

„Ki az oroszokkal
Harcolj a Sz. ellen”

„Le a kommunizmussal
CCCP hagyja el Magyarországot”

„Emberek ébredjetek
Le a kommunizmussal
CCCP hagyja el Magyarországot”

A röplapszórás gyanúsítottjaiként a 18 éves K. Kornél¹ és baráti köre került a BRFK Politikai Osztályának látókörébe.² Kihallgatásuk október közepén kezdődött és egy hónap múlva három fiatal ellen vádemeléssel zárult.³ Tanulmányom a nyomozás során keletkezett iratok alapján azt kísérel meg bemutatni, hogy mi ösztönözhatta a röpcédulázó fiatalokat a veszélyes akcióra, milyen tapasztalatok, eszmék és képzetek hatására szánták rá magukat a hatalommal való szembeszegülésre, és a tiltakozásnak miért ezt a formáját választották. Forrásaim, a nyomozati anyagok annak vizsgálatára is lehetőséget adnak, hogy védekezésük során milyen taktikát követtek a fiatalok, továbbá hogy környezetük (iskoláik, munkahelyük) hogyan reagált a történetekre.

A szereplők

Az ügy szereplői Budapest II. kerületében, Máriaremetén élő 15 és 18 év közötti fiatalok voltak, akiket a lakóhely azonossága és a feltehetően közös általános iskolai évek formáltak baráti társasággá. K. Kornél – akit társai csak „Dugó”-nak hívtak – volt a legidősebb köztük, nyáron töltötte be a 18. életévét. Testvére, K. Győző, becenevén „Viki”, két évvel volt fiatalabb nála. A „Bütyök” névre hallgató U. Mihály, a „Maszat”-nak becézett W. Márton és az „Izidor”-nak hívott M. Tamás, valamint V. Jenő (akinek beceneve nem szerepelt a vizsgálati iratokban) 15 évesek voltak. Bár a helyi általános iskola elvégzése után különböző helyeken tanultak tovább vagy kezdtek el dolgozni, továbbra is számos közös tevékenység kötötte össze őket. Rendszeresen összejártak beszélgetni a máriaremetei Kisboldogasszony-templom előtti téren („a félkörnél”⁴) és együtt fociztak a Templom-kertben. M. Tamáséhoz pingpongozni, V. Jenőék műhelyébe barkácsolni, a Hidegkúti úti Kultúra Filmszínházba⁵ pedig moziba jártak.

Többé-kevésbé hasonló társadalmi helyzetű családokban éltek. Szüleik jellemzően szakmunkások voltak, és gyermekeiknek is hasonló pályát szántak. A hat fiatal közül négy szakmunkásnak tanult, egy gimnáziumba járt, egy pedig az általános iskola elvégzése után rögtön munkába állt. K. Kornél, a történet főszereplője nyomdai gépmesternek tanult, de a második év végén otthagyta az iskolát, és a Pénzjegynyomdába ment el segédmunkásnak. Öccse, K. Győző kereskedő-, V. Jenő festő és mázoló-, M. Tamás pedig műszerész tanuló volt. U. Mihály nem tanult tovább, hanem a Lóspart Vállalatnál⁶ helyezkedett el, mint lovász. Az egyedüli gimnazista, W. Márton a Szilágyi Erzsébet Gimnáziumba járt.

A családok szociális helyzetére lakáskörülményeikből és jövedelmi viszonyaikból tudunk következtetni. A BRFK Fiatalkorú és Gyermekevédelmi Osztálya által a gyanúsítottakról készített környezettanulmányok, ha nem is minden esetben, de erre vonatkozóan is tartalmaztak adatokat. K. Kornélék nagyon szűkösen laktak. Szobakonyhás bérlakásban élt a hatfős család, a szülők és négy gyerek, Kornélon és Győzön kívül a 22 éves József és a 20 éves Edit. A környezettanulmány szerint a két kisebb (16 és 18 éves) gyerek egy ágyban aludt. A családból öten dolgoztak. Az apa forgalomirányító volt az 1. sz. AKÖV-nél,⁷ 2000 forintos havi jövedelemmel. A Pénzjegynyomdában berakó munkakörben dolgozó anya keresete 1500 forint volt. A két nagyobb gyerek

fizetéséről nincsenek adataink. Annyit tudunk csupán, hogy József nyolc általánossal raktárosként dolgozott, Edit pedig gimnáziumi érettségivel az Magyar Acélárugyárban⁸ volt adminisztrátor.⁹ Kornél fizetése kezdetben 1100–1300, majd 1500–1600 forint volt, szüleinek ebből 500 forintot kellett odaadnia, a többivel ő gazdálkodhatott.¹⁰

A legrosszabb körülmények között U. Mihályék laktak. Ők szintén hatan éltek egy rossz állapotban lévő szoba-konyhás házban, amelyben három ágy volt. Az egyik fiú a konyhában aludt. Apjuk tíz éve meghalt, anyjuk nem dolgozott, a család a fiúk fizetéséből élt. Egyik sem tanult tovább, az általános iskola elvégzése után munkába álltak. Valószínűleg a legkisebb fiúra, a negyedik osztályos Lászlóra is ez a sors várt. A két legidősebb fiú, Miklós és János lakatossegéd volt a Zamat Keksz- és Ostyagyárban, ketten 3000 forintot kerestek. Mátyás már a hetedik osztály után elment dolgozni a MOM-ba. Fizetése 1200 forint volt.¹¹ Mihály egy éve dolgozott a Lóspart Vállalatnál, havi 1150 forintért.¹²

V. Jenőék szintén apa nélkül éltek. A 12 éve özvegy anya közértben dolgozott, fizetését egy külkereskedelmi vállalatnál – valószínűleg középfokú végzettséggel – számlázóként foglalkoztatott nővér keresete egészítette ki. Ők is szoba-konyhás lakásban laktak a nagymama házában. V. Jenő ipari tanulóként ösztöndíjat¹³ kapott, amely a környezettanulmány szerint szintén a közös bevételt gyarapította, hetente tíz forintot azonban megtarthatott. Valószínűleg ebből fedezte cigarettaszükségletét,¹⁴ a környezettanulmány szerint ugyanis dohányzott.¹⁵ M. Tamásék két szoba összkomfortos saját házában éltek. A családban négyen kerestek, az apa Solymáron, a Pest Megyei Műanyagipari Vállalatnál volt gyalus, az anyja a Lipóttmezei Elmegyógyintézetben adminisztrátor. 21 éves nővére közgazdasági technikumban érettségizett és a Sportszer Nagykereskedelmi Vállalatnál dolgozott, 20 éves bátyja optikus volt.¹⁶

A gimnáziumban tanuló W. Márton a legkisebb volt a család nyolc gyermeke közül. Az öt legidősebb (23 és 28 év közötti) gyerek már önálló egzisztenciát teremtett (műszaki rajzoló, gépkocsivezető, óvónő, gépíró és adminisztrátor) és külön élt. A három- (vagy egy másik feljegyzés szerint négy-) szobás családi házában azonban Mártonon kívül még így is heten laktak. Az anyja, két tízéves állami gondozott gyerek, valamint olajtechnikus bátyja feleségével és gyermekével. Mártonnak saját szobája volt. Az apa, 1953 óta bőrhulladék-feldolgozó kisiparos, külön élt a családtól. Havi jövedelme az iskola tájékoztatása és W. Márton vallomása¹⁷ szerint átlag 2200 forint volt. A környezettanulmány szerint azonban 5000 forintot adott havonta a családnak.¹⁸

A nyomozati iratokban még egy fiatal szerepel, aki azonban nem tartozott a máriaremetei társasághoz. B. Tamás („Kokó”) K. Kornél munkatársa volt a Pénzjegynyomdában. Bár ő nem vett részt a röplapok szórásában, a nyomozók az „ellenséges cselekmény” egyik kitervelőjének tekintették. B. Tamás hat általános iskolai osztály elvégzése után¹⁹ helyezkedett el segédmunkásként a Pénzjegynyomdában. Szociális-kulturális háttére némileg más volt, mint a máriaremetei fiataloké. Bár szüleiivel együtt szintén egy szoba-konyhás lakásban éltek, de Bel-Budán, egy emeletes villa földszintjén. Igaz, hogy anyja gép- és gyorsíróként dolgozott a Vetőmagkutató Intézetben 1500 forintos fizetésért, apja azonban gebines²⁰ üzletvezető volt a Dél-Budai Vendéglátóipari Vállalat „Árnyas” nevű vendéglátóipari egységében. Valódi jövedelme valószínűleg jóval magasabb lehetett 1300 forintos alapfizetésénél.²¹

Eszmék és képzetek

A nyomozati iratokból valószínűsíthető történet szerint a röplapszórás ötlete K. Kornéltól származott. A budapestiek az uralmon lévők elleni fellépésre, a hatalmi viszonyok megváltoztatására buzdító akcióra elsősorban a saját sorsával való elégedetlenség ösztönözhetette az 1968 nyarán éppen nagykorúvá váló fiatalembert. Segédmunkásként nem sok reménye lehetett, hogy kitörjön szegényes életkörülményei közül. A félbehagyott ipari iskola²² pedig azt jelezhetette, hogy még a szakmunkássá válás sem szerepelt ambíciói között (legalábbis életének általunk belátható szakaszában). Nem mintha az apa példája, aki vasúti szállítómunkásból „különböző iskolák elvégzése után”²³ forgalomirányító lett az AKÖV-nél, nagyon inspiráló lett volna számára. A hatfős család továbbra is a szoba-konyhás bérlakásban élt, melynek naponta megtapasztalt szűkösége folyamatosan megerősítette őt abban, hogy apja előrejutása a foglalkozási hierarchiában mily kevésbé hasznosult, a család boldogulásához milyen kis mértékben járult hozzá.

Kilátástalannak tűnő helyzetéért Kornél az országban uralkodó politikai viszonyokat (a kommunista uralmat és a szovjet függést) tette felelőssé, és sorsának jobbrafordulását ezek megváltozásától remélte. Nézeteit a Pénzjegynyomdában dolgozó néhány munkatársa is osztotta. Ahogy egyikük, a később a röpcédulázás felbujtójaként és disszidálási tervei miatt őrizetbe vett, majd elítélt B. Tamás vallomásában elmondta, egyetértettek abban, hogy „*nekünk nem tetszik ez a rendszer. Tenni kéne valamit. [...] A munkahelyemen rendszeresen beszélgettünk politikai kérdésekről, többek között a vietnámi háborúról, majd a csehszlovákiai*

*eseményekről. Beszélgettünk arról is, hogy az oroszok elveszik tőlünk az uránt is és gépeket (kevés gépet) kapunk helyette. Többször beszélgettünk arról, hogy keveset keresünk, általában drágaság van, rossz az iparcikkek minősége, a jó árukat kiviszik külföldre [...] Hanyagolják a gépek cseréjét, csak akkor cserélnek ki gépeket, amikor már balesetet okoznak. Rosszak a munkakörülmények.*²⁴

B. Tamás K. Kornélnál kedvezőbb körülmények között élt, a gebines éttermet működtető apa jóvoltából valószínűleg az átlagosnál magasabb életszínvonalon. A róla szóló környezet tanulmány²⁵ szerint azonban a 17 éves fiatalember igényei nagyobbak voltak, mint lehetőségei. Szeretett jól öltözködni és sokat szórakozni.²⁶ Bár teljes keresetét megtarthatta, a havi 1400 forint²⁷ nem fedezte kiadásait, és a szülők is igyekeztek határt szabni fiuk költségeinek. A magyarországi viszonyokkal való elégedetlensége és a nyugati életlehetőségek utáni vágyódása, valamint disszidálási tervei főleg ilyen jellegű sérelmekből származhattak. Kihallgatása során a következőket mondta ezzel kapcsolatban: „[N]em éltem itthon rosszul, mert amit kerestem, magamra költöttem, nem követelték a szüleim, hogy hazaadjam a fizetésem. Ennek ellenére még jobban szerettem volna élni. Elképzelttem, hogy Ausztráliában [ott élő ismerősei „azt írják, hogy jól élnek”²⁸] legalább egy használt kocsit tudtam volna venni magamnak, meg vissza tudtam volna fizetni szüleimnek a ruha árát, amit csináltattak. Ezt ugyanis megígérttem nekik.”²⁹ Az autó, az akkori fiatalok számára az egyik legelérhetetlenebb, viszont az egyik legáhitottabb használati/élvezeti cikk,³⁰ hasonló kontextusban, a jobb élet jelképeként jelenik meg Kornél vallomásaiban is: „Akárhogy osztottam be a fizetésemet, soha nem volt elég. Rendszeresen jártam moziba, ahol láttam, hogy nyugaton a fiataloknak gépkocsijuk van, egyszóval nekem az volt a véleményem, hogy nyugaton jobban élnek a fiatalok.”³¹

A vizsgálati fogság idején B. Tamás mellé helyezett fogdaügynök jelentéséből is a fentiekhez hasonló kép bontakozik ki a fiú gondolkodásáról: „Elmondja, hogy [...] ebben a rendszerben nincs megfelelő megélhetés a dolgozó ember számára. Elmondja, hogy a dolgozó fiatalok és felnőttek dolgoznak addig, amíg bírnak, míg teljesen ki nem borulnak. És helyébe mit kapnak, azt alig lehet kimondani, olyan kevés pénzt. Egy normál embert vegyünk alapul, akinek egy hónapban legalább egyszer ki kell magát szórakozni. Ha az ember egyszer rendesen kiszórakozná magát, akkor legalább 400–500 forint elmegy, és ami megmarad a fizetésből, az édeskevés élelmiszerre és ruházati cikkekre, pláne hogy ha ilyen magasak az árak, mint itt Magyarországon.”³²

A Kornéllal szorosabb kapcsolatban álló pénzjegynyomdai munkatársak közül a szintén segédmunkásként dolgozó 17 éves L. Lajosra is felfigyeltek a nyomozók. Mivel őt tanúként, nem pedig gyanúsítottként hallgatták ki, kevés adatot tartalmaznak róla a nyomozati iratok. A Tápiószőlősről³³ bejáró fiú társadalmi helyzetéről csupán annyit tudunk, hogy apja valószínűleg vasúti pályáőr (bakter) volt, ugyanis Tápiószőlő 21. számú vasúti őrházát jelölte meg lakóhelyül.³⁴ Kornél szerint hozzá hasonlóan vélekedett a magyarországi állapotokról és a rendszer megváltoztatásának szükségességéről.

A máriaremetei társaság K. Kornélnál fiatalabb, többnyire 15 éves tagjainak közügyekről és közállapotokról vallott nézeteire valószínűleg az idősebb barátok voltak erős hatással. A Templom téren rendszeresen összejáró fiatalok nemcsak magánéleti dolgokról, hanem „politikáról” is beszélgettek. Kornél vallomása szerint ezeknek a beszélgetéseknek ő volt az elindítója, és általában a Szabad Európa Rádióban hallottakat osztotta meg társaival. Az „ellenséges” adót 1968 elejétől hallgatta rendszeresen, ekkor vásárolt ugyanis a család új rádiót, ami jobb vételt tett lehetővé.³⁵ Elsősorban a zenei műsorok miatt kapcsolta be, de a hírek sem kerültek el a figyelmét. „A Szabad Európa Rádióban hallottakat megbeszéltem Máriaremetén a társaságomhoz tartozó barátaimmal. Így lassan kialakult, hogy rendszeresen beszélgettünk politikai kérdésekről. Ennek, elismerem, én voltam rendszerint a kezdeményezője.”³⁶

A társasághoz egy idő után B. Tamás is csatlakozott, és a baráti kör gyanúsítottként kihallgatott tagjai szerint azonnal e beszélgetések fő hangadója lett. Vallomásaik hitelét azonban némileg rontja az a körülmény, hogy Tamás nem szívesen látott vendég volt Máriaremetén. A társaság régi tagjai idegennek, betolakodónak tekintették – „nagyképűsködött, fölényes volt”³⁷ –, nem véletlen, hogy kihagyták őt a röplapszórásból is. Indokolt tehát a feltételezés, hogy a kihallgatási szituációban – amelyben a fiúk viselkedését a védekezés, önmaguk és barátaik védelmezése határozta meg – a nem szívlelt B. Tamást tették meg bűnbaknak, eltulozva rájuk gyakorolt befolyását és az akció kitervelésében játszott szerepét. W. Márton vallomásából is kiténik ez a szándék: B. Tamás „vitt bele minket a politizálásba, amivel ugyan foglalkoztunk néha korábban is, de nem rendszerellenesen. B. Tamás mindent kifogásolt, ami Magyarországon történt, és a fennálló társadalmi rendszert. Beszélt nekünk arról is, hogy fegyvert kell szerezni és forradalmat szervezni az államhatalom megdöntésére.”³⁸ Márton szerint K. Kornél, a jó barát is az ő befolyása alatt állt.

Ugyan a 15 éves fiatalok nézeteit jelentősen befolyásolhatta a néhány évvel idősebb kortársak véleménye, a magyarországi viszonyokról eléjük tárt „láttelepet” saját tapasztalataik is igazolni látszottak. Szinte valamennyien

K. Kornélhoz hasonlóan szűkös körülmények között éltek, és személyes kilátásaik sem voltak sokkal jobbak. Kamasz-vágyaik, amelyek tele voltak a mozivásznon megjelenő nyugati életforma iránti sóvárgással, messze túlnyúltak valódi lehetőségeiken.

1968 tavaszának jelentős nemzetközi történései, a csehszlovákiai demokratizálási folyamat,³⁹ valamint a nyugati diáktüntetések⁴⁰ nagy hatással voltak az elégedetlen fiatalokra. A „prágai tavasz” eseményeiből arra következtethetünk, hogy a változásban való reménykedés a szocialista tömb többi országában sem hiú ábránd többé. „[F]elmerült közöttünk, hogy Csehszlovákiából ide is átszivároghat a forradalom, s itt is lesz valami”⁴¹ – idézte fel a baráti társaság erről vallott nézeteit kihallgatása során V. Jenő. Az európai nagyvárosok lázadó fiataljainak példája pedig arra ösztönözte őket, hogy ők is tegyenek valamit a változás érdekében: mozgósítsák, szólítsák „harcba” a magyar lakosságot. A mintakövetés szándékára és a fiúk tettvagyára utal J. Lajos vallomása, aki szerint munkahelyi beszélgetéseik során Kornél azt panasolta neki, hogy „a külföldi országokban mindenütt tüntetések vannak, csak mi, magyarok nem mozdulunk. Olyan példálózásokba kezdett, hogy előfordulhat, hogy hamarosan egy 1956-hoz hasonló forradalom lesz, vagy esetleg háború. Ők meg a barátaik, valamint a nagy hajjú hippik készülnek valamire.”⁴²

K. Kornél több megnyilvánulása is arra enged következtetni, hogy úgy gondolta, a magyar lakosság széles tömegei részt vennének egy rendszerellenes megmozdulásban. A nyomozás kezdeti szakaszában ráállított „Kitty” ügynöknek például arról beszélt, hogy a rendszernek „az országon belül nagyszámú ellensége van, mert a parasztoktól elvették a földet, mástól az üzemet, a lakóházát stb. Véleménye szerint egy fegyveres felkelés esetén a parasztság egy emberként csatlakozna.”⁴³ A vizsgálati fogsága idején mellé helyezett fogdaügynök pedig arról számolt be, hogy Kornél „nagyszámú vidéki fiatalal is tartott fenn kapcsolatot, és véleménye szerint sokan csodálkoznának, ha tudnák, hogy e vidéki fiatalok közül hány százan álltak és állnak készenlétben, hogy akár fegyveres akciókkal döntsék meg a fennálló rendszert.”⁴⁴ A harcra buzdító röpcédulák készítése a lakosság felrázása mellett ezeknek a felételezett rejtőzködő csoportoknak a bátorítását is célozta. B. Tamás a következő módon fogalmazta meg a társadalom aktivizálásával kapcsolatos gondolatait: „Nekem az volt az elképzelésem, hogy ha mi elkezdünk röpcédulákat szórni, akkor mások is szórnak, így kialakul egy 1956-hoz hasonló helyzet.”⁴⁵

Az 1956-os forradalom mint pozitív példa szerepelt a fiatalokat röpcédulázásra sarkalló eszmék között. Láthatóan nem volt rájuk hatással a 12 évvel korábbi eseményt „forradalomból” „ellenforradalommmá” átnevező és átértékelő kádári propaganda, és nem rejtette el előlük a köz- és magánszférára egyaránt jellemző tabusítás sem.⁴⁶ K. Kornél elmondása – a kihallgatótiszt kérdésére adott válasza – szerint főleg hallomásból tudott ’56 történéseiről. Forrásként lakóhelye környékén élő személyeket nevezett meg, akik nemcsak szemtanúi, hanem résztvevői (és kárvallottjai) is voltak az eseményeknek: „Kérdésre elmondom, hogy én az ellenforradalom idején még nagyon fiatal voltam, de részben olvastam, részben többektől hallottam, hogy mi történt akkor. Az ellenforradalmi eseményekről 2-3 évvel ezelőtt beszélt nekem Forró Tibor máriaremetei lakos, aki az ellenforradalom alatt fegyveresen harcolt, és ezért 11 évre volt elítélve. Ugyancsak beszélt velem az ellenforradalomról Varga Antal budaligeti lakos. Elmondása szerint ő is részt vett az ellenforradalomban és ezért egy vagy két évre volt elítélve. Kijelentem, hogy ezek a személyek nekem nem mondták, hogy akár röpcédulát, vagy bármilyen ellenséges cselekményt kövessék el, sőt, ők maguk kijelentették, hogy még egyszer nem vennének részt hasonlóan, nekik elégük volt belőle.”⁴⁷ (A kihallgatási jegyzőkönyvekben az 1956-os események megnevezésére többször is az „ellenforradalom” kifejezés szerepel. A hivatalos értékelést tükröző, elítélő szóhasználat – a hatalom nyelvének átvétele – a kihallgatott fiataloknak tulajdonított szövegekben valószínűleg védekezési stratégiájuk része volt. A kihallgató tisztnek által feltett kérdések megfogalmazása iránymutató volt az ideológiailag „helyes” szavak kiválasztásában. Nem zárható ki azonban az sem, hogy a kihallgatási jegyzőkönyv készítője javította ki a „helytelen” szóhasználatot.)

Kornél vallomásából az derült ki számomra, hogy a lakókörnyezetében nem volt ismeretlen egyes emberek ’56-os múltja. Egy évtizednyi távolságból a helyiek még jól emlékezhetnek az októberi napok szereplőire. Úgy tűnik, az érintettek sem rejtették el forradalom alatti tevékenységüket. Az is valószínű, hogy nem szégyenkezve beszéltek róla, hanem bátor hazafinak, az igaz ügyet fegyverrel szolgáló hősnek igyekeztek mutatkozni az érdeklődő kamasz előtt. A közügyekhez való *harcos* hozzáállásuk megváltozása – még egyszer nem vállalnék a hatalommal való szembeszegülés kockázatát – pedig vélhetően nem az őszinte megbánás, hanem a józan mérlegelés eredménye volt, és „böles tanácsként” adhatták a „forrófejű” ifjúnak. Bár az adott viszonyok között hitelesnek tűnik az „ellenforradalmi” múltja miatt bizonyára hátrányos helyzetbe került és az állambiztonsági szervek által is megfigyelt máriaremetei férfiak viselkedése. A korszak jellegzetes magatartása a közélettől a magánélet felé fordulás, valamint inkább az alkalmazkodás, mint a nyílt ellenállás volt.⁴⁸ Nem zárható ki természetesen az sem, hogy Kornél csupán védelmezni akarta őket a ’68 őszen „aktivizálódó

ellenforradalmárokra” vadászó nyomozók előtt. Kihallgatása során hangsúlyozta, hogy senki sem befolyásolta őt: a röpcédulák készítését „*saját fejem után határoztam el*”.⁴⁹

Az 1956-os forradalom más vonatkozásban is megjelent a nyomozás során keletkezett szövegekben. A röpcédulákra kerülő feliratok tervezgetése során B. Tamás azt javasolta, hogy szerepeljen közte a „Gyászold 1956-ot!” mondat is.⁵⁰ Kornélnak nem tetszett az ötlet. Talán azért, mivel úgy gondolta, hogy aktív cselekvésre felszólító szövegekkel kell mozgósítani az embereket, olyanokkal, amelyek végül – Kornél vallomása szerint az ő egyedüli döntéseként – rákerültek a röpcédulákra: „harcolj”, „ki” vele, „le” vele, „ébredjetek”, „hagyja el”. A passzív „gyászolj” ígét nem tartotta elég serkentőnek és a mobilizálás célját is kijelölőnek. B. Tamás szövegválasztása viszont azt mutatja, hogy szerinte '56 emlékének ébren tartása vagy felélesztése is mozgósító erejű lehet. A forradalom évfordulójától is azt várta, hogy az emlékezés aktivizálja majd a lakosságot. 1968. október 23-án (ekkor még szabadlábban volt, csak 25-én került előzetes letartóztatásba⁵¹) egy fegyveres felkelés lehetséges kitéréséről beszélt barátainak. Ennek körülményeiről érdemes részletesebben is szólni, mivel rávilágítanak az akciót kitervelő és végrehajtó fiatalok egy további lényeges motivációjára, a kalandvágyra és az ennek háttérében álló erős fantáziálásra, „kamaszos” képzelőerőre.

1968. október 23-án B. Tamás azt közölte két barátjával, hogy este 9 órakor a Jászai Mari térre egy vajszerű Volkswagen fog érkezni, amelyben három másik barátja fegyvereket hoz. A fegyverek arra kellenek, hogy ha az évforduló napján kitorne valamilyen fegyveres felkelés, akkor nekik is legyen mivel harcolniuk. Ezek a filmbe illő és bizonyára tényleg a mozivászonról ellesett képsorok nem történtek meg persze a valóságban. Az autó a fegyverekkel nem érkezett meg a Jászai Mari térre. A kaland, a titkos akció ígéretével odacsábított barátok csak azt állapíthatták meg, hogy a környék a szokásosnál jóval néptelenebb, amit a rendőri készültségnek, illetve a lakosság ehhez alkalmazkodó magatartásának tulajdonítottak. B. Tamás később a nyomozóknak azt mondta, hogy csak azért találta ki a vajszerű Volkswagen történetét, mert kíváncsi volt, hogy barátai hogyan reagálnak a hírre. „*Csak linkeskedtem*” – mondta.⁵²

Az esettel kapcsolatban azt emelném ki, hogy a barátok, ha bizonyára kételkedtek is B. Tamás közlésében, nem tartották teljesen hihetetlennek a titkos fegyverszállításról szóló történetet (és talán az évforduló napjára időzített fegyveres felkelés lehetőségét sem), hiszen ott voltak a megadott időpontban a Jászai Mari téren. Fegyverek szerzésére irányuló kísérletek egyébként többször is megjelentek a nyomozati iratokban. A téma hangsúlyos szerepe persze elsősorban a nyomozók érdeklődésének irányát mutatja, akik feltehetően így próbálták meg az „egyszerű” röpcédulaszórásból nagyobb bűnügyet konstruálni. Ugyanakkor a különböző titkos helyeken elrejtett fegyverek utáni kutatás valóban része volt a fiatalok közös tevékenységének, amit inkább a kalandvágy, mintsem valamilyen gyakorlatias cél vezérelt. A vallomások szerint a máriaremetei baráti kör tagjai – állításuk szerint B. Tamás kezdeményezésére – a budai hegyekben számos barlangot átkutattak '56-os forradalmárok által elrejtett fegyvereket keresve. Szóba került a Magyar Honvédelmi Szövetség II. kerületi telephelye, sőt szovjet laktanyák is, mint olyan helyek, ahonnan szintén fegyverhez lehetne jutni.

A fegyverszerzés célját firtató nyomozói kérdésekre többféle válasz is született. Egyesek szerint a fegyverek az '56 mintájára elgondolt felkeléshez kellett volna. K. Kornél erről a következőket mondta kihallgatása során: „*Én egyébként utálok a lövöldözést, de úgy képzeltem, hogy ha másként nem megy, akkor fegyverrel is kényszeríteni lehetne a szovjeteket az ország elhagyására. Úgy gondoltam, mint 1956-ban volt, azzal a különbséggel, hogy addig nem hagyjuk abba a harcot, amíg nem teljesítik a mi akarataunkat.*”⁵³ Más vallomásokban a fegyverekre az ország elhagyásához volt szükség. A disszidálás elsősorban B. Tamás tervei között szerepelt, aki úgy gondolta, hogy fegyverrel könnyebb lenne az átjutás a határon. Állítása szerint ő a forradalom kitérésére is csupán azért várt, mert a zavaros helyzet megkönnyítheti a Nyugatra szökést. Egy másik alkalommal viszont azt állította, hogy a fegyvereket pénzzé akarta tenni. A mellé helyezett fogdaügynök jelentése szerint ő csak a fegyverszerzés miatt állt be a galeribe, de „*nem akart a fegyverrel véres terrort csinálni, őneki a fegyver csak azért kellett volna, hogy üzleteljen vele*”.⁵⁴

B. Tamás pragmatikus nézeteihez képest K. Kornél kijelentései inkább egy idealista, önmagát legszívesebben elhivatott forradalmárnak elképzelő fiatal gondolatait tükrözik. Vizsgálati fogsága idején például betörésért elítélt cellatársát „*kioktatta, helyesebben felhívta a figyelmét e cselekmény szégyenteljes voltára* – írta róla a fogdaügynök. – *Kifejtette, hogy lenézi azokat, akik ilyen köztörvényi, főképp vagyoni elleni bűncselekményt követtek el. Magyarázta, hogy a mai fiataloktól nem ezt várják. Nem tagadta, hogy korábban ő is követett el lopásokat, ezeket azonban ma már szégyelli. Jelen bűncselekményére büszke, úgy érti, hogy nincs emiatt szégyellnivalója.*”⁵⁵

A forradalmár-imáznak a „titkos szervezkedés” is része volt. A nyomozati iratok arra utalnak, hogy Kornél környezetében érdemnek számított, ha valaki a fennálló viszonyokkal elégedetlen fiatalok többé-kevésbé zárt

társaságához tartozott, azaz valamely „szervezet”, „banda”, „csoport” tagja volt. A „galéri” megnevezés is szerepelt a szövegekben, de a kifejezés elitélő tartalma miatt – a hatalom nyelvében lényegében a „bűnbanda” szinonimája volt⁵⁶ – elsősorban a nyomozók használták. B. Tamás azzal akart magának tekintélyt kivívni a máriaremetei társaság előtt, hogy állítása szerint a felszámolt Moszkva téri „Kalef”⁵⁷ tagja volt, neki azonban sikerült megúsznia a letartóztatást.⁵⁸ A csoport fegyverraktáráról is beszélt a fiúknak, amit a lebukás után „*vízzel elárasztottak és földdel betemettek*”.⁵⁹ Állításának hitelét azonban jelentősen rontotta, hogy nem tudta megmutatni a többieknek a raktár helyét. A másik pénzjegynyomdai munkatárs, J. Lajos szintén azt bizonygatta, hogy lakóhelyén, Sülysápon ő is tagja egy „szervezetnek”, amelynek fegyverei vannak. Kornélék ebben is kételkedtek, mivel nem volt hajlandó velük összeismertetni őket.⁶⁰

Kornél barátnőjének, K. Erzsébetnek a vallomása szintén azt bizonyítja, hogy a „bandatagság” milyen fontos értékmérő volt Kornél szemében. Erzsébet állítólag kizárólag azért mondta magát bandatagnak egy „Volán” nevű csoportban, hogy felkeltse maga iránt a fiú érdeklődését: „*Emlékezetem szerint 1968 márciusában vagy áprilisában lehetett, amikor K. Kornél beszélgetés közben arról beszélt nekem, hogy ő korábban Máriaremetén egy bandának volt a vezetője. Hogy én is ehhez hasonlóval tudjak dicsekedni, én azt hazudtam Kornélnek, hogy én meg most vagyok tagja egy bandának. Illetve a banda egyik vezetője vagyok. Mivel ez a téma meglátásom szerint érdekelte Kornélt, ezért ez többször is szóba került, amikor is a következőket mondtam el a képzeletbeli bandáról: Heten vagyunk vezetők, kb. 1-200 taggal rendelkezünk. A tagok nem ismerhetik egymást, csak összekötők vannak a vezetők és egyes csoportok között. Közelebbről csak a vezetők ismerhetik egymást. Azt is elmondtam, hogy adóvevő készülékkel rendelkezünk, a SZER rádióval adó és vételi kapcsolatunk van, továbbá, hogy fegyverekkel is rendelkezünk. Kornél többször kért arra, hogy hozzam össze őt az általam megnevezett csoport vezetőjével. A képzeletbeli csoport vezetői közül én egy Volán és Gáz becenevű személyt említettem meg, mint olyan személyeket, akik vezetők, és akiket majd bemutatok Kornélnek. Mivel Kornél egyre jobban sürgette a találkozást, azért, hogy az általam elmondottakat, a nem létező bandát valóban tudjam bizonyítani, ezért két volt iskolatársamat, – akiknek csak a gúnynevére emlékszem Basa és Zebra – megkértem arra, hogy úgy mutakozzanak be Kornélnek, mint a Volán csoport tagjai. A találkozót létre is hoztam a fent említett két személy és Kornél között, amikor csak pár percet voltunk együtt. Kornél a későbbiek során többször kérte, hogy hozzam össze őt Volánékkal. Én különböző kifogásokkal éltem, és így többet nem jött létre találkozás. Arra is hivatkoztam, hogy már azért sem lehet tagja a Volán csoportnak, mert a csoport tagjai között szerelmi viszony nem állhat fenn. Ilyen beszélgetések közben jegyezte meg Kornél azt, hogy ha már nem lehet annak a csoportnak a tagja, amelynek én tagja vagyok, úgy ő fog alakítani egy külön csoportot.*”⁶¹

A történet

Nem a röplapszórás volt az egyedüli mód, amellyel a máriaremetei fiatalok aktivizálni akarták a magyar lakosságot, bízva abban, hogy a csehszlovákiai demokratizálódási folyamat Magyarországon is változásokat indíthat el. Először házilag készített adóvevő készülék segítségével szándékozták felrázni az embereket. A vallomások szerint Kornél ötlete volt, hogy az eredetileg egymás közti kapcsolattartásra készített adóvevőt „forradalmi” célokra is felhasználhatnák. A baráti társasághoz tartozó F. Péter, 15 éves elektrolakatos ipari tanulóértékelt meg – akiről köztudott volt, hogy „szeret fabrikálni”⁶² –, hogy állítson össze egy olyan készüléket, amellyel „*felhívást is tudnánk intézni a fiatalokhoz, s a néphez, hogy változtassák meg a rendszert*”.⁶³ Az éter hullámain keresztül történő mozgósítást a következő módon képzelte el Kornél: „*...rá kéne állni a Kossuth vagy a Petőfi Rádió hullámhosszára és esetleg ott bmondani [...] »Kitört a forradalom!«*”⁶⁴ Végül elvetették az ötletet az adóvevő készülék elkészítésének magas költségei, az akció veszélyessége (F. Péter: „*le lehet rajta bukni könnyen*”⁶⁵), valamint a megvalósíthatóságával kapcsolatos kételyek miatt (M. Tamás: „*Nekem az volt a véleményem, hogy ezek az adók nagy frekvencián dolgoznak, és ezért nem tudjuk megvalósítani*”⁶⁶). Ezután került előtérbe az olcsóbban kivitelezhető és biztonságosabbnak gondolt röpcédula-készítés terve.

Az ötlet eredetét firtató nyomozói kérdésre K. Győző a hatalom ideológiáját közvetítő hivatalos tömegtájékoztatót nevezte meg: „*A televízióban láttuk a »Kék fény« adásán belül, hogy ott egyes személyek röpcédulát készítettek, ugyanott hallottuk, hogy a Szabad Európa Rádióknak írtak leveleket. Röpcédulázásról az újságban is olvastunk.*”⁶⁷ A 15 éves Győző jó érzékkel tért ki a kihallgató tiszt faggatózása elől (Ki volt az ötletadó? Kitől hallott röpcédula-készítésről?), és hártotta át ügyesen a felelősséget a hatalom kommunikációjára, amely – Győző beállításában – az elrettentés helyett éppen a „bűn” elkövetésére sarkallta a fiatalokat.

A rendszerellenes megmozdulásokról nyilván nem a hatalom közvetítésével értesültek elsősorban az emberek. B. Tamás vallomásában találunk utalást arra, hogy a máriaremetei fiatalok számára is inkább az információáramlás egyéb – a hatalom által legfeljebb titkos ügynökei révén ellenőrizhető –, „civil” csatornáin terjedő híresztelések lehettek az iránymutatók. Tamásnak „hallomásból” tudomása volt ugyanis egy néhány évvel korábbi

röplapszórásról. Nemcsak a tényről, hanem a röplapok tartalmáról is tudott, és ugyanazokat a feliratokat („Gyászold 1956-ot!” „Szovjetek, menjetek haza!”⁶⁸) javasolta a Kornél által tervezett röplapokra is. A röplapok terjesztésével kapcsolatos ötleteit szintén korábbi példákban meríthette. Egyik javaslata szerint a röpcédulákat egyszerűen „*rá kell helyezni az autóbusz sárhányójára, és a busz menet közben szétszórja*” azokat.⁶⁹ A páros szórás gondolata is tőle származott: „*Kokónak az volt a véleménye – mondta kihallgatása során K. Győző –, hogy a röpcédulák szórásához párokat kell összeállítani, erre a célra lányokat kell felhasználni. Szerinte úgy nem feltűnő, ha egy fiú és egy lány sétál, és közben elszórják a röpcédulát.*”⁷⁰ Győző ezzel nem értett egyet. Szerinte lányokat nem lett volna ajánlatos beavatni, mivel „*a szájuk hamar eljár és nagyon kíváncsiak*”.⁷¹

A biztonsági szempontokat a röplapkészítés technikájának megválasztásakor is alaposan megvitatta a társaság. Tudták, hogy ujjlenyomataik és kézírásuk alapján könnyen azonosíthatók lennének, ezért döntöttek a guminyomda használata mellett. Az is felmerült, hogy újságokból kivágott betűkből állítják össze a cédulákat felkerülő szöveget, de lemondtak erről is, valószínűleg azért, mivel ezzel a módszerrel nem tudtak volna nagyobb mennyiségű röplapot előállítani. A játék guminyomdát K. Kornél és M. Tamás vásárolta meg júliusban a Múzeum körút és a Rákóczi út sarkán lévő játékboltban, 36 forintért. A két fiú, valamint W. Márton adta össze rá a pénzt.

Bár a rendőrségi vizsgálat során K. Kornél a röplapszórás ötletét és a röpcédulák elkészítését is teljesen magára vállalta, a megvalósításban testvére, Győző, valamint V. Jenő is segítségére lehetett.⁷² Kornélék lakásán túl Jenőék műhelye volt a cédulák előállításának másik helyszíne. Kornél vallomása szerint augusztus első felében 2500 darab, körülbelül 5x10 cm nagyságú röpcédulát készített kockás és vonalas iskolai füzetek lapjaiból, valamint írógéppapírokból. Utóbbit nővére, Edit vitte haza munkahelyéről, a Magyar Acélárugyárból, ahol adminisztrátorként dolgozott. A felhasznált írógéppapír vezette végül nyomra a rendőrséget. A fiúk figyelmét ugyanis, bármennyire is elővigyázatosak voltak, elkerülte, hogy Edit neve átnyomódott néhány papírra, amelyből a nyomozók azonosítani tudták személyét. (Állítólag a K. Edit nevű budapesti nagyvállalatoknál dolgozó adminisztrátorok közül ő írta egyedül vezetéknévét cs helyett ts-sel.⁷³)

A röplapok már augusztus közepén elkészültek, szétszórásukra azonban csak augusztus 24-én került sor. Kornél vallomása szerint a halogatás fő oka az volt, hogy barátai közül többen is vonakodtak részt venni a veszélyesnek tűnő akcióban. A lebukástól és a felelősségre vonástól való félelem valódi visszatartó erő lehetett, azonban a kihallgatási szituációban védekezni kényszerülő fiatalok nem erre, hanem ideológiai szempontokra hivatkoztak, amikor vonakodásuk okairól beszéltek. W. Márton például a következőképpen magyarázta, hogy a társaság néhány tagja miért nem állt azonnal Kornél terve mellé: „*A vita azért volt, mert a fiúk szülei ezzel a rendszerrel meg vannak elégedve, és néhányan, köztük én is, nem láttuk ekkor az okát az ellenséges tartalmú röpcédulák terjesztésének. Végén azonban a többség meggyőzte ezt a néhányat is, így engem is, illetve minket is belevittek.*”⁷⁴

A döntő lökést az akció végrehajtáshoz a Csehszlovákia elleni augusztus 21-i intervenció, illetve az agresszió miatti felháborodás adta.⁷⁵ Valószínűleg a beavatottak közül ezek után sem vállalta mindenkinek a részvételt. A 15 éves A. István ipari tanulóról tudjuk biztosan, hogy bár ő tudott a röpcédulákról, nem vett részt terjesztésükben.⁷⁶ Nem tudjuk azonban, hogy Kornél eredetileg hány emberre számított, ezért megbecsülni sem lehet a távolmaradók számát. B. Tamást azonban, aki pedig vállalta volna a kockázatot, és állítása szerint Kornél meg is ígérte neki, hogy beveszi a csapatba, végül mégsem vitték magukkal. Így a röpcédulák szórásában hatan vettek részt.

Augusztus 24-e szombati napra esett. Bizonyára nem volt véletlen, hogy az intervenciót követő első hétvégét – amikor még erős volt események hatása – és a heti pihenőnap előtti estét jelölték ki tervük megvalósítására. (A szombat akkor még munka- és tanítási nap volt.⁷⁷) A szórás terepeként pedig olyan helyszíneket választottak ki, ahol vasárnap sokan megfordulnak; a hétfégi kikapcsolódás és az utazás tereit; a Budai Várat, a Margitszigetet és a Keleti pályaudvar környékét. Röplapterjesztésre vállalkozó barátaiból Kornél két csapatot alakított. A „budai” csapatba önmaga mellé öccsét és M. Tamást osztotta be, míg a „kisebbség”⁷⁸, W. Márton, U. Mihály és V. Jenő a „pesti” csapatba kerültek. Utóbbiak kevesebb röpcédulát kaptak. U. Jenő vallomása szerint csak 150-et,⁷⁹ W. Márton szerint még annyit sem. Ő 80-ról számolt be a nyomozóknak. A Kornél vezette csapat Győző elmondása szerint 1000–1200 röpcédulát vitt magával.⁸⁰ A kiosztott röplapok számából arra következtethetünk, hogy Kornél nem egyszerre, hanem több menetben tervezte az cédulák szétszórását. W. Tamás vallomása is ezt erősíti meg: „*Többet nem vállaltunk röpcédula terjesztést – mondta a nyomozóknak –, mert nagyon idegtépőnek találtuk, amibe K. Kornél is kezdett belenyugodni.*”⁸¹ Augusztus 21-e után egyébként az is felmerült, hogy további röplapokat kellene készíteni az új helyzethez aktualizált szöveggel – „*Vissza a magyar katonákkal Csehszlovákiából!*”⁸² –, de erre nem került sor.

A Keleti pályaudvaron és környékén tevékenykedő csoport az induló vonatok WC-iben, valamint a pályaudvar és az 1968-ban még a Keleti mellől induló gödöllői HÉV⁸³ megállójának illemhelyein helyezte el a röplapokat, de került belőlük a Thököly úti lakóházak kapualjába is.⁸⁴ A vasútállomások, szórakozóhelyek mellékhelyiségei, a közterületen elhelyezett illemhelyek a röpcédulák és a falfirkák jellegzetes megjelenési helyei voltak. A nyilvános, de mégis zárt tér zavartalan körülményeket teremtett az „izgató” szövegek és feliratok gyártóinak és „fogyasztóinak” egyaránt.

Kornélék csoportja a Várban, a Margitszigeten, a Széna téren, a Mártírok útján, valamint a Rómer Flóris utcában és a II. kerületi tanács épülete előtt, a Mechwart téren szórta szét a cédulákat. A Várban a Vársétány (ma Tóth Árpád sétány) párkányára helyezték, a Margitszigeten padokra és bokrokra rakták, a Mártírok útján postaládákba dobták be. Sötétedés után kezdtek el és éjfél körül értek vissza Máriaremetére. A másik csoport már korábban hazatért, ezért nem találtak a Templom téren, ahogy azt eredetileg eltervezték.⁸⁵ A tapasztalataikról másnap számoltak be egymásnak. Kornél pár nap múlva visszatért a szórás helyszíneire, hogy ellenőrizze, ott vannak-e még.⁸⁶ A rendőrség a következő napokban 900 körüli röpcédulát gyűjtött be részben helyszínelés, részben lakossági beszolgáltatás útján.⁸⁷

Kriminalizálás és fegyelmezés

Az ellenséges röpcédulaszórás ügyében indított nyomozás nyilvános szakasza október közepén kezdődött.⁸⁸ Mint láttuk, az „áruló” írógéppapír vezette el a nyomozókat K. Kornélhoz, aki 21-én került előzetes letartóztatásba a BRFK Vizsgálati Osztályára sokszorosítás útján nagyobb nyilvánosság előtt elkövetett izgatás büntetének gyanújával.⁸⁹ Előzetes letartóztatásba került K. Győző és B. Tamás is, a társaság többi tagja azonban szabadon védekezhetett. A nyomozást november 12-én zárták le.⁹⁰ K. Kornél, K. Győző és B. Tamás ellen vádat emeltek, a többieket viszont csupán figyelmeztetésben részesítették fiatal korukra, családi és szociális körülményeikre, a nyomozás során tanúsított „őszinte” magatartásukra, valamint arra hivatkozva, hogy K. Kornél befolyására követték el a cselekményt.⁹¹ A történelekről iskoláikat is – U. Mihály esetében munkahelyét – értesítették, és arra kérték az intézmények vezetőit, hogy „nevezettekkel fokozottabb ellenőrzést gyakoroljanak” (sic!).⁹² Az igazgatók válaszelei – amelyekben beszámoltak az ügyben tett lépéseikről – azt tükrözik, hogy a hatalom milyen elvárásokat támasztott a politikai-ideológiai „nevelés” fontos színterének tekintett iskolák felé, helyesebben az intézmények megfelelésre kész vezetői milyenek képzeltek a hatalom elvárásait.

Mindhárom iskolaigazgató úgy vélte, hogy a fegyelmezés és a befolyásolás eszközeihez kell nyúlnia, ha meg akar felelni a rendőrség kívánalmainak: büntetni, ellenőrizni és átnevelni kell rossz útra tért diákjait. M. Tamást a Puskás Tivadar Szakmunkásképző Intézet tantestületi megrovásban részesítette,⁹³ a Festőipari Szakmunkásképző Intézetben tanuló V. Jenő igazgatói intőt kapott,⁹⁴ W. Mártonnak pedig a félévi kettes magartartásjegy volt a büntetése a Szilágyi Erzsébet Gimnáziumban. A gimnázium igazgatója magyarázatot is fűzött a döntéshez: „*Véleményünk szerint [...] nyári magartartásának a félévi értesítőben tükröződnie kell.*”⁹⁵ Egyik iskola sem érvényesítette bűnügybe keveredett tanulóival szemben a legsúlyosabb büntetést, a kizárást. Egyedül U. Mihály nem kapott büntetést. Munkahelye, a Lósport Vállalat talán úgy gondolta, hogy az intézmény fegyelmezési gyakorlata csak a munkához, a munkahelyi viselkedéshez, a vállalati tulajdonhoz kapcsolódó ügyekre vonatkozik, amilyen például a zablopás, amiért maga U. Mihály is szigorú megrovásban részesült 1968 tavaszán.⁹⁶

Mindegyik iskolaigazgató levelében szerepelnek a renitens tanulók szigorú ellenőrzésére, valamint „nevelésére” utaló kifejezések: „*állandóan figyeljük*”,⁹⁷ „*magartartását továbbra is figyelemmel kísérjük*”,⁹⁸ „*anyja [...] kérte, hogy [...] szigorúan ellenőrizzük viselkedését*”,⁹⁹ valamint: „*jó szándékkal igyekszünk meggyőzni őt hasonló tettek elkövetésétől*”,¹⁰⁰ „*nevezett tanulóval elbeszélgettünk*”,¹⁰¹ „*tanulónk nevelésére [...] különösen az osztályfőnök nagy gondot fordít, ezen túl az igazgató is beszélgetést folytatott vele*”.¹⁰² Megtévedt dolgozójuk politikai nevelését a Lósport Vállalat is fontosnak tartotta hangsúlyozni, melynek felügyeletét az arra illetékes személyre, a munkahelyi pártalapszervezet titkára bízta.¹⁰³

A Szilágyi Erzsébet Gimnázium igazgatójának a többiekénél hosszabb levele nemcsak arról szólt, hogy az iskola kész megfelelni az elvárásoknak, hanem arról is, hogy az ügy érdekében tett erőfeszítések már eredményre is vezettek, vagyis a gimnázium nemcsak kész, hanem képes is ellátni feladatát. A levél szerint ugyanis Márton „*rájött, hogy ez a rendszer jó [...] Szeretne KISZ-tag lenni [...] Politikai oktatáson részt vesz, veteránkutató csoportban*”¹⁰⁴ is közreműködött. *Közösségi aktivitásra lehetőséget biztosítunk számára: apróbb technikai munkákat végez az osztályban.*”¹⁰⁵ Márton állítólagos megváltozásának jelzésére felhozott példák jól mutatják, hogy milyenek kellett mutatkoznia egy, a „szocialista társadalomba beilleszkedni” igyekvő vagy annak látszani kívánó fiatalnak, illetve milyenek kellett őt ábrázolnia az igazgatónak, hogy az az iskola eredményes nevelőmunkáját bizonyítsa. A fő ismérvek az eszmei-politikai elkötelezettség és az aktivitás, valamint a közösségi szellem, a közösségért végzett munka voltak. A jó tanulmányi eredmény szintén fontos kritérium volt,

de mivel Márton félévkor nyelvtanból és oroszból is megbukott, az iskola csupán azzal tudta jelezni igyekezetét, hogy hangsúlyozta, az elégtelen osztályzatok kijavításához megad minden segítséget: „*Második félévben igyekszünk majd tanulószobai korrepetálással javítani hiányosságain.*”¹⁰⁶ A „kötelező” bünbánat és szégyenkezés is szerepelt a levélben: „*A tanulót magát is nagyon bántja, hogy rossz társaságba keveredett, s igen nagy megkönnyebbüléssel vette tudomásul, hogy társai nem értesültek viselt dolgairól.*”¹⁰⁷ Erről az „információról” sem lehet eldönteni, hogy valóban Márton érzéseiről szól-e – legyenek azok valódiak vagy színlelték –, vagy az adott körülmények között helyesnek tartott viselkedés ábrázolásával a levél írója az iskola nevelési érdemeit kívánta érzékelteti.

K. Kornél, K. Győző és B. Tamás ügyében 1969. február 10-én hozott a II., XI. és XII. Kerületi Bíróság ítéletet,¹⁰⁸ amely Kornélt és Győzöt társtettesként, Tamást pedig bűnsegédi minőségben sokszorosítás útján elkövetett izgatásban mondta ki bűnösnek. Tamást tiltott határátlépésre irányuló előkészületben is bűnösnek találták. Kornélt tíz, Tamást négy, Győzöt pedig három hónap felfüggesztett szabadságvesztésre ítélték. 1969. május 7-én azonban a Budapesti Fővárosi Bíróság másodfokon súlyosbította az ítéletet,¹⁰⁹ arra hivatkozva, hogy az elsőfokú bíróság „eltúlzottan” enyhe büntetést szabott ki. Nem vette kellően figyelembe, hogy a cselekmény olyan időpontban történt, „*amikor a cseh eseményekkel kapcsolatosan a nemzetközi helyzet igen feszültté vált.*” Kornél és Tamás egy év, illetve hat hónap letöltendő, míg a kiskorú Győző hat hónap felfüggesztett börtönbüntetést kapott.

A tizenéves fiatalok akciója azon ritka megnyilvánulások közé tartozott, amelyek 1968. augusztus 21. után nyíltan, a közvélemény befolyásolásának céljával fejezték ki tiltakozásukat a csehszlovákiai intervenció ellen. Bár a hazai állapotokat és a szovjet befolyást kritizáló röpcédulák készítésének és szétszórásának ötlete már korábban felmerült köztük, végrehajtásához a döntő lökést Csehszlovákia megszállása adta. A szocializmus demokratizálásával kísérletező ország elleni agresszió igazolta számukra a rendszerről és a Szovjetunióról gondoltakat. A felháborodás azokat is csatlakozásra készítette, akik korábban vonakodtak részt venni a veszélyesnek tartott akcióban.

A rossz szociális körülmények között élő, döntően ipari tanuló és segédmunkás fiatalok közállapotokról vallott nézeteit elsősorban saját sorsukkal való elégedetlenség alakította. Helyzetükért a fennálló gazdasági–társadalmi–politikai viszonyokat okolták, életkörülményeik és -kilátásaik javulását a „rendszer” megváltozásától remélték: „*Nekünk nem tetszik ez a rendszer. Tenni kéne valamit.*” Cselekvésre 1968 tavaszának eseményei és eszméi, valamint a közelmúlt példái sarkallták őket: az '56-os magyar forradalomról hallott történetek, valamint a „prágai tavaszról”, az európai diáklázadásokról szerzett értesüléseik. Tettvágyukat az életkorukra jellemző kalandvágy és a romantikus forradalmár-szereppel való azonosulás is erősítette. A hatalom nem volt elnéző a lázadó fiatalokkal. Bár többségük csupán rendőri figyelmeztetésben részesült, az akció kitervelői és irányítói azonban börtönbüntetést kaptak. Az elsőfokú bíróság 1969. februári döntését túl enyhének találó és azt májusban másodfokon súlyosbító bírói ítékezés pedig valószínűleg már a „hatvanas években” szabadabbra eresztett gyeplők szorosabbra fogásának volt a jele.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
3.1.9. Vizsgálati dossziék
V-156439 K. Kornél és társai

Sajtó

Népszabadság, 1968
Tolna Megyei Népiújság, 1968

Hivatkozott irodalom

Békés, 2004
Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében (1945–1990)*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Frei, 2008
Frei Norbert: *1968 – Diáklázadások és globális tiltakozás*. Budapest, Corvina Kiadó.

Horváth, 2009

Betekintő 2018/2.

Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években.* Budapest, Nyitott Könyvműhely Kiadó.

Huszár, 1998

Huszár Tibor: *1968. Prága–Budapest–Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció.* Budapest, Szabad Tér Kiadó.

Markó, 2005

Markó György: *A Kalef, avagy a Moszkva téri galeri 1964–65.* Budapest, H&T Kiadó.

Markó, 2006

Markó György: *Egy zendülő a Kalefről. A Moszkva téri galeri 1966–68.* Budapest, H&T Kiadó.

Mlynár, 2008

Mlynár, Zdeněk: *A Prágai Tavasz... és ősz.* Budapest, Kairosz Kiadó.

Pataky, 1996

Pataky Iván: *A vonakodó szövetséges. A Magyar Népköztársaság és a Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában.* Budapest, Zrínyi Kiadó.

Pithart, 1993

Pithart, Petr: *Hatvannyolc.* Pozsony, Kalligram Kiadó.

Rainer, 2016

Rainer M. János: *Az 1956-os magyar forradalom.* Budapest, Osiris Kiadó.

Valuch, 2013

Valuch Tibor: „Ne szólj szám...” A politikai részvétel és a politikai aktivitás néhány sajátossága az ezredforduló Magyarországon. *Metszetek*, 2–3. sz. 146–156.

Vámos, 2016

Vámos Miklós: *Borgisz.* In: uő: *Álmaimban valahol.* Budapest, Európa Kiadó. 219–409.

¹ Az ügyben érintettek teljes nevét a személyiségi jogok tiszteletben tartása miatt nem közlöm.

² ÁBTL 3.1.9. V-156439. 23. Javaslat a „Vári” fedőnevű ügy realizálására, 1968. okt. 17.

³ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 353. Javaslat K. Kornél és társai ügyének lezárása, 1968. nov. 12.

⁴ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 267. F. Péter tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1968. okt. 22.

⁵ A Hidegkúti út 138. szám alatti filmszínház 1990-ig működött. https://hu.wikipedia.org/wiki/Budapesti_mozik_list%C3%A1ja#1990_el%C5%91tt_nyitott,_m%C5%B1k%C3%B6d%C5%91_mozik, letöltés: 2018. február 10.

⁶ A Lósport Vállalat (1949–1972, a Magyar Lóverseny Vállalat elődje) álláshirdetése a Tolna Megyei Népjátságban: „Lószertő, 8 általános osztályt végzett 14–17 éves, 36–40 kg testsúlyú fiúkat felvesszünk versenylő-ápolási és -lovaglási munkára. Napi munkaidő nyolc óra. Havi fizetés 900 Ft. Jelentkezés: munkakönyvvel és szülői engedéllyel a Lósport Vállalat munkaügyi csoportjánál, Budapest. VIII. Kerepesi út. 9.” *Tolna Megyei Népjátság*, 1968. október 5.

⁷ Az 1953-ban alakult Autóközlekedési Vállalat, a VOLÁN elődje, személy- és áruszállítással foglalkozott.

⁸ A Magyar Acélárugár (Váci út 95.) 1895–1994 között közlekedési termékek, acéltermékek, rugók és acélcsovek gyártásával foglalkozott.

⁹ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 116. B. Tamás környezettanulmánya, 1968. nov. 14.

¹⁰ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 62. Jegyzőkönyv K. Kornél terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 30.

¹¹ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 197. U. Mihály környezettanulmánya, 1968. nov. 13.

¹² ÁBTL 3.1.9. V-156439. 208. A Lósport Vállalat jellemzése U. Mihályról, 1968. nov. 5.

¹³ Vámos Miklós *Borgisz* című regényében Najn Iván, nyomdász ipari tanuló 150 forint ösztöndíjat kapott. Vámos 1969-ben maga is kézsizedő ipari tanuló volt. Ekkori emlékein alapul a regény. Vámos, 2016: 247.

¹⁴ Egy doboz filter nélküli Symphonia cigaretta 1968-ban 5,60 forintba került. <http://dohanymuzeum.hu/symphonia-cigaretta-tortenete> Letöltés ideje: 1968. január 17.

¹⁵ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 173. V. Jenő környezettanulmánya, 1968. nov. 13.

¹⁶ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 151. M. Tamás környezettanulmánya, 1968. nov. 13.

- ¹⁷ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 234. A Szilágyi Erzsébet Gimnázium igazgatójának levele a BRFK-hoz W. Mártonról. 1968. okt. 31. ÁBTL 3.1.9. V-156439. 237. Jegyzőkönyv W. Márton gyanúsított kihallgatásáról, 1968. okt. 21.
- ¹⁸ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 235. W. Márton környezettanulmánya, 1968. nov. 13.
- ¹⁹ Gyenge tanulmányi eredménye és többszöri bukása után mint túlkorost felmentették az iskolába járás alól.
- ²⁰ Gebines: szabadkasszás elszámolásban, pontos elszámolási kötelezettség nélkül működő vagy ilyen alapon bérbe adott kisebb, állami tulajdonban lévő bolt vagy vendéglátóipari egység vezetője.
- ²¹ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 116. B. Tamás környezettanulmánya, 1968. nov. 14.
- ²² Nyomdai gépmesternek tanult, de a második év végén megbukott matematikából. Emiatt hagyta abba az iskolát.
- ²³ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 51. Jegyzőkönyv K. Kornél terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 21.
- ²⁴ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 128. Jegyzőkönyv B. Tamás terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 26.
- ²⁵ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 116. B. Tamás környezettanulmánya, 1968. nov. 14.
- ²⁶ „Barátaival a nyár folyamán gyakran jártak le a Casinóba és egyáltalán a Margitszigetre. Keresetét nem adta haza. Pénzét jobbára ruházkodásra költötte.” ÁBTL 3.1.9. V-156439. 116. B. Tamás környezettanulmánya, 1968. nov. 14.
- ²⁷ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 123. Jegyzőkönyv B. Tamás terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 25.
- ²⁸ Uo.
- ²⁹ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 134. ÁBTL 3.1.9. V-156439. 123. Jegyzőkönyv B. Tamás terhelt kihallgatásáról, 1968. nov. 8.
- ³⁰ Vámos Miklós *Borgisz* c. regényében a 18 éves Náján Iván Trabantja (amit lottó jutalomSORsoláson nyert a család egyik barátja) ritkaságnak számított. Iván a nyomda művezetőjének feléje irányuló ellenszenvét az autója miatti irigységével magyarázta. Vámos, 2016: 373.
- ³¹ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 62. Jegyzőkönyv K. Kornél terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 30.
- ³² ÁBTL 3.1.9. V-156439. 344. „Sárai” fogdaügynök jelentése, 1968. nov. 8.
- ³³ Pest megyei település, 1970-ben egyesült Tápiószállással, Süllyap néven.
- ³⁴ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 272. J. Lajos tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1968. okt. 21.
- ³⁵ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 390. A Budapesti II., XI., és XII. kerületi bíróság ítélete K. Kornél és társai ügyében, 1969. febr. 10.
- ³⁶ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 62. Jegyzőkönyv K. Kornél terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 30.
- ³⁷ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 58. Jegyzőkönyv K. Kornél terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 24.
- ³⁸ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 237. Jegyzőkönyv W. Márton gyanúsított kihallgatásáról, 1968. okt. 21.
- ³⁹ A „prágai tavasz” eseményeiről lásd: Mlynář, 2008; Pithart, 1993.
- ⁴⁰ Az 1968-as diáklázadásokról lásd: Frei, 2008.
- ⁴¹ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 181. Jegyzőkönyv V. Jenő gyanúsított kihallgatásáról, 1968. okt. 21.
- ⁴² ÁBTL 3.1.9. V-156439. 272. J. Lajos tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1968. okt. 21.
- ⁴³ A mondat „Kitty” ügynök jelentéséből származik. ÁBTL 3.1.9. V-156439. 23. Javaslat „Vári” fedőnevű ügy realizálására, 1968. okt. 17.
- ⁴⁴ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 323. „Kovács J.” ügynök jelentése K. Kornélról, 1968. okt. 23.
- ⁴⁵ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 123. Jegyzőkönyv B. Tamás terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 25.
- ⁴⁶ Lásd erről: Rainer, 2016: 137–144. („Az elfojtott emlékezet” c. fejezet.)
- ⁴⁷ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 62. Jegyzőkönyv K. Kornél terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 30.
- ⁴⁸ Lásd erről: Valuch, 2013: 146–149
- ⁴⁹ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 62. Jegyzőkönyv K. Kornél terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 30.
- ⁵⁰ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 123. Jegyzőkönyv B. Tamás terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 25.
- ⁵¹ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 37. Előterjesztés előzetes letartóztatás és nyomozás határidejének meghosszabbításáról, 1968. nov. 9.
- ⁵² ÁBTL 3.1.9. V-156439. 128. Jegyzőkönyv B. Tamás terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 26. Az esetről valószínűleg az ügyben érintett barátok információi alapján tudtak a nyomozók, de az ő kihallgatásukról nem készült feljegyzés, ennek nincs nyoma a nyomozati iratokban.
- ⁵³ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 62. Jegyzőkönyv K. Kornél terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 30.
- ⁵⁴ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 341. „Sárai” ügynök jelentése B. Tamásról, 1968. nov. 5.
- ⁵⁵ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 323. „Kovács J.” ügynök jelentése K. Kornélról, 1968. okt. 23.
- ⁵⁶ A huliganizmus fogalmával összekapcsolt „galeri” fogalmának megteremtéséről a hatvanas évek közbeszédében lásd: Horváth, 2009: 70–73.
- Néhány példa a „galeri” szó használatára a *Népszabadság*ból: „Kedden a II., XI. és XII. kerületi bíróság ítéletet hirdetett L. Béla 19 éves segédmunkás és társainak, az úgynevezett Fekete kéz galerinak a bűnügyében.” *Népszabadság*, 1968. október 9. 9. Ítélet a Fekete kéz bűnbanda ügyében. Nemi erőszak, garázdaság, erőszakoskodás. „Sajnálatos, hogy az alkoholos állapotban elkövetett bűncselekmények mintegy felénél a

tettek a fiatalabb korosztályhoz tartoznak. A lejtőre került fiatal lányok háromnegyede rendszeres ivó, s a különböző „galerik” többnyire részegen garázdálkodnak, okoznak botrányt, követnek el bűncselekményeket.” *Népszabadság*, 1968. szeptember 7. 3. Árkus József: A legcsekélyebb elnézés nélkül. „Az Országos Kriminálisztikai Intézet megvizsgálta 56 jogerős ítélettel befejezett bűnügyet, amelynek terheltjei budapesti galeritagok voltak. A vizsgált ügyekben szereplő galerik »tagságának« 82 százaléka fiú, 18 százaléka leány volt. Többségük 17 éves, a bünteteket elkövetők 70 százaléka fiatalkorú volt, s csak 30 százaléka volt 18–24 éves fiatal felnőtt. [...] A galerik által elkövetett bűntettek 52 százaléka lopás volt, garázdaság mintegy 7 százalék, testi sértés 4, nemi erkölcs ellen irányuló erőszakos cselekmények csaknem 5 százalékban szerepeltek bűnlajstromukban.” *Népszabadság*, 1968. július 31. 8. A budapesti galerikról, közelebbről. Lányok és fiúk – Ki, miért sodródik a galerikba? Vizsgálat a fiatalkorúak bűnözéséről.

⁵⁷ A Kalefről lásd: Markó, 2005; 2006.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 58. Jegyzőkönyv K. Kornél terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 24.

⁵⁹ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 87. Jegyzőkönyv K. Győző terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 24.

⁶⁰ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 128. Jegyzőkönyv B. Tamás terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 26.

⁶¹ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 258. K. Erzsébet tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1968. okt. 21.

⁶² ÁBTL 3.1.9. V-156439. 267. F. Péter tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1968. okt. 22.

⁶³ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 264. A. István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1968. okt. 21.

⁶⁴ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 153. Jegyzőkönyv M. Tamás gyanúsított kihallgatásáról, 1968. okt. 23.

⁶⁵ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 264. A. István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1968. okt. 21. A. István F. Péter szavait idézte.

⁶⁶ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 153. Jegyzőkönyv M. Tamás gyanúsított kihallgatásáról, 1968. okt. 23.

⁶⁷ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 80. Jegyzőkönyv K. Győző terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 21.

⁶⁸ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 123. Jegyzőkönyv B. Tamás terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 25.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 87. Jegyzőkönyv K. Győző terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 24.

⁷¹ Uo.

⁷² ÁBTL 3.1.9. V-156439. 80. Jegyzőkönyv K. Győző terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 21.

⁷³ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 323. „Kovács J.” ügynök jelentése K. Kornélról, 1968. okt. 23.

⁷⁴ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 237. Jegyzőkönyv W. Márton gyanúsított kihallgatásáról, 1968. okt. 21.

⁷⁵ A magyar részvételtől a Csehszlovákia elleni intervencióban lásd: Békés, 2004: 223–256.; Huszár, 1998; Pataky, 1996.

⁷⁶ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 264. A. István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1968. okt. 21.

⁷⁷ Az iskolákban már az 1976/77-es tanévtől bevezették a kéthetenkénti szabad szombatot. 1981-től lett szabad minden szombat.

⁷⁸ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 211. Jegyzőkönyv U. Mihály gyanúsított kihallgatásáról, 1968. okt. 21.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 80. Jegyzőkönyv K. Győző terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 21.

⁸¹ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 237. Jegyzőkönyv W. Márton gyanúsított kihallgatásáról, 1968. okt. 21.

⁸² ÁBTL 3.1.9. V-156439. 123. Jegyzőkönyv B. Tamás terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 25.

⁸³ 1970-ben, a metrő első szakaszának megnyitásakor „vágták vissza” a gödöllői HÉV-et az Örs vezér tereig. <http://hampage.hu/trams/godolloihev/>, letöltés ideje: 2018. február 20.

⁸⁴ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 181. Jegyzőkönyv V. Jenő gyanúsított kihallgatásáról, 1968. okt. 21.

⁸⁵ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 51. Jegyzőkönyv K. Kornél terhelt kihallgatásáról, 1968. okt. 21.

⁸⁶ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 211. Jegyzőkönyv U. Mihály gyanúsított kihallgatásáról, 1968. okt. 21.

⁸⁷ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 23. Javaslat „Vári” fedőnevű ügy realizálására, 1968. okt. 17.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 35. Határozat előzetes letartóztatás elrendeléséről, 1968. okt. 21.

⁹⁰ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 353. Javaslat K. Kornél és társai ügyének lezárása, 1968. nov. 12.

⁹¹ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 311. Határozat M. Tamás elleni nyomozás megszüntetéséről, 1968. nov. 13.

A figyelmeztetési jegyzőkönyv a következőket tartalmazta: „Tudomásul veszem, hogy az elkövetkezendő időben mindennemű csekély súlyú bűncselekmény elkövetésétől tartózkodnom kell, mert e kedvezményben többet nem részesülhetek.” ÁBTL 3.1.9. V-156439. 313. Figyelmeztetési jegyzőkönyv, 1968. nov. 14.

⁹² ÁBTL 3.1.9. V-156439. 353. Javaslat K. Kornél és társai ügyének lezárása, 1968. nov. 12.

⁹³ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 369. A 22. sz. Puskás Tivadar Szakmunkásképző Intézet igazgatójának levele a BRFK Vizsgálati Alosztályának, 1969. jan. 23.

⁹⁴ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 373. A 35. sz. Festőipari Szakmunkásképző Intézet igazgatójának levele a BRFK Vizsgálati Alosztályának, 1968. dec. 20.

⁹⁵ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 374. A Szilágyi Erzsébet Gimnázium igazgatójának levele a BRFK Vizsgálati Alosztályának, 1968. dec. 22.

⁹⁶ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 209. U. Mihály fegyelmi határozatának másolata, 1968. márc. 1. A fegyelmi határozat szerint Mihály 17 esetben vitt haza 3-3 kg zabot nyulainak. Lopásra az indította, hogy a lovak takarmányozásáért felelős abrakmester is ezt tette. A szigorú megrováson kívül az ellopott zab árát, 280,50 Ft-ot is vissza kellett fizetnie.

⁹⁷ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 369. A 22. sz. Puskás Tivadar Szakmunkásképző Intézet igazgatójának levele a BRFK Vizsgálati Alosztályának, 1969. jan. 23.

⁹⁸ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 373. A 35. sz. Festőipari Szakmunkásképző Intézet igazgatójának levele a BRFK Vizsgálati Alosztályának, 1968. dec. 20.

⁹⁹ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 374. A Szilágyi Erzsébet Gimnázium igazgatójának levele a BRFK Vizsgálati Alosztályának, 1968. dec. 22.

¹⁰⁰ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 369. A 22. sz. Puskás Tivadar Szakmunkásképző Intézet igazgatójának levele a BRFK Vizsgálati Alosztályának, 1969. jan. 23.

¹⁰¹ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 373. A 35. sz. Festőipari Szakmunkásképző Intézet igazgatójának levele a BRFK Vizsgálati Alosztályának, 1968. dec. 20.

¹⁰² ÁBTL 3.1.9. V-156439. 374. A Szilágyi Erzsébet Gimnázium igazgatójának levele a BRFK Vizsgálati Alosztályának, 1968. dec. 22.

¹⁰³ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 371. A Lósport Vállalat ig. levele a BRFK Vizsgálati Alosztályának. Bp. 1969. jan. 3.

¹⁰⁴ A veteránkutató ebben a kontextusban a munkásmozgalom veteránjainak felkutatását jelentette.

¹⁰⁵ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 374. A Szilágyi Erzsébet Gimnázium igazgatójának levele a BRFK Vizsgálati Alosztályának, 1968. dec. 22.

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 390. A Budapesti II., XI., és XII. kerületi bíróság ítélete K. Kornél és társai ügyében, 1969. febr. 10.

¹⁰⁹ ÁBTL 3.1.9. V-156439. 400. A Budapesti Fővárosi Bíróság ítélete K. Kornél és társai ügyében, 1969. máj. 7.

Ehrenberger Róbert

Egy reformkísérlet előtörténete – avagy Csehszlovákia útja az 1968-as megszállásig

A háború utáni csehszlovák fejlődés sajátos utat járt be, ami a maga nemében egészen egyedinek számított a volt szovjet blokk államai között. Cseh földön ugyanis a szocialista eszmék – az első köztársaság liberális államának egyfajta örökségeként – termékeny talajra leltek és sokak számára vonzóknak mutatkoztak a német megszállás és a háború éveiben. Egyértelműen ezzel a viszonylagos ideológiai és társadalmi beágyazottsággal magyarázható, hogy az 1946-ban tartott első és még valóban szabad választásokon a kommunista párt a cseh-morva országrészben megszerezte a szavazatok relatív többségét, Szlovákiában pedig a vokok mintegy harmadát. Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy a cseh és a szlovák társadalom elfogadta volna a lenini és sztálini szovjet modell szolgálai átvételét és másolását. A szovjet katonáknak a hitleri rezsim megsemmisítésében és Közép-Európa német megszállás alóli felszabadításában játszott történelmi szerepe vitathatatlan és evidens volt mindenki számára, s ez joggal keltett tiszteletet sokakban a Szovjetunió iránt – ráadásul csehszlovák földön ez együtt járt egyfajta, a pánszláv érületnek köszönhető, eleve meglévő szimpátiával is a nagy keleti testvér iránt. Az ország népei azonban ettől még nem akartak egy másolt és erőszakkal rájuk transzplantált szovjet mintájú rezsim keretei között élni. A „szocializmus csehszlovák útja”¹ inkább valami olyasmit jelentett (volna), amit tömören így ragadhatunk meg: az alapvető szabadságjogok biztosítását a piacgazdaság körülményei között, a szociális biztonság és az állami gondoskodás elemeivel kombinálva.

Az önálló csehszlovák út gyakorlati „kísérletére” azonban nem adódott érdemi lehetőség: a Hitler-ellenes koalíció gyors felbomlása, a hidegháború és a nagyhatalmi fegyverkezési verseny kezdete lehetetlenné tette a szovjet modelltől való eltérést. Mint az közismert, az ötvenes évekre – a térség más államaihoz hasonlóan – Csehszlovákiában is kiépült és az élet minden területén uralkodóvá vált a szovjet típusú bürokratikus hatalmi struktúra és diktatórikus irányítási rendszer.

A Sztálin halála utáni időszak azonban – az egyszerűség kedvéért most hívjuk ezt a néhány évet a hruscsovi enyhülés korszakának – nem hagyta érintetlenül a Prágából irányított rezsimet sem. Az ekkor született politikai intézkedések egyik legfontosabbika a Csehszlovák Kommunista Párt (CSKP) Központi Bizottsága (KB) Elnökségének 1962. augusztus 3-i ülésén hozott azon határozata volt, amellyel az Antonín Novotný vezette grémium elrendelte az egy évtizeddel korábban lefolytatott törvénytelen perek és eljárások felülvizsgálatát² (történt mindez a Szovjetunió Kommunista Pártja /SZKP/ XXII. Kongresszusa nyomán a hatvanas évek elején erőre kapott desztalinizációs folyamat eredményeként). Bő egy évvel később, 1963. augusztus 22-én a csehszlovák Legfelsőbb Bíróság nyilvánosságra hozta, hogy a vizsgált gottwaldi időszakban több mint négyszáz egykori kommunista tisztségviselőt vádoltak meg igaztalanul (egy részüket ki is végezték).³ A vádlottak közül a rendkívüli perorvoslati eljárásokban utólag senkit (!) sem találtak bűnösnek, és az ítéleteket hatályon kívül helyezték.⁴

A fentiek mellett és ellenére hamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a Novotný-féle vezetés leginkább csak a szavak és a szimbolikus tettek szintjén nevezhető a múlt érdemi tisztázása elkötelezettjének és a tiszta lappal való újrakezdetés hívének. Ilyen látványos lépés volt Sztálin hatalmas prágai szobrának lebontása a talapatzáról 1962 végén, vagy Klement Gottwald bebalzsamozott holttestének elvitele a számára épített mauzóleumból. Ennél már némileg többet jelentett, hogy a CSKP KB 1963. áprilisi és szeptemberi ülésén a gottwaldi vezetés maradékát is leváltották állami és pártfunkcióiból (ekkor esett ki végleg a hatalomból Karol Bačilek, az egykor rettegett állambiztonsági miniszter is). A valódi, a rendszer és a hatalmi struktúra lényegét érintő reformok azonban elmaradtak, az elkövetett bűnökkel való őszinte szembenézésről nem is beszélve. Erre utalt például, hogy nem hozták nyilvánosságra azt a jelentést, amit a törvénytelen ségek feltárására és kivizsgálására felállított bizottság készített a jogtipró eljárások részleteiről, valamint – minden másnál beszédesebb jelenségként – még csak szó sem esett a több tízezer *nem kommunista* politikai elítélt és internált személy ügyének felülvizsgálatáról. Novotný látszatintézkedései nem oldották meg a felszín alatt egyre inkább érlelődő társadalmi és politikai válság által felvetett kérdéseket, sőt a rehabilitációs folyamat erőteljesen felemásra sikeredett volna inkább csak olaj volt a tűzre – főként az értelmiség számára. Emellett a rezsim számára komoly teherként jelentkezett az a tényező, amit leginkább a *generációváltás* elnevezéssel ragadhatunk meg. A még 1945 előtt szocializálódott politikai- és szakembergárda mellett felnőtt egy új nemzedék, amely első felnőttkori közösségi benyomásait már a létező szocializmus korlátai között szerezte, és hamar fogékonnyá vált a hatvanas évek során a nyugati világban is egyre népszerűbb antisztálinista „újbaloldali” eszmék iránt. Ennek az új nemzedéknek a tagjai a saját jelenük teherképeinek és válságjelenségeinek vizsgálata közben visszanyúltak a régi köztársaság örökségének

pozitív vonásaihoz, és felismerték a párt és az állam különválasztásának szükségességét, sőt egyre inkább hangoztatni kezdték a rendszer érdemi demokratizálódásának fontosságát.

A mind súlyosabb társadalmi problémák orvoslása érdekében a pártvezetés és személyesen Novotný elsőként a stagnáló gazdaságnak kívánt lendületet adni. A gazdasági kérdések megoldása amúgy is a csehszlovák társadalom előtt álló egyik legfontosabb kérdéssé vált az elhibázott merev tervutasításos irányítási rendszer miatt, ami kedvezőtlenül érintette a lakosság életszínvonalát. A gondokat hosszabb távon csak növelte, amikor Novotný a hatvanas évek elején ismét egy irreálisan nagy volumenű gazdasági programot hirdetett meg – az 1960–1965-ös évekre vonatkozó népgazdasági tervet –, ami azonban már 1962-re kifulladt. Erre a pártvezetés átmenetileg felfüggesztette annak végrehajtását, és a gazdaságot ún. „éves áthidaló tervekkel” próbálták meg stabilizálni.⁵ E koncepció azonban számos sebből vérzett. A realitásoktól való elrugaszkodás az alapvető termékek termelési előirányzataiban, valamint a beruházások meghatározásában mutatkozott meg különösen élesen. A külkereskedelem számára meghatározott célok a KGST-tagországok gazdasági struktúrájának itt most nem részletezhető változásai miatt nem bizonyultak reálisnak, aminek következtében a vizsgált időszakban visszaesett az egyik legfontosabb gazdasági húzóágazat, a csehszlovák gépexport volumene a legfőbb felvevő piacnak számító szocialista országokba. A harmadik világ „gyengén fejlett” országainak korábban meg gondolatlanul nyújtott hitelek visszatérülése korántsem a remélt ütemben haladt, nyilvánvalóvá vált, hogy a hitelek folyósítása idején túlbecsülték ezen országok várható gazdasági fejlődését. Mindezekkel párhuzamosan elhanyagolták a mezőgazdaság fejlesztését, aminek következtében Csehszlovákia egyre nagyobb mértékben szorult rá az élelmiszer- és mezőgazdasági nyersanyagimportra. A termelékenység növeléséhez elengedhetetlenül szükséges műszaki kutatások is komoly gondokkal küszködtek, mivel a tervutasításos modell merev kereteihez ragaszkodó politikai és gazdasági vezetés képtelennek bizonyult reális műszaki fejlesztési koncepció kialakítására.

1965 elején a döntéshozók végre elkezdték a gazdaságirányítás tovább már el nem odázható reformjának előkészítését (a közgazdászok széles körének bevonásával). Ebből a hosszú vita-folyamatból születtek meg az új gazdasági mechanizmus alapelvei. Ennek a folyamatnak az egyik vezéregyénisége Ota Šik közgazdász professzor volt, aki egy addiginál jóval liberálisabb gazdaságirányítási modellben látta a megoldás garanciáját. Šik a pártvezér-államfőt még a közös mauthauseni fogság idejéből ismerte, ami kétségtelenül helyzeti előnyt biztosított számára a lobbizás és az érdekkijárási rendszerében. Tagja volt a CSKP Központi Bizottságának és elnöke a Csehszlovák Tudományos Akadémia Gazdaságkutató Intézetének. Elképzelésének lényege az állami stratégiai (hosszú távú) tervezés és a piacgazdaság elemeinek egyfajta kombinációjaként ragadható meg. Ennek jegyében sürgette a kereskedelem minden szegmensében érvényesülő szigorú állami ármonopólium feladását (árliberalizáció), valamint reménybeli húzóerőként a magánvállalkozások működésének engedélyezését.⁶ A pártvezetés ezeket az elképzeléseket csak komoly kompromisszumok árán volt hajlandó tárgyalási alapnak tekinteni. A CSKP 1966-ban megtartott XIII. kongresszusán rábólintottak ugyan a reformprogramra, annak érdemi része azonban – elsősorban a kiváltságait és hatalmi pozícióit féltő pártapparátus ellenállása miatt – csupán papíron valósulhatott meg. Az új modell általános bevezetését követően ugyanakkor számos olyan probléma merült fel, amire a pártvezetésnek nem volt megalapozott válasza. Ilyennek volt tekinthető a vállalatok jövedelmének tervezettnél nagyobb mértékű növekedése, a termelékenység és az átlagbérek arányának kedvezőtlen alakulása, a meginduló infláció stb. Lényeges hiányosságként értékelhetjük, hogy a gazdaságpolitikai alapokat a reform egyáltalán nem érintette, az a gyakorlatban sokkal inkább szervezeti változtatásokban manifesztálódott (vagyis elmaradt az átfogó új gazdaságpolitikai koncepció kidolgozása).⁷

Az 1967-ben elinduló változások annyi érzékelhető eredménnyel azonban mégis jártak, hogy a csehszlovák vállalatok a szigorú tervutasításos rendszer közel két évtizede után – ha korlátozottan is, de – lehetőséget kaptak az önálló tervezésre, valamint a piacnak mint termelést szabályozó és ösztönző tényezőnek fokozottabb figyelembevételére. A reform így mégis egyfajta új lendületet adott a gazdaságnak, és a társadalomban is érezte hatását – elsősorban az értelmiség körében. Erőteljes vitákat generált és mintegy katalizátorként a folyamatok alkotó továbbgondolására serkentett. A XXI. század első évtizedeinek világából visszatekintve csekélységnek tűnhet, de ötven évvel ezelőtt igen lényeges változásnak számított egy totalitárius kommunista országban példának okáért az is, hogy újra megjelenhettek a magántaxik a főváros, Prága utcáin (ami voltaképpen a magánszektor egyfajta visszatérését jelentette).⁸

A hatvanas évtized ugyanakkor a szellemi életben is új impulzusokat hozott. Írók, újságírók, filozófusok, tudósok, művészek és egyetemisták kezdtek másként és máshogyan gondolkodni a társadalomról, a demokráciáról, a szocializmusról, az ország jövőjéről, függetlenül attól, hogy kommunisták (párttagok) voltak-e, avagy sem. Virágzásnak indult a cseh irodalom (Milan Kundera, Bohumil Hrabal, Václav Havel stb.), a színház és az új kifejezési lehetőségeket kereső film (Jiří Menzel), világhírnevet szerezve alkotóinak. Sorra alakultak a

változásokat sürgető és a reform szükségességének gondolatát társadalmi szinten is elhíntó értelmiségi vitaklubok, civilszervezetek és egyesületek.

A hatvanas évtized csehszlovák társadalma számára külön teherként jelentettek a nemzeti ellentétek csehek és szlovákok között, bár tény, hogy a probléma szinte egyidős volt az 1918-ban létrejött állammal. A nyugati országrész történelmi fejlődésének eltérő és elkülönült útja jóval fejlettebb kulturális és gazdasági erőforrásokat teremtett Csehországban, mint az új entitásként színre lépő Szlovákiában. A cseh tisztviselői kar létszámában, képzettségében messze felülmúlta a magyar közigazgatás idejében alig létező szlovák hivatalnoki karét. Ebből a tényből is következett, hogy a szlovák területek államigazgatási pozícióit is nagy többségében csehek foglalták el. A gazdaság szintén erőteljesen cseh központú volt, s ez a jelenség csupán 1948 után kezdett el megváltozni, elsősorban a nagy kassai acélkombinát felépítésével. Mindez azonban nem változtatott azon a sokat hangoztatott sérelmi helyzeten, miszerint a szlovákságot másodrendűként kezelték az állam zömében cseh vezetői. A szintén cseh Novotný érzéketlenül viszonyult a keleti országrész többségi nemzetének egyenjogúságra törekvő igényeivel, az ezzel kapcsolatos jogos panaszokra és egyre növekvő elégedetlenségre nem volt érdemi és megnyugtató válasz. Ennek ékesszóló jele volt, hogy a szlovák nemzeti szervek hatáskörét a központi, Prágában székelő hatóságok és pártszervek javára erőteljesen megnyirbálták. A szlovák értelmiség ugyanakkor saját vélt vagy tényleges sérelmeit az egész szlovák nép sérelmeként aposztrofálta. A meginduló – és mint láthattuk, erősen felemás – rehabilitáció szintén hátrányosan érintette ennek az országrésznek a pártelitjét, tekintve, hogy az évtized elején börtönéből kiengedett szlovák Gustav Husák és társai a politikai élet periférikus területein kaptak csak új beosztást, míg az ötvenes évek kirakatpereinek cseh nemzetiségű sértettjeiből több esetben miniszter, nemzetgyűlési képviselő vagy KB-tag lett. Az érintett szlovák pártemberek ezt természetesen erőteljesen nehezményezték, és mártírszerepben tetszelegve népszerűségük növelésére használták fel a helyzetet, mintegy saját maguk sorsával reprezentálva az egész szlovákság helyzetét a cseh dominanciájú Novotný-féle Csehszlovákiában.⁹ Ennek nyomán egyre inkább felerősödtek az államszervezet föderatív átszervezésére irányuló követelések, amelynek a problémaköre 1968-ban is az egyik legfontosabb megoldandó kérdése lett az egész reformkurzusnak.

A Csehszlovákiában zajló folyamatok természetesen nem kerülték el a Kreml urainak figyelmét sem, különösen azt követően, hogy 1964 októberében saját munkatársai megbuktatták Nyikita Hruscsovot, és Leonid Brezsnyev, továbbá Alekszej Koszigin léptek a helyére, az előbbi mint az SZKP KB új első titkára (később főtitkára), az utóbbi pedig mint a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke. Mindketten már a sztálini időkben is magas párt- és állami posztokat foglaltak el, sőt Koszigin a „Gazda” (Sztálin) életének utolsó szakaszában tagja volt a legközelebbi munkatársakat tömörítő Politbürónak (a Politikai Bizottságnak) is. Brezsnyevet az SZKP 1952. őszi XIX. kongresszusán választották meg a Központi Bizottság titkárának, majd bekerült az újonnan létrehozott Elnökség póttagjai közé. Koszigin korábban miniszterként, az Állami Tervbizottság elnökeként, majd miniszterelnök-helyettesként szerzett nagy rutint az államapparátus irányításában és a kormányzati munkában. Brezsnyev a hadsereg politikai főcsoportfőnökének első helyetteseként, később a Kazahsztán Kommunista Pártja első titkáraként, míg Hruscsov uralmának utolsó éveiben a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnökeként (államfőként) vett részt a szovjet birodalom központi vezető apparátusában, s ebből a kvázi államfői székéből repítette őt a legelső posztra a Hruscsovot megbuktató 1964. októberi puccs. Láthatjuk tehát, hogy mindketten a sztálini „iskolában” sajátították el a hatalomgyakorlás és politikacsínálás művészetét (ezt 1968-ban a prágai reformerek a saját bőrükön fogják majd keserűen megtapasztalni). Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági reformlépések miatt Novotný és köre kevésbé számíthat az új moszkvai vezetés szimpátiájára és feltétlen támogatására, mint Hruscsov idejében.¹⁰

A Kreml mellett az NDK vezetéséről is kiderült, hogy bizalmatlanul szemléli a csehszlovák gazdaságirányítás rendszerének még a mérsékelt revízióját is: Walter Ulbricht keletnémet pártvezető az ortodox szovjet modelltől való legkisebb eltérést is életveszélyesnek tartotta a két világrendszer talán leginkább fenyegetett európai határszakaszán elhelyezkedő kommunista német állam számára. A Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) vezetői szemében a fennálló helyzet, a „status quo” megőrzése jelentette a hatalom szilárdságának legfőbb garanciáját.

Mint az várható volt, a gazdasági reformlépések nyomán a testvérpártok vezetői közül számosan (leginkább Berlinben és Varsóban) a lehetséges politikai következményektől tartottak leginkább. Csehszlovákia geostratégiai szempontból rendkívül fontos volt ugyanis a Varsói Szerződés számára: Lengyelországgal és az NDK-val közösen a keleti blokk ún. északi szárnyát képezte, továbbá közvetlenül volt határos a legerősebb európai NATO-tagállammal, az ősellenségnek tekintett NSZK-val, ráadásul erős szárazföldi hadsereggel is rendelkezett. Az aggódo ortodox kommunista vezetőkben egy esetlegesen létrejövő különutas prágai külpolitika a keleti blokk katonapolitikai és stratégiai meggyengülésének rémképét vetítette előre. Semmi szín alatt sem kívánták megengedni, hogy Közép-Európa szívében, a várható európai szárazföldi háború fő frontszakaszán egy

ingadozó szövetséges nehezítse helyzetüket. Így is épp elég fejtörést okozott Moszkvának és a Varsói Szerződésnek Románia dacos függetlenedése. Ezt az érzést az 1968-as év csehszlovákiai eseményei és a „Prágai Tavasz” reformlépései sokszorosára fokozták majd a későbbiekben. A kérdés jelentőségét tovább élte, hogy – ellentétben a többi, térségbeli csatlós állammal – Csehszlovákia területén 1945 óta nem állomásoztak szovjet csapatok.¹¹ A szovjet vezetés ennek a számára kedvezőtlen helyzetnek a megváltoztatására többször is kísérletet tett a korábbi évek során (legerőteljesebben 1955-ben, az osztrák államszerződés évében – ti. Moszkva az Ausztriából kivont csapatai legalább egy részét csehszlovák területen kívánta elhelyezni). Bár Prága ekkor késznek mutatkozott a szovjet igény teljesítésére, Hruscsov végül elállt ettől az elképzeléstől – valószínűleg elég garanciát jelentett számára az, hogy Novotný mutatkozott Moszkva leghűségesebb szövetségesének a térségben bel- és külpolitikai téren egyaránt. A későbbiek során azonban Brezsnyev és Koszigin – már a hatalom csúcán – ismét felvetették a szovjet csapatok csehszlovákiai jelenlétének szükségességét. Ennek fényében nem meglepő, hogy az 1966-ban elindított, majd 1968-ban már politikai síkra terelődött változások csak gyengítették a prágai vezetők esélyét arra, hogy a „nagy testvér” hadereje a továbbiakban is távol tartható legyen Csehszlovákiától.

Az 1968. augusztusi események a szkeptikusokat igazolták: a varsói „ötök” augusztus 21-i katonai inváziója révén szovjet hadosztályok egész sora vonult és rendezkedett be tartósan Csehszlovákiában. Mindez jelentősen erősítette Moszkva közép-európai katonapolitikai pozícióit a NATO térségbeli szárazföldi potenciáljával szemben. A megszállást katonailag legfelsőbb szinten levezénylő Andrej A. Grecsko marsall, szovjet honvédelmi miniszter egész nyíltan beszélt erről a magyar kollégájával, Czinege Lajossal folytatott 1968. szeptember 4-i moszkvai megbeszélésen (két héttel a bevonulás után): „...csapataink jelenléte a CSSZK-ban¹² az európai stratégiai helyzetet igen nagy mértékben javunkra változtatta meg. Jelenleg Közép-Európában a legfontosabb pozíciók a kezünkben vannak. A CSSZK területén 24, az NDK-ban 21 hadosztály áll készen bármilyen feladat végrehajtására.”¹³ Úgy vélem, ennél egyértelműbben nem is lehetett volna leírni a katonai agresszió melletti döntés talán legfőbb mozgatórugóját. Igazából nem volt szó másról, mint hogy a dubčeki reformkurzus által megtestesített – és a sokak, így Kádár János által is sokáig kétségbe vont – „ellenforradalmi veszélyt” kihasználva, a birodalmi szintekben gondolkodó szovjet katonai stratégák és döntéshozók megragadták a kínáló alkalmat arra, hogy a sztálinista gyökerű politikai vezetés zsigeri félelmeire alapozva villámgyorsan elérjék a szovjet haderő létszámának régóta tervezett jelentős megemelését Európa szívében. Tették mindezt annak biztos tudatában, hogy az ezernyi belső és külső gondtól gyötört és a Vietnámban amúgy is lekötött Egyesült Államok nem fog beavatkozni Prága védelmében – hisz nagyon is érvényes volt még a jaltai világtrend.¹⁴

A fentiekhez kapcsolódóan – a moszkvai vezetés ötven évvel ezelőtti döntéseinek és attitűdjeinek további megértése érdekében – feltétlenül szükséges még, hogy legalább vázlatos áttekintéssel rendelkezünk a szovjet stratégiai és katonapolitikai elgondolások korszakbeli alakulásáról. Hruscsov uralma idején a szovjet katonai doktrína még azon az elképzelésen alapult, hogy az eljövendő háború kitérésének pillanatát – az addigi háborús tapasztalatoknak megfelelően – a feszültség erőteljes növekedése és elmélyülése fogja megelőzni a nemzetközi kapcsolatokban. Ez a nézet tehát egyfajta felkészülési időt hagyott a szemben álló katonai tömbök számára a hadművelet tényleges megindítása előtti sorsdöntő napokban. A hatvanas évek közepére azonban ez a doktrína egyre inkább elavultnak számított, mivel teret nyert az a meggyőződés, hogy a nyugati hatalmak váratlanul, az ellenségnek felkészülési időt nem hagyva, atomfegyverek azonnali bevetésével fogják megindítani a háborút. A szovjet hadművelési tervezők ehhez igazított új elképzelései szerint ebből az következett, hogy a várható hadászati csapásirány frontvonalában elhelyezkedő csehszlovák hadsereg elsőlépcsős seregtestjeit és alakulatait már a hadművelet megindulásának első pillanatában teljes harcászaltszféra kell helyezni, és képessé kell tenni arra, hogy legfeljebb három órán belül konkrét harc feladat végrehajtására alkalmassá váljanak. Mindez logikusan vonta maga után a nukleáris fegyverek késedelem nélküli bevetésének kulcsfontosságú kérdését. A korábbi elgondolások szerint a Csehszlovák Néphadsereg hadművelési-harcászati rakétacsapatainak atomtöltetek kilövésére és célba juttatására is képes harceszközei a Szovjetunió területén elhelyezkedő atomrobbanófej-készletekből kapták volna az ellátást harc feladataik végrehajtásához. Ez a nézet azonban a felkészülési időszakokkal már nem számoló új stratégia alapján tarthatatlanná vált, mivel nem garantálta, hogy a döntő fontosságú katonaföldrajzi helyen állomásozó csehszlovák szövetséges alakulatok tartani tudják magukat az atomfegyverekkel operáló ellenség támadásának első időszakában (ami akár el is döntheti a háborút Európában). A szovjet politikai és katonai döntéshozók már a brezsnyevi éra kezdetén abban látták a probléma megoldását, hogy az operativitáshoz szükséges számú nukleáris robbanótöltetet csehszlovák területen telepítik, és azok kezelésére, őrzésére szovjet katonai szakszemélyzetet vezényelnek Csehszlovákiába, azok állandó jelenlétével számolva.¹⁵ A tervet épp az előbb már emlegetett Grecsko marsall, a Varsói Szerződés Tagállamai Egyesített Fegyveres Erőinek akkori főparancsnoka (1967-től a Szovjetunió honvédelmi minisztere) támogatta leginkább. A szóban forgó töltetek és kezelőszemélyzetük telepítése – propagandisztikus okokból – a prágai vezetés formális kezdeményező kérését feltételezte. A folyamat és a végrehajtás el is kezdődött: 1966-ban és 1967-ben három, taktikai robbanófejek indítására alkalmas rakétasiló épült meg Csehszlovákiában (az előirányzatok

szerint mintegy ötszáz fős szovjet kezelőszeméllyel). Mindez nagymértékben növelte a stratégiai szempontból amúgy is fontos ország jelentőségét az SZKP vezetői számára, s a későbbiekben is döntő mértékben befolyásolta viszonyulásukat a „Prágai Tavasz” reformjaihoz (nyilvánvalóan kizárva mindenféle önállósodási vagy akár csak a nemzetközi mozgástér növelésére irányuló csehszlovák szándékot – a katonai szempontok minden egyéb megfontolást felülírtak).

A Csehszlovákia népei és társadalma számára egyszerre varázslatos és drámai 1968-as esztendő eseményeihez az azt megelőző év szolgáltatta az igazi nyitányt, a „bevezetést”. A sors fintora, hogy egy távoli történés generálta az események eszkalációját: ez pedig az 1967 júniusában lezajlott arab–izraeli hatnapos háború volt. Közismert, hogy a kelet-európai szocialista államok nem csupán diplomáciai eszközökkel, de jelentős haditechnikai szállításokkal, fegyverekkel, kiképzőkkel és komoly hírszerzési kapacitással is segítették a közel-keleti arab államok politikáját, amely erőteljesen az önálló Izrael állam ellen irányult – már annak 1948-as létrejötté óta. Természetesen mindezzel a Szovjetunió által folytatott irányvonalat követték. Ebben a vonatkozásban kiemelkedő volt a fejlett csehszlovák hadiipar és az arra alapuló fegyverexport szerepe már az ötvenes évektől kezdve. Ennek fényében nem meglepő, hogy az Egyesült Arab Köztársaság (Egyiptom),¹⁶ Jordánia, Szíria és Irak 1967 júniusában bekövetkezett gyors és katasztrofális háborús katonai veresége a szocialista tábor számára súlyos presztízsvesztést jelentett. A keleti blokk arabbarát politikájának látványos kudarcra a Novotný-rendszer számára ugyanakkor belpolitikai válságot is generált – vélhetően ennek hátterében az okok között az arab világ felé irányuló csehszlovák hadiipari szállítások volumenének az európai kommunista államok körében páratlanul magas aránya is ott szerepelt. Az arab hadviselő felek kudarcára s az ebből adódó presztízsvesztésre a rezsim a rendőrállami módszerek fokozásával és a katonai elit hatalmának növelésével válaszolt, így próbálta elejét venni az esetleges ellenzéki hangok felbukkanásának. Az adminisztratív módszerek erősödése azonban csak erősítette a belpolitikai krízist. A tiltakozás ezúttal is – mint általában társadalmi válságok idején lenni szokott – az értelmiség köréből indult ki.

1967 júniusának végén rendezték meg Prágában a Csehszlovák Írószövetség IV. Kongresszusát. Ezen a fórumon az ország humánértelmiségének színe-java megjelent, s a kongresszuson felszólalók a társadalom meghatározó tényezői közül elsőként ítélték el határozottan a rezsim által vállalt szerepet a kialakult arab–izraeli konfliktusban és annak kezelésében.¹⁷ Ezek után olyan intenzív és nyílt vita alakult ki a résztvevők körében a Novotný fémjelzte rendszer irányvonalával kapcsolatban, amit 1948 óta nem tapasztalhatott meg a társadalom. A kongresszus nem csupán az ország külpolitikáját illette éles bírálattal, de igazi nóvumként a belpolitikai kérdésekről is őszinte kritikát fogalmazott meg. Határozottan és bátran elítélte az írók, költők, általában az értelmiség ellen alkalmazott repressziót, a cenzúrát, az adminisztratív intézkedéseket, az alkotás szabadságának gúzsba kötését. A felszólalók javaslatokat és termékeny gondolatokat fogalmaztak meg az egyre nyilvánvalóbb társadalmi válság megoldásával és az ország jövőjével kapcsolatban. Az ellenzéki hangok, a nonkonformizmusként és a minden represszió ellenére is jelen lévő másként gondolkodóknak egy korábban soha nem látott demonstrálását jelentette mindez. Fellépésükkel a csehszlovák írók a társadalom elemei igényeit fogalmazták meg a kultúra és a közélet demokratizálása, az általuk igazinak és valódinak tekintett szocialista demokrácia megteremtésének érdekében. A közel-keleti kérdéshez való viszony boncolgatásán keresztül eljutottak a sajtó- és szólásszabadság követeléséig, valamint a gondolatok szabad megfogalmazásának és terjesztésének mint fundamentális alapjognak a hirdetéséig – a masaryki liberális polgári tradíciók fényében. Mindezzel egy addig kikezdehetetlennek számító alapelvet kérdőjeleztek meg: nevezetesen a kommunista párt kizárólagos és egyedüli vezető szerepének érinthetlenségét, valamint a munkásosztály vezető szerepét a csehszlovák társadalomban.¹⁸ Kimondták továbbá, hogy a leninizmus a szocializmus jellegzetesen „orosz jelensége”, ami máshol – így Csehszlovákiában – alkalmazhatatlan.¹⁹ A megzavarodott pártvezetés – élén az ideológiai irányításért felelős Jiří Hendrych KB-titkárral, aki Novotný után a pártelnökség legbefolyásosabb tagjának számított – azonnal a megtorló, adminisztratív intézkedések ősi eszközéhez nyúlt. Ennek keretében betiltották és egy, a kulturális minisztérium alá rendelt új hetilappal helyettesítették az Írószövetség népszerű lapját, a *Literární novinyt*, pártfegyelmivel sújtották az Írószövetség egyes tagjait, másokat pedig kizártak a pártból. Válaszul az ellenzéki hangok felerősödésére, elvetették az *össznépi állam* ideológiai koncepcióját, amelyben mintegy már nem létezhetnek a szocializmussal ellentétes érdekek és nézetek, s visszatértek a „szocializmus építésének” egy korábbi szakaszához: nevezetesen a proletariátus diktatúráján alapuló osztályállam gondolatához, amelynek a „reakciós elemek” elleni megtorló funkciójáról már bőven lehettek a hatvanas évek felnőtt generációinak is saját tapasztalatai. Ezekkel a módszerekkel azonban már nem lehetett célt érni: a társadalom pártvezetéssel szembeni elégedetlenségét csak növelték a jelzett intézkedések. A válság az őszi hónapokban kulminált, amikor a Novotnýval és egyszemélyi hatalomgyakorlási módszereivel szembeni ellenérzések már a legmagasabb pártfórumokon is nyíltan megmutatkoztak.

Ennek ékes jele volt a CSKP KB 1967. október végén tartott plénuma, amelyen a belső pártellenzék vezetője, Alexander Dubček, aki ekkoriban a szlovák párt első titkáráként tagja volt az Elnökségnek, élesen bírálta

Novotnyét és diktatórikus módszereit.²⁰ Kritikájának éle a túlzott hatalomkoncentráció ellen irányult és sürgette a pártvezetői, valamint az államfői funkció elkülönítését. Novotny erre adott indulatos kitérése, illetve a belső ellenzék nacionalizmussal való megvádolása volt lényegében az elindítója annak a viharos elnökségi és központi bizottsági ülésorozatnak, amely a párt egységének, szerepének és irányítási módszerének kérdésével, valamint az államfői és a pártvezetői beosztás szétválasztásának igényével foglalkozott. Ezekkel párhuzamosan, 1967. október 31-én tömegtüntetés zajlott le Prága közterein, amelyben főleg az egyetemi ifjúság vett részt. Sajátos módon szociális jellegű volt a résztvevők legfőbb követelése: az egyetemi kollégiumi férőhelyek minőségének és ellátottságának azonnali javítása szerepelt az elérendő célok listájának élén. Nyilvánvaló volt azonban a megmozdulás burkolt politikai jellege és egyben jelentősége is, hisz a tömegek megjelenése az utcákon épp a Novotnyét bíráló KB-ülés zárónapjára esett! A rendőrség jelentős erők felvonultatásával lépett fel a tüntetőkkel szemben, ami azonban hosszabb távon nyilvánvalóan nem oldott meg semmit.

Ebben a légkörben került sor Leonyid Brezsnyev szovjet pártvezető sokak számára váratlan prágai látogatására 1967. december 9-én. A vizit mögött Novotny akciója állt, aki néhány nappal korábbi moszkvai tartózkodása során maga szorgalmazta a birodalom urának nem hivatalos útját, azt remélve, hogy a szovjet pártfőtitkár jelenlétében sikerül majd elszigetelnie az ellenzéki hangokat, ezzel véget vetve a hatalmi válságnak. Brezsnyev azonban nem állt ki egyértelműen Novotny mellett. Útját sokkal inkább arra használta fel, hogy a csehszlovák pártelnökség több tagjával külön-külön folytatott megbeszélések révén tisztázza önmaga és a szovjet Politbüro számára a csehszlovák belpolitikai helyzetet. Mintegy 18 órán keresztül, másnap reggelbe nyúlóan tárgyalt az Elnökség tagjaival. Fellépésével elsősorban azt akarta elkerülni, hogy a belső hatalmi küzdelem okozta zavarok miatt nehézségek lépjenek fel a mindig is elsődleges fontosságúnak tartott szovjet–csehszlovák kapcsolatokban. Tárgyalópartnereinek java része változásokat sürgetett Csehszlovákia vezetésében, jellemző módon nem magát a rendszer működési mechanizmusát, az elhibázott bel- és gazdaságpolitikai vonalvezetést, hanem sokkal inkább a pártvezető-államfő személyes karakterét és autoriter személyiségjegyeit bírálva. Brezsnyev hamar belátta, hogy Novotnyt nem lehet megmenteni, kicsúszott lába alól a talaj (váratlanul még a korábban Novotny leghűségesebb támogatójának és jobbkezének számító ideológiai KB-titkár, Hendrych is szembeszállt addigi patrónusával). Az SZKP vezetőjének ugyanakkor azt is látnia kellett, hogy az Elnökség tagjai megosztottak a *hogyan tovább* kérdésében, s egyelőre nem tudnak megállapodni egy lehetséges utódjelöltben. Türelmét veszítve a szovjet vezér végül a következő híres mondatával állt fel a tárgyalóasztaltól: „*Eto vase gyelo*” (Ez az önök dolga). Brezsnyev eme kijelentését a Novotnyval szemben álló elnökségi tagok lényegében úgy értelmezték, hogy Moszkva zöld utat adott a szükséges személyi változtatások számára, kvázi jóváhagyta az első ember leváltását.

1967. december 11-én összeült a CSKP KB Elnökségének rendkívüli ülése. Az ülés fő napirendi pontja a vezető tisztségek szétválasztása feletti vita volt. Eleinte patthelyzet alakult ki, mivel a tagok közül öten a köztársasági elnöki és a pártfőtitkári poszt megosztása mellett, öten pedig ez ellen szavaztak. Novotny ellenfelei élesen kritizálták az ország vezetőjének a szlovákkérdésben elfoglalt merev álláspontját és politikáját, amelynek – mint már erre fentebb utaltunk – egyik legutóbbi jele az volt, hogy az első titkár még az októberi KB-plénumon „szlovák burzsoá nacionalistának” nevezte az ellene fellépő Dubčeket és társait (elővette a nemzetiségi kártyát).²¹

Az izgalmas politikai és hatalmi játszma következő fejezete a CSKP Központi Bizottságának 1967. december 19–21-i háromnapos ülésén kezdődött el. Ezen a plénumon a testület tagjainak többsége már a pártellenzék és Dubček mellett állt ki. A pozsonyi magyar főkonzulátus által néhány héttel később megszerzett bizalmas információ szerint a 102 jelen lévő KB-tag közül 69-en szólaltak fel a plénumon, ezenkívül 44-en írásban adták le észrevételeiket és megjegyzéseiket.²² A hozzászólások többsége alapos érvekre támaszkodott Novotny bírálatában és a változások szükségességének hangoztatásában. Személyi kérdésekben azonban ez alkalommal sem született döntés, így a tanácskozást a következő év elejére napolták el.

Ennek megfelelően a Központi Bizottság ülésének folytatására már az új esztendőben, 1968. január 3-án került sor. Előzőleg – a KB megbízásából – a személyi javaslatok megtételére egy 11 tagból álló *ad hoc* konzultatív bizottság alakult Jozef Boruvka²³ KB-tag vezetésével, mégpedig a kerületi és a prágai pártbizottságok 1-1 kiküldöttjének részvételével. Ez a bizottság elemezte a decemberi ülésen elhangzottakat, a beérkezett javaslatokat, majd január 4-én, a folytatólagos KB-plénium második napján 9:2 arányban indítványozta, hogy a Központi Bizottság hozzon határozatot az államfői és a pártvezetői tisztség személyi szétválasztásáról.

Másnap, 1968. január 5-én reggel Novotny felkereste Boruvkát, és közölte vele, hogy még aznap benyújtja lemondását a CSKP KB első titkári funkciójáról, s a maga részéről utódjának Dubčeket javasolja majd.²⁴ Ezt követően az Elnökség rendkívüli ülést tartott, ahol egyhangúlag javasolták Novotny felmentését és a szlovák pártvezető megválasztását. A Központi Bizottság még a délelőtt folyamán végre is hajtotta a személycserét. A CSKP KB új első titkára és ezzel az ország első számú vezetője – Csehszlovákia történetében először – egy

szlovák politikus, Alexander Dubček lett.²⁵ Egyidejűleg határozatot hoztak a KB Elnökség taglétszámának 10-ről 15-re emeléséről a kollektívabb vezetés megteremtése érdekében és a szavazategyenlőség lehetőségének kizárása miatt. Egyben döntés született arról is, hogy a párt és a társadalom előtt álló legégetőbb problémák megoldására, a szükséges demokratikus szerkezetátalakítás és reform főbb lépéseinek elvi lefektetésére mielőbb ki kell dolgozni a CSKP Akcióprogramját. Ezzel a híres plénummal kezdődött meg az *emberarcú szocializmusnak* is nevezett nevezetes modellváltási kísérlet, a „Prágai Tavasz” időszaka Csehszlovákiában.

A januári központi plénum döntéseit és határozatait – a bevett gyakorlatnak megfelelően – az alsóbb szintű pártszervek és pártalapszervezetek aktívái követték, amelyeken ezúttal valóban parázs vita zajlott az új vezetés feladatairól, lehetséges programjáról, egyáltalán a KB ülésén történekről. Közös volt ezekben az aktívákban, hogy a felszólalók szinte sehol sem elégedtek meg a KB Irodája által kiadott szűkszavú tájékoztató broszúrával, minden részletre kiterjedő információkat követeltek a plénumról, az elhangzott hozzászólásokról, a Novotný személyét ért bírálatokról. Mindez együtt járt az eddigieknél sokkal teljesebb és érdemibb tájékoztatási politika melletti egyöntetű kiállással. Ennek nyomán egész Csehszlovákia legtekintélyesebb felsőoktatási intézményében, a prágai Károly Egyetemen tartott gyűlésen a felszólalók már ekkor követelték Novotný menesztését a köztársasági elnöki posztról is és kizárását a Központi Bizottságból.²⁶ Erőteljesen szorgalmazták továbbá az elmaradt rehabilitáció érdemi véghezvitelét, a koncepciók perек által érintettek sérelmeinek teljes jogi, állampolgári és politikai orvoslását. A nemzeti problémák kérdéskörében pedig sürgették az állam föderatív alkotmányjogi átalakítását. Kiálltak egy, a sajtószabadság alkotmányos alapelvét is gyökeresen újragondoló sajtótörvény megalkotása, a széles közvélemény tájékoztatásának alapvető fontossága, valamint a hatalom értelmiséggel fennálló viszonyának demokratizálása mellett. Sürgették az előző bő egy évtizedben politikai okokból – részben a magyar 1956-os forradalom melletti kiállásuk miatt – állásukból és a tudományos életből eltávolított egyetemi, főiskolai tanárok és oktatók visszavételét a katedrára.²⁷

Ezek a követelések – főként az előzőekben vázolt és már évek óta érlelődő előzmények hatásának köszönhetően – nem maradtak hatástalanok. A változások elsőként és legszembetűnőbben a *tájékoztatás*, a médiapolitika terén mutatkoztak meg. A „felülről lefelé” történő hírközlés és információáramlás eddigi titkosságának megszüntetése – karöltve a széles közvélemény tájékoztatásával – az új első titkár személye hitelességének problémájaként jelent meg nem csupán a párttagság, hanem az egész társadalom előtt is.²⁸ Ugyanígy kiemelt fontosságúvá lépett elő az addig rendre kozmetikázott hangulatjelentések helyett a lakosság tényleges véleményéről, az egyes határozatok végrehajtásával összefüggő valós gondokról beszámoló jelentések készítése és eljuttatása a CSKP központjába annak érdekében, hogy a valós problémákra valós megoldások születhessenek a jövőben. A Dubček-féle vezetés mindezzel ígéretet is tett, és kötelezettséget vállalt arra, hogy a vázolt problémakör a párt *Akcióprogramjának* tervezetét kidolgozó ad hoc bizottság napirendjén kiemelten fog szerepelni.

A sajtóban és a rádióban tehát új szelek kezdtek fújdogálni a januári plénum után. Kialakult egy – a korábbi állapotokhoz viszonyítva mindenképpen – kötetlen, felszabadult és bíráló léghő a lapokban, a publicisztikákban, valamint az elektronikus hírközlő médiumokban. Bizonyos kezdeti tartózkodás után a szabadabb gondolkodás megjelent magában a központi pártlapban, a *Rudé právo*-ban is. Minőségi változás indult el, megjelentek a valódi sajtószabadság jegyei. Az addig érinthetetlen kérdések, mint a párttal és a vezetéssel kapcsolatos problémák, egyre nagyobb intenzitással láttak napvilágot a lapok hasábjain. Különösen jelentős helyet foglalt el ebben a folyamatban a televízió és a rádió publicisztikai tevékenysége, a kommentárok és az interjúk. Ezekben megszólaltatták az Írószövetség új elnökét, Eduárd Goldstückert (itt kell megjegyezni, hogy az Írószövetség előző évben betiltott orgánuma helyébe lépő *Literární listy* c. hetilap a „Prágai Tavasz” egyik vezető véleményformáló tényezőjévé nőtte ki magát az 1968-as év során), továbbá az új kurzus politikusait, a pártelnökség régi és új reformpárti tagjait, így többek között Ota Šíket és Josef Smrkovskýt is. A televízió politikai vitaesteket tűzött műsorára, ahol immár kötöttségek nélkül lehetett elemezni és vitatni az aktuális belpolitikai kérdéseket. Még januárban a *Rudé právo* – a CSKP KB Elnökségének határozata alapján – széles véleménycserét célzó cikksorozatot kezdett el publikálni a készülő *Akcióprogram* egyes kérdéseiről, így a társadalom előtt álló legégetőbb problémákról is. A szigorú cenzúra a gyakorlatban lényegesen enyhült már azt megelőzően, hogy ennek jogszabályi hátterét megteremtették volna. A tájékoztatás kérdésével foglalkozó diplomáciai források már 1968. február közepén azt emelik ki, hogy a csehszlovák újságírók körében egyöntetű a törekvés a sajtócenzúra eddigi gyakorlatának – különösen is az előzetes cenzúrának – a megszüntetésére.²⁹

A változás megjelent a külpolitikai tudósítások vonalán is. A szerkesztők egyes, addig kényesen kezelt nemzetközi kérdéseket önállóan kezdtek elemezni, értékelni (közel-keleti helyzet, a németkérdés „másfajta” megvilágítása stb.), korábban elhallgatott problémákat feszegettek, továbbá az egyes események bemutatásakor elkezdték átvenni a nyugati hírügynökségek tudósításait is. Minderről a KB Ideológiai Osztályának illetékese az alábbiakat nyilatkozta: „a sajtónak kivételes esetektől, hivatalos anyagoktól eltekintve joga van önálló véleményt, értékelést alkotni nemzetközi kérdésekben is...” A lapok ettől kezdve bővebben, színesebben,

érdekesebben írtak a nyugati országokról, az ott élő emberek mindennapjairól. Ennek azonban bizonyos szempontból az ellenkezője is igaz volt: a „nagy testvér”, a Szovjetunió belső problémáit és társadalmi gondjait is görcső alá vették, a vele való foglalkozás is „nyíltabb, őszintébb lett”. Sztjepan V. Cservonyenko prágai szovjet nagykövet, aki a későbbiekben igen lényeges szerepet játszott ennek a drámai esztendőnek az eseményeiben, erről sokat sejtetően így vélekedett: „helyeslik és egyetértenek azzal, hogy a csehszlovák sajtó foglalkozzék [sic!] a szovjet belső problémákkal is, *csak vigyázni kell a megfelelő arányokra.*” (Kiemelés – E. R.)

A Csehszlovák Hírügynökség (CTK) új elveként napi gyakorlattá vált, hogy lehetőség szerint minden fontos eseményről azonnal tájékoztatást kell adni, a közlésben – amennyiben arra mód nyílik – meg kell előzni a külföldi hírügynökségeket, a külföldi hírek döntő többségét pedig ki kell adni a sajtó számára.

A vázolt folyamatoknak erőteljes lökést adott a CSKP KB Elnökségének 1968. március 4-én hozott határozata, amely gyakorlatilag megszüntette az előzetes cenzúrát, és lényegében felszámolta annak központi hatóságát, megvonva tőle addig gyakorolt jogköreit. Az új sajtótörvény elfogadását és a cenzúra teljes eltörlését (1968 júniusa) megelőzően ez volt a legfontosabb lépés Csehszlovákiában a *sajtószabadság* megteremtése felé.

Összefoglalóan elmondhatjuk (az illetékes magyar diplomata szavaival), hogy Csehszlovákiában 1968 kora tavaszán „*megnyíltak a csatornák, amelyeken a legkülönbözőbb nézetek jutnak a nyilvánosság elé.*”³⁰

Természetesen a megindult folyamatok bel- és külföldön egyaránt ellentmondásos érzelmeket kavartak. Igaz ugyan, hogy maga a reform a CSKP újonnan megválasztott legfelsőbb vezető testületeinek határozataival indult el, annak eredményeit azonban a párttagságnak és a társadalomnak nem minden tagja tudta és akarta a magáénak vallani. Éppen a kiváltságaikat és előnyös pozícióikat féltő funkcionáriusok lettek az új kurzus első bírálói. Kezdetből fogva jelentkezett körükben a zavarodottság, a nyilvánosság kritikájától való félelem, az egykori vélt vagy valós bűneikkel való szembenézés elhárítására irányuló törekvés. A korabeli pártzargonon hivatalos nyelvezetével élve, veszélybe került a bolsevik gyökerű mozgalmakban olyannyira kikezdehetlen *pártegység*. A bírálóknak természetes szövetségesei is akadtak, mégpedig leginkább a szomszéd államok pártjainak vezetői körében. Elsősorban a keletnémet, a lengyel, a bolgár és a szovjet hivatalos politika nézte már a kezdetektől fogva mély gyanakvással – ami az idő előrehaladtával csak erősödött – a csehszlovák párt által szabadjára engedett és felvállalt politikai, társadalmi reformokat. Erről tanúskodik az a Cservonyenko által 1968. február elején adott „helyzetértékelés” is, amit Kovács Imre prágai magyar nagykövet jelentésében a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Politikai Bizottságának tagjai is megismerhettek.³¹

Ebből megtudhatjuk, hogy a prágai szovjet diplomáciai képviselő vezetője – már az eseményeknek e korai szakaszában – a szovjet vezetés attitűdjeit és későbbi döntéseit alapjában meghatározó zsigeri félelmek és előítéletek egész tárházát vonultatta fel. Az általa küldött jelentéseken keresztül ugyanakkor ezek a félelmek a moszkvai Politbüro tagjaiban is lecsapódtak, akik aztán a nagykövetségi jelentések és egyéb forrásaik révén kialakult képzetek alapján fogalmazták meg a Cservonyenkónak küldött utasításait. Ez utóbbiak pedig tovább erősítették a prágai szovjet helytartó negatív viszonyulását a csehszlovákiai eseményekhez, ami egyfajta ördögi körhöz vezetett. A szovjet diplomata a prágai magyar nagykövetségnél tett látogatása során kihangsúlyozta, hogy az NDK és a bolgár nagykövetség rosszallása kapcsán „valóban látni kell a jelenlegi [csehszlovák] belpolitikai helyzet veszélyes oldalait is”. A Novotny-vonal kritikásai között már ekkor észrevételezi az „ellenséget”: „...helyes, demokratikus módszerek hangsúlyozása mellett az alapelvek megváltoztatását kívánják. Ez a csoport nyíltan vagy kimondatlanul *antiszocialista és szovjetellenes* célokat követ.” (Kiemelés – E. R.) Cservonyenko ezeknek az elemeknek a bázisát az 1945 után „fel nem számolt és a pártba befurakodott” kis- és középpolgárság tagjai között vélte felfedezni, akik között – a nagykövet megállapítása szerint – jelentős erőt képviselnek a főként német területekről származó zsidók. A szovjet diplomata hozzátette még, hogy az egyre erősödő csehszlovákiai *sajtószabadság a problémák egyik legfőbb területe*. Különösen a televízió és még inkább az Írószövetség lapját tartotta a szovjet- és rendszerellenes erők két fő bázisának.

Az északi szomszédunkban működő sajtó korábbiakhoz képest sokkal kiterjedtebb potenciálja a „Prágai Tavasz” reformkurzusához való viszonyulás alapproblémáját jelentette a magyar vezetők számára is. Ennek a jelentősége főként 1968 kora nyaratól kezdődően erősödött fel. Nyilván nem véletlenül pont ekkortól. 1968. június 6-án ugyanis – kiteljesítve az addigi folyamatokat – az Oldřich Černík vezette csehszlovák kormány határozatot fogadott el a cenzúra eltörléséről szóló törvényjavaslat benyújtásáról a parlamentnek, amit mintegy három héttel később a Nemzetgyűlés el is fogadott (a képviselők ennek megfelelően módosították a sajtótörvényt).³² Ugyanerre az időszakra esett még két jelentős releváns esemény, ami különösen érzékenyen érintette a magyar pártvezetést. Közülük az első a következő volt: Nagy Imre kivégzésének tizedik évfordulóján „Szintén egy évforduló” címmel cikk jelent meg az Írószövetség már emlegetett lapjában, a *Literární listy*ben, amely kegyelettel emlékezett a magyar 1956 miniszterelnökre. Ez a cikk rendkívül felbőszítette Kádár Jánost, ráadásul épp egy olyan lélektani pillanatban, amikor Dubčekék leginkább számítottak a velük szemben addig legalább

megértő és kiváró álláspontra helyezkedő magyar pártvezető támogatására. A másik ilyen eseménynek a híres *Kétezer szó* (*Dva tisíce slov*) címet viselő kiáltvány publikálása számított. Ez a manifesztum Ludvík Vaculík újságíró-szerkesztő megfogalmazásában 1968. június 27-én látott napvilágot egyszerre négy országos folyóiratban. Hetven neves csehszlovákiai értelmiségi tett hitet benne a sajtószabadság, a pluralizmus és a valódi demokrácia mellett. A kiáltványt leadta a csehszlovák televízió és a rádió is, így annak tartalma valóban a társadalom széles köreihez eljutott. A *Kétezer szó* megfogalmazásával a szerzőknek az volt a célja, hogy megmutassák – elsősorban a helyi közösségeknek és a szocialista társadalom „vezető erejének”, vagyis a munkásoknak –, hogy mi az, amit tenniük kell a reformok, az igazi demokrácia továbbfejlesztése és egy esetleges konzervatív fordulat megakadályozása érdekében. Azt akarták elérni, hogy húsz év diktatúra után az emberek ténylegesen vegyék kezükbe saját sorsuk irányítását, és ha kell, céljaik elérése érdekében alakítsanak helyi bizottságokat, vagy akár forduljanak a passzív ellenállás politikai eszközéhez.³³

Az MSZMP számára mindez már egyenlő volt a Rubiconnal: ezek az események az ő szemükben ténylegesen a rendszer alapjait feszegették – a hivatalos Budapest kedvezőtlen és fagyos reakciója nem is váratott sokáig magára. A „Szintén egy évforduló”-ra a magyar vezetés először (párt)diplomáciai válaszlépéseket tett, majd a Politikai Bizottság 1968. július 4-i ülésén „egyre aggasztóbbnak” ítélték a csehszlovákiai helyzetet. A *Kétezer szóról* ugyanezen az ülésen maga Kádár jelentette ki, hogy az „tendenciájában az ellenforradalom platformja és szervezett fellépés a szocializmus ellen”, majd konklúzió gyanánt így zárta aggodalmait: „létfontosságú kérdés van napirenden: megmarad-e Csehszlovákia szocialista országnak?”³⁴ Láthatjuk, hogy a magyar vezetés ekkorra már nagyon is osztotta a szovjetek félelmét a csehszlovákiai sajtó- és vélemény szabadság kiteljesedése miatt.³⁵

A tájékoztatási politika miatti zsigeri görcsökre mutat rá az a jelentés is, amit a magyar külügyminisztérium sajtóosztályának illetékese, Csákány István készített 1968. június 19-én az 1948-ban kötött barátsági szerződés meghosszabbítása céljából hivatalos látogatáson Budapesten tartózkodó Dubček és Černík vezette prágai párt- és kormányküldöttséget kísérő csehszlovák sajtódelegáció magatartásáról. A delegáció cseh és szlovák tagjainak egymással szembeni titkolózása, az etnikai alapú kölcsönös panaszok, vádaskodások hangoztatásának elemzése kapcsán a magyar külügyi illetékes megjegyzi: „...egy-egy megnyilatkozásuk vagy álláspontjuk sok eltévelyedettséget, következetlenséget, az események összefüggéseinek nem ismerését, a nyugati sajtó által történt befolyásolást, nacionalizmust, vélt vagy tényleges sérelmeket tükrözött. Belső problémáik rendezésének útját nem a párt vezető szerepének megerősítésében, a szocialista demokrácia megszilárdításában, a jobb- és baloldali szektás nézetek és megnyilvánulások elleni következetes harcban, a szocialista internacionalizmus megerősítésében látják. Beszélnek ugyan erről, de többségük szerint a nemzetiségi kérdés megoldása, a sajtószabadság biztosítása, szükség esetén a sztrájk lehetősége és sok más »vívmány« törvényesítése teszi majd stabilá belpolitikai helyzetüket.”³⁶ A későbbi tragikus események hamar megmutatták, hogy ebben – sok honfitársukkal együtt – mekkorát tévedtek.

Bízom benne, hogy a fentiek során sikerült érzékeltetni az egykorvult Csehszlovákia által a kelet-közép-európai szovjet dominanciájú blokkban megtett sajátos utat, amely egyrészt a „létező szocializmus” rendszerének talán legtovább eljutó reformkurzusához vezetett, másrészt pedig a Szovjetunió egy újabb, saját szövetségese elleni intervencióját idézte elő. A „Prágai Tavasz” országának kiemelten fontos katonaföldrajzi és stratégiai pozíciója, valamint a bolsevik gyökereitől elszakadni képtelennek bizonyuló rendszer politikai alapkereteinek érdemi feszegetése együtt vezetett az erőszakban fogant és csak az erőszak nyelvén értő birodalom reflexszerű reakciójához: a katonai megszálláshoz. Ahhoz a katonai megszálláshoz, ami Keleten és Nyugaton is lezárta a (még megmaradt) illúziók korát.

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-J-1-j Külügyminisztérium TÜK-iratok

M-KS 288. f. 5. cs. Az MSZMP Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

MN VIII. 38. f. Magyar Néphadsereg Vezérkara (MNVK) Hadműveleti Csoportfőnökség iratai

Hivatkozott szakirodalom

Diószegi–Harsányi–Németh (szerk.), 1997

20. századi egyetemes történet. II. kötet. 1945–1995, Európa. Szerkesztette Diószegi István – Harsányi Iván – Németh István. Budapest, Korona Kiadó.

Ehrenberger (szerk.), 2006

„A dolgozó népet szolgálom!” Forráskiadvány a Magyar Néphadsereg Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból 1957–1972. Szerkesztette Ehrenberger Róbert. Budapest, Tonyo-Gráf Nyomdai és Grafikai Stúdió (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok, sorozatszerkesztő: Szijj Jolán).

Kun, 2008

Kun Miklós: *A „Prágai Tavasz” titkos története. Budapest, Akadémiai Kiadó.*

Pataky, 2008

Pataky Iván: *A vonakodó szövetséges. A Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában. H. n., Rastafari Bt.*

The Prague Spring 1968

The Prague Spring 1968. A National Security Archive Documents Reader. Comp. and ed. by Jaromír Navrátil [et al.], translated by Mark Kramer, Joy Moss, Ruth Tosek, headnotes and additional documents provided by Mark Kramer. Budapest, CEU Press, 1998.

Kratochvíl–Povolný, 2004

Kratochvíl, Jan – Povolný, Daniel: *21.8.1968 Okupace Československa Vojsky Varšavské Smlouvy; Český a slovenský exil 20. století. Brno, Meadow Art, [cseh, angol, német és orosz nyelvű kiadás].*

¹ The Prague Spring 1968: 3–4.

² Diószegi–Harsányi–Németh (szerk.), 1997: 328.

³ Láthatjuk, hogy – hasonlóan a párhuzamosan ekkoriban zajló magyarországi folyamatokhoz – a rehabilitáció és a gottwaldi időszakban elkövetett jogsértések orvoslása Csehszlovákiában is csak igen felemásra és egyoldalúra „sikeredett”: a nem kommunista áldozatok és hozzátartozóik gyakorlatilag teljesen kimaradtak belőle.

⁴ Diószegi–Harsányi–Németh (szerk.), 1997: 328–329.

⁵ MNL OL XIX-J-1-j 24. doboz. 00433/7-1968. sz. jelentés: a KÜM II. Területi Osztályának feljegyzése a CSKP KB vezetésében beállott személyi változások háttéréről – 1968. január 16. (Készült Kovács Béla referens és Forgács Egon főosztályvezető megfogalmazásában.)

⁶ <https://www.independent.co.uk/news/obituaries/ota-sik-550355.html>;

<https://www.marxists.org/archive/sik/1972/third-way/index.htm>, letöltés időpontja: 2018. április 4.

⁷ MNL OL XIX-J-1-j 24. doboz. 00433/7-1968. sz. jelentés: a KÜM II. Területi Osztályának feljegyzése a CSKP KB vezetésében beállott személyi változások háttéréről – 1968. január 16. (Készült Kovács Béla referens és Forgács Egon főosztályvezető megfogalmazásában.)

⁸ <https://www.independent.co.uk/news/obituaries/ota-sik-550355.html>;

<https://www.marxists.org/archive/sik/1972/third-way/index.htm>.

⁹ MNL OL XIX-J-1-j 24. doboz. Lásd a már hivatkozott 00433/7-1968. sz. jelentést.

¹⁰ The Prague Spring 1968: 4.

¹¹ 1945 végén a szovjet és az amerikai csapatok egyaránt elhagyták Csehszlovákiát.

¹² Csehszlovák Szocialista Köztársaság (1968. december 31-ig Csehszlovákia hivatalos neve).

¹³ HL MN VIII. 38. f. „Zala” (1968): 4.d./8. öe. Feljegyzés a Szovjetunió honvédelmi minisztere és a Magyar Népköztársaság honvédelmi minisztere között, 1968. szeptember 4-én, Moszkvában lefolytatott megbeszéléstről. Közli nyomtatásban: Ehrenberger (szerk.), 2006: 201–205.

¹⁴ Jacob Beam prágai amerikai nagykövet 1968. május 28-án világosan kifejezésre juttatta Washington távolságtartó álláspontját a reformkurzussal kapcsolatban, amikor saját kérésére fogadta őt Jiří Hájek csehszlovák külügyminiszter. A Lyndon Johnson elnök vezette amerikai adminisztráció valóban következetesen került minden olyan diplomáciai vagy gazdasági jellegű intézkedést 1968 tavaszán és nyarán, amiből a külvilág arra következtethetett volna, hogy az USA támogatja a prágai változásokat. Vö. The Prague Spring 1968: 87.

¹⁵ The Prague Spring, 1968: 4.

¹⁶ Az Egyesült Arab Köztársaság (EAK) 1958. február 1-jén jött létre Egyiptom és Szíria politikai egyesülésével, amihez még az év március 8-án csatlakozott Jemen is. A közös államfő Gamal Abden-Nasszer egyiptomi elnök lett. Később az államok közötti közjogi kapcsolat felbomlott, mivel Szíria önálló államként 1961-ben kivált a szövetségből, Egyiptom azonban továbbra is megtartotta az EAK hivatalos állami megnevezést.

¹⁷ Ennek a kongresszusnak és az azt követő folyamatoknak a szovjet értékeléséről számol be az a diplomáciai jelentés, amit Kovács Imre prágai magyar nagykövet küldött meg a magyar külügynek 1968 februárjában. Lásd itt: MNL OL XIX-J-1-j 24. doboz. 00433/23-1968. sz. jelentés a Cservonyenko prágai szovjet nagykövettel lezajlott találkozóról – 1968. február 5.

¹⁸ The Prague Spring 1968: 4–5.

¹⁹ Pataky, 2008: 9.

²⁰ A Novotný és Dubček közötti ellentétekről lásd – többek között – az MSZMP Politikai Bizottsága 1968. január 23-i ülésének jegyzőkönyvét. MNL OL M-KS 288. f. 5/444. öe.

²¹ MNL OL XIX-J-1-j 24. doboz. 00433/1968. sz.: a KÜM II. Területi Osztályának feljegyzése a CSKP KB vezetésében beállott személyi változásokról – 1968. január 8. (Készült Kovács Béla referens megfogalmazásában.)

²² MNL OL XIX-J-1-j 24. doboz. 00433/1-1968. sz.: a KÜM II. Területi Osztályának feljegyzése a CSKP KB januári ülésének szlovákiai visszhangjáról. Készült a pozsonyi magyar főkonzulátus 1968. január 10-i jelentése alapján, amit Kovács Imre prágai magyar nagykövet másnap továbbított a KÜM-be.

²³ Mezőgazdasági szakember, termelősövetkezeti elnök, 1968-ban nemzetgyűlési képviselő és az illetékes parlamenti szakbizottság elnöke. 1966 óta a CSKP KB tagja. Az 1968. januári plénumon a kibővített létszámú Elnökség tagjává választották.

²⁴ Részletesen és izgalmasan elemzi ezeket az eseményeket és azok hátterét Kun Miklós a témában írt alapvető munkájában. Lásd: Kun, 2008: 24–48.

²⁵ A csehszlovákiai reformkurzus későbbi névadója 1963 és 1968 között a CSKP szlovákiai „fiókpártjának”, a Szlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának első titkári posztját töltötte be (ekként tagja volt a CSKP KB Elnökségének is).

²⁶ A rendszer korábbi vezérének teljes bukása hamarosan be is következett. Novotnýnak 1968. március végén kellett távoznia a köztársasági elnöki székből a saját fiát is kínosan érintő korrupciós botrány, valamint a híres-hírhedt Šejna-ügy miatt. Lásd erre részletesen: Kun, 2008: 56–57.; Kratochvíl–Povolný, 2004. 58–66. Marcela Bukovská visszaemlékezése (cseh nyelven).

²⁷ MNL OL XIX-J-1-j 24. doboz. 00433/15-1968. sz.: Kovács Imre prágai magyar nagykövet jelentése a KB plénium ülése után megtartott pártaktívákról (1968. január 30.).

²⁸ MNL OL XIX-J-1-j 24. doboz. 00433/28-1968. sz. jelentés; tárgya a tájékoztatási terület helyzete és néhány problémája Csehszlovákiában. Készült a prágai magyar nagykövetségen (Barity Miklós nagykövetségi ügyvivő értesülései egyes csehszlovák pártszervek, tájékoztatási szervek és a kultuszminisztérium illetékeseitől szerzett információk alapján). Kelt: 1968. február 19-én.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ MNL OL XIX-J-1-j 24. doboz. 00433/23-1968. sz.: a prágai magyar nagykövet 1968. február 5-én kelt jelentése Sztjepan Cservonyenko szovjet nagykövetnek a csehszlovák helyzetről adott értékeléséről. A jelentést a KÜM megküldte Kádár Jánosnak, Biszku Bélának és Komócsin Zoltánnak is.

³² The Prague Spring 1968: Chronology of events Czechoslovakia 1967–1969, xxx. (A hivatkozott forráskiadvány egy részletes kronológiával kezdődik, amelynek lapszámozása római számok – tehát igazából a kronológia 30. oldaláról van szó.)

³³ Ebből világosan láthatjuk, hogy a *Kétezer szó* szerzői erős kritikával szemlélték még a Dubček vezette CSKP vezető pozícióját is, tehát abszolút rendszerkritikusok voltak – ennyire messzire még a legradikálisabb prágai kommunista reformerek sem akartak eljutni 1968-ban.

³⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/459. öe. – az MSZMP PB 1968. július 4-i ülésének jegyzőkönyve.

³⁵ Dubček és Černík ezekre a félelmekre reagálva határozottan nyugtatni próbálták az MSZMP és a magyar kormány vezetőit. Erre utal, hogy amikor 1968. június 14-én a Kádár Jánossal, Biszku Bélával és Fock Jenővel folytatott hivatalos budapesti tárgyalásokon szóba került a tájékoztatási politika helyzete Csehszlovákiában, a prágai reformkurzus vezetői hangsúlyozták: az, hogy ellenforradalom van-e Csehszlovákiában, „jelenleg még teljesen nyitott kérdés. [...] Reális veszélyt látnak a szocialistaellenes erők szervezkedésében, amelyek a jelenlegi körülmények között a sajtóban és a hírközlő szervezetben nyilvánosan is fellépnek.” Majd később Dubček még leszögezte: Csehszlovákiában „nem akármilyen demokráciáról van szó, hanem szocialista demokrácia megvalósítása a céljuk. [...] Ha olyan mértékű lenne a szocializmusellenes erők csoportosulása, ami a dolgok lényegét befolyásolná, [...] a szocialista hatalmat veszélyeztetné, *nem fog remegni sem a kezük, sem a térdük, hogy ezek ellen fellépjenek.*” (Kiemelés – E. R.) Lásd erre: MNL OL XIX-J-1-j 23. doboz. 001169/34-1968. sz.: a KÜM tájékoztató jelentése a Politikai Bizottságnak és a Kormánynak a csehszlovák párt- és kormányküldöttséggel folytatott 1968. június 13–14-i tárgyalásokról.

³⁶ MNL OL XIX-J-1-j 23. doboz. 001169/27-1968. sz. jelentés; tárgya: a KÜM Sajtó Osztálya tájékoztatást ad a csehszlovák újságírócsoport magyarországi tartózkodásáról. Kelt: 1968. június 19-én.

Pócs Nándor

Lázadás a valami ellen

68-as kézikönyvek: Marcuse és Debord

Bevezető megjegyzések

Az alábbi tanulmánynak nem vagy csak érintőlegesen lesznek állambiztonsági vonatkozásai. Köszönhetően annak, hogy a továbbiakban két olyan írás (Herbert Marcuse: *Az egydimenziós ember*, illetve Guy Debord: *A spektákulum társadalmá*) kerül bővebb bemutatásra, amelyek magyar fordításban csak a rendszerváltozás után jelenhettek meg. Ugyanakkor fontos adalékul szolgálhatnak annak megértéséhez, hogy az amerikai és a nyugat-európai 68-as mozgalmak, baloldali indíttatásai ellenére, általában miért nem lehettek szalonképesek a vasfüggöny keleti oldalán.

A magyarországi közbeszédet kevésbé érintették a világ nyugati felében lezajló események, érthető okokból kifolyólag inkább a csehszlovák krízis és a hazai gazdasági élet átalakulása kötötte le az emberek figyelmét. Magyarországon így nem is alakult ki 68-as értelemben vett tömegmozgalom, javarészt azért sem, mert Nyugaton nemcsak a fogyasztói társadalommal és a kapitalizmussal szembeni ellenállás új formái jelentek meg, hanem a Szovjetunióval (és a csatlós államokkal) szembeni viszony újraértékelése is. Az „osztálypótlék”-ként funkcionáló „bürokrácia” túlterpeszkedő hatalmát, a sztálini terrort és az atyáskodó állam áldemokráciáját érintő kritika vállalhatatlan kérdésfelvetésként akadt meg az állambiztonság szűrőin. Sőt, 1968 teoretikusai közül Hannah Arendt¹ vagy maga Debord is hivatkozott az 56-os munkástanácsokra, mint az öngazgatás és a közvetlen demokrácia példaértékű képződményeire. Arról nem is beszélve, hogy a szovjetek bevonulása előtt Rudi Dutschke és a német „*parlamenten kívüli ellenzék*” komoly kapcsolatokat épített ki a prágai egyetem reformista diákjaival.² Mindezek együttesen, kevésbé csodálható módon, azt eredményezték, hogy a 68-as mozgalmak legális interpretációja Magyarországon igencsak szűkös mezsgyén volt lehetséges.

Az állambiztonsági tiltás, a történelmi adottságaink, továbbá a (hol erősebb, hol bűvópatakszerű) népi-urbánus ellentét előre meghatározta azt, hogy abban pillanatban, amikor 1968-ról már érdemi módon lehetett beszélni és értekezni, a kérdés egyfelől kvázi értelmét veszítette, másrészt a társadalmi átélés hiányában kizárólag értelmiségi polémiaivá zsugorodott. Így, Paul Géraldy nyomán, joggal mondható: 1968 emlékezete inkább *poéta*, és csak elvétve próbálkoztak meg azzal, hogy *történelmet csináljanak* belőle.³ A 68-ról való értekezés problémáját mégsem igazán ebben látom, hanem az 1990-ig tartó szellemi elszigeteltség máig tartó hatásában. A rendszerváltoztatásig bármennyire is az 1968-ban kibomló (új) szabadságélmény jelentette a rendszerrel szembeni ellenérzések kulturális táptalaját, mégsem mondható, hogy mindennek csak és kizárólag a nyugati eseményekhez lett volna köze. A rockzene, a könnyűdrógok, a szabad szerelem és a lázadás ethosza kimondva-kimondatlanul a kádári szürkeség ellenpontjaiként határozták meg a változást akarók (legalábbis egy bizonyos részének) gondolkodásmódját úgy, hogy azok többsége alig *lehetett* tisztában mindezek gondolati háttérével. Ennek fényében kevésbé csodálható, hogy a Nyugaton amúgy kátészerűen forgatott és az eseményekre döntő befolyással bíró alapmunkák csak évtizedekkel később váltak magyarul is elérhetővé.

Az elszigeteltség azonban nem csak egy irányban hatott; Marcuse és Debord szövegeit olvasva nem lehetünk biztosan abban, hogy a szerzők valóban értették volna a kelet-közép-európai társadalmak indíttatásait. A szóban forgó írások megjelenésének időpontjában (és persze ma is) az szúr szemet a leginkább, hogy egyik szerző sem tett komolyabb kísérletet arra, hogy jól láthatóan válassza szét a keleti és a nyugati társadalmaknak a hatalomhoz fűződő (nagyon is eltérő) viszonyát. Bár Debord elméletének nem lényegi része az 56-os munkástanácsok elemzése, mégis csak *ezt* tartja említésre méltónak azzal szemben, ami 1956 üzenetéből a magyar emberek számára általában fontos. A közösségi emlékezet inkább fókuszál a (nemzeti) függetlenségi törekvésekre, és kevésbé a munkás-önigazgatás forradalmi újszerűségére. Ez persze nem probléma, csak éppen a levett forradalom és az illegitim hatalom kényszerű tudomásulvétele az, ami miatt Marcuse és Debord írásainak keleti vonatkozásai egy kissé felületesnek tűnhettek – és tűnnek ma is. De mindez fordítva is igaz. Egy irodalmi példával élve, Robert Merle (természetesen tudattalanul) Ménestrel alakjába sűrítette mindazt, amit egy kelet-közép-európai nagy valószínűséggel érezhetett és gondolhatott a 68-as események láttán. *Az üvegfalon túl*⁴ (egyik) főhőse távolságtartóan, gyanakodva szemléli a középosztálybeli diákok öntudatos frakcióharcát, a diáklány-társakkal szembeni érzéseik kavargását az őszinte odaadás és a mindent átható doktrína között, miközben neki magának a tanulás mellett dolgoznia és túrnia kell, így hát nincs ideje tanácsstermet foglalni, és a vietnami néppel való szolidaritás sem szokott az eszébe jutni. Ahogy Norbert Frei is joggal kérdőjelezi meg a kockázatvállalás hasonlóságait, amikor a prágaiakkal szolidaritást vállaló nyugat-berlini rádióüzenetben az alábbi hangzik el: „*Harcunk azonban egy lényeges ponton különbözik: míg ti a szocializmus alapjait igyekeztek*

*szabad kommunista rendszerré bővíteni, addig mi, a kapitalista országokban e lehetőségek előkészítésén munkálkodunk.*⁵ A nyugati és a csehszlovák események igencsak eltérő végkifejlete mutatta meg, hogy az elvek szolidaritásának nem volt valódi alapja.

Azonban a Marcuse és Debord által lefektetett szempontrendszer éppen azért számított forradalminak, mert olyan törvényszerűségek megállapítására törekedtek, amelyeket alkalmasnak vélték a „*fejlett ipari társadalmak*” és egyidejűleg az „*államkapitalista*”⁶ ellenpólus elemzésére is. Tehát innen ered az események interpretációjának problémája: amennyiben tudomásul vesszük, hogy a szocialista tömb nem egyenlő státusú államok közösségére épül, hanem többé-kevésbé a Szovjetunió és az alárendelt szatelitállamok (amelyek ráadásul nagyon eltérő társadalmi, kulturális és gazdasági eltéréseket mutatnak) hierarchiájára, akkor a két szerző általánosító eljárása érvényét veszti. Ha az azonban az „*adminisztráció*” (Nyugat) és a „*bürokrácia*” (Kelet) működésében mégis feltételezünk valamit, ami a lényeg szempontjából közös, akkor azzal a szovjetek rideg és (a krízisek esetén kifejezetten) brutális (illetve mindenféle elvi megfontolást nélkülöző) hatalomgyakorlási módszerei felett hunyunk szemet. A hatalomgyakorlás és az elvi megfontolások persze Nyugaton sem voltak/vannak (mindig) szinkronban, de itt nem is az elvek gyakorlati érvényesülése a lényeg, hanem a belőlük fakadó *látszatoknak* való koherens és kényszerű alárendelődés. A Nyugattal szemben a szovjet típusú rezsimiek többek között éppen azért buktak meg, mert a saját magukról kialakított látszatoknak (ti. a *demokratikusságnak* és a vele összefüggő *legitimitásnak*) nem tudtak megfelelni többé.

Van itt azonban más is. Sok esetben az irodalom, a zene, a film (lásd Alain Tanner zseniális alkotását: *Charles élve vagy halva*) és persze a tudomány is magáévá tette a nemzedéki ellentétre alapozott magyarázatokat. Az elméleti megfontolások túlharsogásától eltérően a generációs konfliktusok vizsgálati fókuszba állítása 1968 egyéb következményére is válaszokat adhat. Norbert Elias nagyszerű tanulmányában a nyugatnémet politikai terrorizmus szociológiai gyökereit kutatva többek között arra jutott, hogy a RAF⁷ csakis egy olyan közegben bukkanhatott fel, amely évtizedek óta küszködött saját múltjának feldolgozásával.⁸ Tudva, hogy a jelentősebb terrorista csoportok a második világháborúban totális vereséget szenvedett országokban jöttek létre – Rote Armee Fraktion (NSZK), Brigade Rosse (Olaszország), Nihon Shekigun (Japán) – az elmélet máig érvényesnek tűnik. A nemzedékek eltérő tapasztalatszerzései, a (nyugati) világot átható általános elidegenedés és a megrekedő társadalmi mobilitás az elégedetlenséget könnyedén fordíthatja a radikalizálódás irányába. „*A későbbi ifjú kívülről álló frontja a legélesebb ellentétben állt azzal, amit a húszas években, ifjúkorukban az apák és nagyapák a legszentebbnek és életüket értelemmel megtöltőnek tartottak, és amit az erőszak orgiájának, a nemzet egységét megsemmisítő, katasztrófális vereség, az élet legteltesebb mértékű kiüresedésének emléke elértékeltelenített. A hatvanas, hetvenes évek fiatal polgársága mindezt a »fasizmus« fogalmával foglalta össze. A »fasizmus« lett saját életének értelmet adó céljainak, törekvéseinek ellenképe. Ebben olvadt össze a megelőző német uralkodó generációk képe – nem feltétlenül a személyes felmenőké, hanem a nemzeti apáké és nagyapáké, akiknek terhes hittételeitől és erőszakos tetteitől szabadulni próbáltak – és korszakuk uralkodó, etablirozott polgári nemzedékeinek képe, azoké, akik az elnyomást képviselték és mindazokat a kényszereket, amelyeket saját bőrükön éreztek.*”⁹ Érthető okokból kifolyólag a generációs ellentétek (saját aktualitásukban) nem tarthatnak örökké, mégis, Marcuse és Debord olyan világról beszél, aminek a törvényszerűségei maximum egy nukleáris háború következtében változhatnak meg. Tehát Elias gondolatai (és úgy általában a nemzedéki ellentétre felfűzött elméletek) alkalmasak lehetnek a 68-as mozgalmak egy bizonyos részének, de semmiképpen sem azok teljességének leírására.

Az „Új Baloldal”, a „diáklázadások”, a „68-as forradalom”, és az „ellenkultúra” – mind-mind olyan forgalomban lévő kifejezések, amelyek egyaránt képtelenek megragadni az események teljességét. Ha az utólagos értékelés is ennyire komplikáltnak tűnik, akkor a kísérlet céljainak meghatározása még inkább. Egyszerűen nehéz megmondani, hogy 1968 mikor *lehetett volna* sikeres. A rengeteg használatban lévő forradalomkép közül melyiknek a győzelme lett volna az igazán „üdvözítő”? Vagy a forradalomképek ellenére mégis „csak” egy lázadásról van szó, és így annak céljai sem lehettek többek annál, mint ami megvalósult belőlük? Évtizedekkel az események után már maguk a résztvevők is igyekeznek szelídebben fogalmazni, lásd Daniel Cohn-Bendit szavait: „*Ami engem illet, én már rég a realitások talajára léptem, nosztalgia nélkül, és anélkül, hogy csökkenteni szeretném annak jelentőségét, ami akkor történt. 68-at leginkább két területhez kapcsolható lázadásnak látom. Először is széttörte a konzervativizmus és a totalitárius gondolkodás jármát, másodszor felkeltette a vágyat a személyes és kollektív autonómia, és a szabad önkifejezés iránt. Kulturális szempontból tehát győztünk.*”¹⁰ A „rendszer” megváltoztathatatlanságának tudomásulvétele jól láthatóan párosul azzal a valóban nem kis eredménnyel, hogy 1968 kulturális értelemben és az életmód szempontjából tényleg „győzedelmes” volt. Azonban mik azok a bizonyos „realitások”, amelyek nem tették lehetővé azt, hogy 1968 több legyen egy „lázas”-nál? Ezek a realitások a rendszer megváltoztathatatlanságával függnek össze, tehát azokkal az állandósuló tényezőkkel, amikről Marcuse és Debord is beszél? Ha őket vesszük alapul, akkor a

nemzedékek konfliktusaira épített elméleteket határozottan szűkösnek érezhetjük. Ezen a nyomvonalon továbbhaladva az is nehezen érthető meg, hogy a kapitalizmus, az elpusztítására irányuló lázadás ellenére, hogyan lehet képes arra, hogy a vele szembeszegülőket megszelídítse vagy akár jövedelmező módon a saját vérkeringésébe kapcsolja? „*Öregedő cégvezetők, politikusok, professzorok, tartják magukat 68-asnak, és ezt azzal támasztják alá, hogy időnként tornacipőben járnak, még most is fontos számukra a szex, és olykor elmennek rock-koncertekre is (vagy netán maguk is gitározgatnak otthon). Büszkén vallják magukat 68-asnak, bár ebből a legtöbb esetben beosztottjaik, választópolgárai, tanítványaik semmit sem érzékelhetnek. Ugyanúgy a munkában való siker kényszere és az ehhez szükségesnek vélt eszközszelemlélet mozgatja őket.*”¹¹ Hogyan lehetséges az, hogy az anarchizmus egyezményes jelével ellátott pólók, a dalszövegeikkel és megjelenésükkel erősen a 68-as életérzésekbe kapaszkodó zenekarok könnyedén elérhető termékek, a marxista értelemben vett áruvá váltak anélkül, hogy a legkisebb fennakadást okozták volna a kapitalizmus gépezetében? Hogyan lehetséges az, hogy a kapitalizmus képes az ellenérdekeltségeit is áruvá alakítani, és azt immáron a saját törvényszerűségei alapján irányítani? Amint azt már fentebb jeleztem, a kérdés megválaszolására tett kísérlet persze magában rejti annak a belső gondolatmenetnek a fenntartását, ami a kapitalizmus szemléletének, ha úgy tetszik 68-as változatán alapszik. Ez a kapitalizmus *totális* és szükségszerűen *politikai* rendszerként való felfogását jelenti. Bár Marcuse és Debord is felkínálja a „kiutat”, mégis, ebből (tehát a kapitalizmus totális jellegéből) kiindulva számoltak a lehetőséggel: az ellenállás is a beolvadás sorsára juthat. Ha tudatában voltak ennek, erős a kísértés, hogy a felvetéseiket hiábavalónak és tévesnek bélyegezzük, persze csak akkor, ha a kapitalizmust annak tartjuk, aminek ők, illetve akkor, ha az ténylegesen *elnyomó* rendszerként jelenik meg előttünk.

„A pácban mindenki benne van.”

Marcuse és az egydimenziós társadalom

Különös, de a 60-as évek fiatalsága számára irányadó „sztárfilozófus” valójában már kifejezetten idős (66 éves) volt, amikor 1964-ben megjelent a legtöbbet idézett munkája, *Az egydimenziós ember*. Herbert Marcuse ugyanis még a 19. században, 1898-ban, Berlinben született. 1930-tól annak a Frankfurter Iskolának¹² volt az egyik alapító tagja, amely már a 30-as évek elején egyszerre utasította el a modern kapitalizmus és a szovjet szocializmus addigi formáit. Igazán híres azonban csak az 1933-as emigrációja után, az Egyesült Államokban lett. Sajnos munkásságának egy jelentős része még mindig nem érhető el magyarul,¹³ azonban a téma szempontjából a legjelentősebb(nek tartott) írása, *Az egydimenziós ember*, a körülményekhez képest viszonylag korán, már 1990-ben megjelent a Kossuth Kiadó gondozásában.¹⁴ Fentebb érintőlegesen utaltam rá, hogy Marcuse könyvei egyáltalán nem voltak kívánatos irodalmak a vasfüggönytől keletre,¹⁵ annak ellenére, hogy mindig a szocializmus (valamely formájának, de általában az ún. *libertárius szocializmus*) hívének tartotta magát. Ugyanakkor egy Harold Keen által 1969-ben készített interjúban igyekezett élesen elhatárolni magát attól a „marxizmustól”, amelyet Sztálin, illetve a Csehszlovákiát megszálló hatalmak képviseltek.¹⁶ Így hát az a Marcuse, aki már a háború alatt (és után is) az OSS¹⁷ „denácifkációs” programjában dolgozott, illetve az ott végzett munkájának egyik kézzel fogható eredménye lett a Szovjetunió ideológiai felépítményét kritizáló tanulmánya, a *Soviet marxism*, nyilvánvalóan nem számíthatott a magyarországi olvasók szeretetére.

Marcuse sikere azonban nem annyira a korai munkásságában rejlett. Sokkal inkább abban, hogy kísérletet tett a „*fejlett ipari társadalmak*” újfajta bírálatára, amely kritikai aspektusait tekintve továbbra is a marxizmusra támaszkodott, ám a kapitalizmus radikálisan megváltozó tendenciáiból kiindulva teljesen új következtetésekre jutott. Az elemzett könyvének címe (egy hatásosan alkalmazott jelzős szerkezet) működőképes drámaisággal hat; anélkül, hogy egy sort is olvastunk volna a könyvből, előre sejteti velünk, hogy nemcsak egy kritikai munkával állunk szemben, hanem valami olyasmivel, ami egyúttal profetikus, kiáltványszerű: *Az egydimenziós ember*. Az írás megszületésének körülményei persze nem csak a kapitalizmus (lentebb majd bővebben tárgyal) újszerűségében keresendők; a hidegháború legforróbb éveit ugyanúgy érthető súllyal jelentkezőnek a sorokban és azok mögött. Már a bevezetést felütő első mondat nyilvánvalóvá teszi, hogy a tanulmány indítatásai a háborús veszélytől semmiképpen sem függetlenek. „*Vajon az emberi nem végpusztulásának rémét felidéző nukleáris katasztrófa fenyegetése nem szolgálja-e egyben éppen azoknak az erőknek a védelmét, amelyek ezt a veszélyt állandósítják?*”¹⁸ Marcuse a továbbiakban is számtalanszor kitér az amerikai politikai légkörre, ahol majdhogynem afféle választási portékaként adták-vették a nukleáris fegyvereket,¹⁹ illetve az élet egyéb területeire is, például a legegyszerűbb lakásmagazinokra, amelyek ma már irreálisnak ható hirdetésekkel reklámozták az atombiztos óvóhelyeket. Mindez persze nem tenné *Az egydimenziós embert* jelentőssé, bár kétségtelen, hogy később éppen ezeknek az utalásoknak (is) köszönhetően veszített aktualitásából, egyetemességéből.

Valójában a vizsgálati tárgy, a „*fejlett ipari társadalom*” feletti uralom totális (Marcuse szavaival: „*totalitárius*”) rendszerként való felfogása az, ami merőben újszerű és forradalmi. Marcuse azt állítja, hogy nemcsak a pártállami struktúrák képesek a totalitárius hatalomgyakorlásra, hanem az olyan, személyi irányítástól független rendszerek is, ahol a kései kapitalizmus formái szabják meg az élet alapvető feltételeit. „*A technikai haladás, miután az uralom és koordináció egész rendszerévé szélesedett, olyan életformákat (és hatalmi formákat) hoz létre, amelyek megbékíteni látszanak a rendszerrel szembenálló erőket, s a gürcöléstől és az uralomtól való megszabadulás történelmi kilátásai nevében leküzdene vagy megcáfolnak mindennemű tiltakozást. A jelenlegi társadalom képesnek látszik arra, hogy megfékezze a társadalmi változást – ti. az olyan minőségi változást, amely lényegileg más intézményeket juttatna érvényre, új irányt szabna a termelési folyamatnak, az emberi létezés új módját hozná magával. A társadalmi változás e fékentartása a fejlett ipari társadalom talán leginkább rendkívüli teljesítménye; az ellentétek integrációját – mely e teljesítmény eredménye, egyszersmind előfeltétele – tanúsítja a Nemzeti Cél általános elfogadása, a kétpártrendszer, a pluralizmus hanyatlása, a Tőke és Szakszervezet paktálása az erős Allamon belül.*”²⁰ Annak megértéséhez, hogyan is működik az ellentétek integrációja, tudunk kell, hogy Marcuse mit is ért a „fejlett ipari társadalom” kifejezés alatt. „*A fejlett ipari társadalom mint technikai univerzum politikai univerzum, egy sajátos történelmi projektum – nevezetesen a természetnek mint az uralom pusztá nyersanyagának tapasztalása, átalakítása és megszerzése – megvalósulásának utolsó lépcsőfoka.*”²¹ Az uralom legalkalmasabb segédeszköze a technika, amely feloldja a kultúra, a politika és a gazdaság ellentmondásait azzal, hogy a termelékenység és a jólétet öncéllá teszi, így végső soron minden „*nonkonformizmus társadalmilag értelmetlennek tűnik*”. A technika, az észszerűség nevében olyan önszabályozást „*kényszerít*” a társadalomra, amely a korábbiakhoz képest súrlódásmentesen simítja el a belső ellentéteket. Marcuse ugyan nem tagadja, hogy a rendőrség és a hadsereg lényegi eleme a rend fenntartásának, de számára sokkal fontosabb fejlemény az, hogy az „*egyszerre lépés*” megtagadása és a szembeszegülés „*irracionálisnak és minden ellenállás lehetetlennek tűnik*”.

A század „hivatásos” kríziselemzőitől (Ortega, Huizinga, Spengler stb.) eltérően Marcuse a problémát nem tolja át az transzcendencia szférájába – a módszer alkatilag állt távol tőle –, tehát az ellenállás tompulását nem a „szellemi kiüresedés” vagy a „tömegkultúra” (amúgy nehezen meghatározható) jelenségével magyarázza. „*Sokkal inkább objektív társadalmi folyamat ez, amennyiben a növekvő mennyiségű javak és szolgáltatások termelése és elosztása a szolgálatkészséget teszi ésszerű technikai hozzáállássá.*”²² Az idomulás azonban rendszerszintű, és ez alól még az ellenzék sem lehet kivétel. Így a munkásmozgalom és/vagy a proletárkultúra, a fenti okokból fakadóan, folyamatosan gyengül és eltűnik, pedig azok „*az ipari társadalom egy megelőző fokán új létezési formák lehetőségét látszottak képviselni*”. Marcuse érezte, hogy a jelenség további magyarázatra szorul, és nem csak a rendszer belső dinamikája az, ami miatt az ellenállás ellehetetlenül. „*Minthogy a társadalmi változás kimutatható képviselői és hatóerői hiányoznak, a kritika az elvonatkoztatás magas szintjére szorul vissza. Nincs talaj, amelyen találkozónék elmélet és gyakorlat, gondolkodás és cselekvés. Még a történelmi alternatívák leginkább empirikus elemzése is irreális spekulációnak, az irántuk való elkötelezettség vállalása pedig az egyéni (vagy csoport-) preferenciák kérdésének tűnik.*”²³ Ez utóbbi megjegyzése azért is érdekes, mert már itt felbukkan Marcuse ellenállásképének egy apró mozaikdarabkája, jelesül az, hogy csakis a kicsi, autonóm csoportok vehetik át azt a szerepet, amit korábban a kommunista és a szociáldemokrata tömegpártok képviseltek. Marcuséval és Debord-ral együtt több más 68-as gondolkodó abból indult ki, hogy a szocdem és kommunista pártok az establishment beágyazott szereplői, és mint ilyenek, nincsenek is antagonisztikus ellentétben a „fennállóval”. Ezért nem is igyekeztek a forradalom (vagy legalábbis a lázadás) feladatát az elhasznált és, amint az a fentiekből kiderül, *alkalmatlan* szervezetekre bízni. Marcuse azt sem indítványozza, hogy a klasszikus munkáspártok leváltása után egy másik tömegpártot kellene a helyükre állítani. Ez pedig értelemszerűen veti fel az *elv* és az *egység* viszonyát egy olyan politikai ideológia gyakorlati megvalósulásakor, amely végül is mind a mai napig Marx (és az őt értelmezők) értelmezésére épül. Amennyiben az *elv helyes* értékelése immáron többes számban is kifejezhetővé válik, úgy a politikai cselekvés egységesítése sem elvárható többé. Marcuse már 1968-ban szóvá tette az egység feladásának kényszerű követelményét. „*I want to add one thing here that may most appear as heretical – no primitive unification of strategy. The Left is split! The Left has always been split! Only the Right, which has no ideas to fight for, is united!*”²⁴

Nyilvánvaló, hogy a „fennálló” totális felfogásából következett Marcuse számára az, hogy a rendszerrel szemben vívott harcra alkalmatlanok a korábbi politikai szervezetek, és az is, hogy nem csak egy lehetséges út létezik. (Kapott is hidediget: a *Pravda* a Wall Street, az amerikai kommunista sajtó a CIA, a konzervatív lapok pedig egyszerűen a Kreml ügynökének nevezték.²⁵) A rendszer mindenhatósága a korábbiakhoz képest teljesen új szférák meghódítását is lehetővé tette. „*A reklám, a propaganda, az indoktrináció, a betervezett elavulás nem improduktív többletköltségek többé, hanem az alapvető termelési költségek összetevői.*”²⁶ A szabad idő, legyen szó sportról, kultúrafogyasztásról vagy bármiről, ami nem az egyszerű *szemlélődés*²⁷ alapul, szintúgy a

kapitalizmus részét képi. „»Szabad« idő, nem pedig »szabadidő«. Az utóbbi növekszik ugyan a fejlett ipari társadalomban, de nem szabad, amennyiben az üzlet és a politika adminisztrálja.”²⁸

Az uralom teljességének sulykolásával Marcuse nem azt szeretné sugallni, mintha a totális („totalitárius”) rendszerek közé egyenlőségelet lehetne tenni. De egyúttal azt sem állítja, hogy a kapitalista-kommunista változat bármelyike a valódi öngazgatás és a normalizált élet megvalósításában lenne érdekelt. Marcuse számára a szovjet iparosítás azért is volt mindenekelőtt erőszakos, mert azt nem a Szovjetunió belső kényszerei szabták meg, hanem a Nyugattal való verseny. A cél így végzetesen eltorzul: „Az ellenséges egymás mellett élés szituációja adhat magyarázatot a sztálini iparosítás terrorisztikus vonásaira, ugyanakkor ez hozta mozgásba azokat az erőket is, amelyek abban az irányban hatnak, hogy a technikai haladást – mely az uralom eszköze – állandósítsák; az eszközök befolyásolják a célt.”²⁹

A totális uralom elméletére visszatérve, meg kell említenünk a „represszív deszublímálás” fogalmát, amelyet Marcuse főleg a művészetre vonatkozóan alkotott meg. Röviden úgy foglalhatjuk ezt össze, hogy az egydimenziós társadalmat megelőzően két antagonisztikus szféra létezett: a „magaskultúra” és a „társadalmi valóság”. Az előbbi folyamatosan fennkölt magaslatokba transzcendentálta az utóbbiból fakadó gyötrelmeit – így válhatott magaskultúrává egyáltalán. Ezzel szemben az egydimenziós kultúrából immáron kiiktatódott a társadalmi valóságon kívüli dimenzió, ami annak köszönhető, hogy a „kulturális értékeket” ipari módszerekkel termelik (újra) és értékesítik aztán. A folyamat felvázolásakor Marcuse arra „vetemedik”, hogy a korábbi hatalom- és munkamegosztás világát némi nosztalgiával írja körül. „Elődeink világa tagadhatatlanul elmaradott, technika-előtti világ volt – olyan világ, amelynek az egyenlőtenség és a gürcölés látán tiszta maradt a lelkiismerete, s amelyben a munka még elháríthatatlan sorscsapás volt; de olyan világ, amelyben az ember és a természet még nem dologként és eszközként volt megszervezve.”³⁰ Az eldologiasodás marxi elméletének figyelembevételével Marcuse értékesebbnek tartja a „régii világ” „szabadabb” idejét annál, hogy az „új világ” munkakörülményei már kevésbé „szolgaibbak”. Ahogy a művészet jelentőségét illetően is határvonalat húz régi és új között. Durva leegyszerűsítéssel elve Marcuse azt állítja, hogy a szegény ember meséjétől kezdve a szerelmes verseken át a Vörös és feketéig minden magában hordozta a társadalmi igazságtalanság egy szeletét, a megoldhatatlanság tragédiáját. Ezáltal súlyuk és jelentőségük lényegesen nagyobb volt, mint ahogy az ma lehetséges. „Felforgató erejük és romboló tartalmuk, igazságuk az, ami érvénytelenné vált. [...] Az intellektuális kultúra idegen és elidegenítő alkotásai családiasan ismerős javakká és szolgáltatásokká válnak. [...] A társadalom felszívó képessége kiüríti a művészi dimenziót azáltal, hogy asszimilálja antagonisztikus tartalmait.”³¹ Marcuse gondolataiból nem nehéz kifürkészni azt, hogy valójában a művészet megszűnésére, de legalábbis annak felbomlására akar kilyukadni. Erre utal az is, hogy a felforgató (és a „negatív” tartalom visszahódítását célzó) avantgárd művészetet sem tartja elég forradalminak ahhoz, hogy a világot tényleg kiforgathassa a sarkaiból. „Mint modern klasszikusok, az avantgardisták és a beatnikék is osztoznak a szórakoztatás funkciójában anélkül, hogy veszélyeztetnék a jószándékú emberek nyugodt lelkiismeretét. Ezt az elnyelődést a technikai haladás igazolja; a megtagadást a fejlett ipari társadalomban megtagadja a nyomor enyhülése. A magaskultúra likvidálása a természet meghódításának és a szűkösség fokozódó legyőzésének mellékterméke.”³² Hosszas fejtegetései során a kor egy központi problémáját is érinti, jelesen a szexualitás erkölcsseit, amelyet ugyanaz a dologszerűség határoz meg, akárcsak bármi más. „Ez a társadalom mindent, amihez csak hozzányúl, haladás és kizsákmányolás, lélekölő munka és kielégülés, szabadság és elnyomás potenciális forrásává változtat. Nem kivétel a szexualitás sem.”³³

Végezetül érdemesnek tartom megemlíteni Marcuse azon felvetését, amely bár nem tartozik a szorosán vett 68-as víziók elméleti háttéréhez, manapság mégis érdekesnek tűnhet. A harmadik világról van szó, és itt szükségesnek tartom egy hosszabb szöveg beemelését, csak hogy a gondolatmenet teljesen érthető lehessen. „Különösen így van ez azokban az országokban, ahol a lakosság legegységesebb létszükségletei sincsenek távolról sem kielégítve, ahol a rettentően alacsony életszínvonal elsősorban roppant mennyiségeket, gépesített és szabványosított tömegtermelést³⁴ és -elosztást követel. S éppen ezekben az országokban a technika-előtti, sőt »polgárság«-előtti szokások és viszonyok holt súlyá erőteltjes ellenállást tanúsít az efféle kényszerű fejlődéssel szemben. A gépi folyamat (mint társadalmi folyamat) engedelmességet követel egy névtelen hatalmi rendszer iránt – olyan értékek és intézmények teljes szekularizálását és szétrombolását követeli, amelyek még alig kezdték elveszíteni megszentelt jellegüket. [...] úgy látszik, hogy ezekben az országokban a kikényszerített fejlődés a totális adminisztráció erőszakosabb és szigorúbb időszakát hozza magával, mint amilyen a fejlett társadalmak mennek át, amelyek építeni tudnak a liberális korszak vívmányaira. Összegezve: az elmaradott régióknak valószínűleg vagy a neokolonializmus egyik vagy másik formájába, vagy az eredeti felhalmozás valamely többé-kevésbé terrorisztikus rendszerébe kell beletöröndüniek.”³⁵

A fentiekben igyekeztem összefoglalni Az egydimenziós ember általam legfontosabbnak vélt felvetéseit. Minden további elemzés csak feltárná a filozófia területén való járatlanságaimat. Marcuse a könyv második felében

ugyanis javarészt ismeretelméleti kérdésekkel foglalkozik, amely már kevésbé bír történeti elemekkel. Mégis úgy gondolom, a 68-as gondolatvilág szempontjából elegendő ízelítőt kaphattunk abból, ami miatt radikális újtónak kell őt tekintenünk. A továbbiakban pedig érdemes szót ejtenünk arról az emberről is, aki (Marcuséval ellentétben) már sokkal inkább a 20. század szülötte.

A hamisság mozzanatai

Debord és a képekben közölt világ kritikája

Guy Debord neve általában nem cseng ismerősen a hazai közbeszédben. Ennek közvetlenül megint csak az áll a háttérben, hogy legfontosabb munkája, *A spektákulum társadalma*, csak 2005-ben jelent meg magyar fordításban. Óriási késéssel, hiszen a francia eredeti 1967-ben látott napvilágot. Persze Debord, valódi 68-as mozgalmárként, nem élte az asztalfilozófusok polgári életét – alkoholista volt, és meglehetősen összeférhetetlen személyiség.³⁶ A Sztuacionista Internacionálé³⁷ nevű művészeti-filozófiai csoport alapító tagjaként egy volt a 60-as évek pamfletgyártói túlkínálat szereplői közül. Így a munkásságában rejlő egyediséget nemcsak nálunk, hanem Franciaországban is inkább csak utólag ismerték fel.

Marcuse közlésmódjával ellentétben Debord tudatosan törekedett arra, hogy a megszokott formáktól eltérő módon – az ún. „*détournement*”, azaz az *eltérítés* módszerével élve –, korábbi filozófiai szövegek ügyes parafrázisaiba ültesse gondolatait. *A spektákulum társadalma* sem kivétel, itt is Marx, Hegel és Feuerbach szövegeit olvashatjuk a gondolati ívhez idomuló átírásokkal. A változtatásoknak komoly jelentőségük van, azonban a magyar fordítás csak egy-két esetben tünteti fel az eredeti szövegek forrását, miáltal nagyban csorbul a módosításokból eredő gondolati élesség. Ez persze nem jelenti azt, hogy a magyar fordítás e hiányossága következtében a debord-i szöveg értelmezhetetlen volna, de egy hathatósabb vizsgálat esetében kétségtelenül nehéz lenne a dolgunk. Mivel jelen esetben a szöveg bemutatásáról, nem pedig annak kritikai elemzéséről lesz szó, a továbbiakban nem is szeretnék kitérni azokra a filozófiai utalásokra, amelyek Debord történelemszemléletének megértéséhez nem feltétlenül szükségesek.

Végül még egy szó a magyar fordítással kapcsolatban: mintegy a könyv magyarországi megjelenésével kapcsolatos kötelező fordulatként azt is meg kell jegyezni, hogy a fordítóknak már a cím magyarra ültetése is komoly fejtörést okozott. Néhol ugyanis *A látvány társadalmaként* hivatkoznak rá, amely az eredeti cím (*La société du spectacle*) jelentés- és koncepciótorzító fordításának számít. Remélhetőleg az alábbiakban világossá válik, hogy Debord nem pusztán a látvány és a képek együttes uralmáról beszél, hanem annál lényegesen többről. Az összesen 221 darab (általában rövidebb volumenű) tézisből álló szövegnek már a 4. pontja is arra hívja fel figyelmet, hogy „*a spektákulum nem képek együttese, hanem az egyes emberek között létrejött olyan társadalmi viszony, amelyet képek közvetítenek*”.³⁸ Vagy később: „*A spektákulum tárgyiasult világlátás*”.³⁹

Annak ellenére, hogy Debord a spektákulum törvényeit az egész világra nézve érvényesnek tartja, a későbbiekben igyekszem kitérni arra is, hogy ezt korántsem függetleníti a keleti (tehát a szovjet) és a nyugati társadalmak eltérő történelmi fejlődésétől. Azonban akárcsak Marcuse, Debord is *inkább* a hasonló, mintsem az eltérő tendenciákra helyezi a hangsúlyt. Ez pedig, ahogy arra már a bevezetőben is utaltam, kifejezetten kétségessé teszi azt, ami a gondolatainak állandó aktualitást adhatna. Mindenesetre a világ akkori megosztottságát a saját gondolatmenetéből adódóan utasítja el. „*Jóllehet, az egyazon társadalmi-gazdasági rendszert vezérlő különböző hatalmak közti harcot hivatalosan mint a létező megosztottság jelét prezentálják, az valójában éppen a létező egységet mutatja, mind világszinten, mind az egyes nemzeteken belül*”.⁴⁰

De hol is kezdődik ez a bizonyos gondolatmenet? A „*détournement*” részeként már az első tézis is egy Marxra utaló parafrázis, amely egyúttal jelzi, hogy a 19. századi viszonyok leírására alkalmas(nak tűnő) módszer Debord számára immáron tarthatatlan. „*Azoknak a társadalmaknak a teljes élete, melyekben a modern termelési mód uralkodik, mint óriási spektákulumgyűjtemény jelenik meg. Minden, amit az ember valaha közvetlenül megélt, reprezentációvá foszlott*”.⁴¹ A spektákulum tehát a modern kapitalizmusban egyszerre jelenti az árut, az emberek közti alapvető viszonyokat és „*a társadalmilag domináns életmód mintáját*”. Így valójában ez egy komplex rendszer, amiben „*a látvány igénylése*” kizárólagos öncéllá vált, ahol a spektákulum nem más, mint „*az élet látható tagadása – az élet tagadása, amely láthatóvá lett*”. Az ezoterikus konyhafilozófiák értelmetlen szócsumérései helyett itt egy már Marcusénál is feltűnő gondolatról van szó, jelesül a rendszer öncélúságának felismeréséről. A gazdaság, amely a spektákulum formájában kizárólag az önmagáért fejlődésre épül, a „*képtárgyak*” alkotásában és azok forgalmazásában találta meg a legalkalmasabb módszert a termelők eltárgyasítására és azok kizsákmányolására. Az ebből fakadó elidegenedés pedig újratermelni a fogyasztási szükségletet, ami egy ördögi körbe, azaz a spektakuláris rend céltalanságába zárja a társadalom tagjait. A gazdasági növekedéssel nem csak a túlélésért folytatott küzdelem nehézsége csökkenthető, de a növekedéstől való

függetlenség mértéke is. Az árubőség és a gazdasági fejlődés tehát úgy áll Debord előtt, mint egy lavina, amelyet csakis a bőség és a fejlődés miatt előálló folyamatos szükség tart fent, tehát a spektákulum saját törvényei szerint – megállíthatatlanul.

Emígy a társadalom tagjai nemcsak tárgyakká, hanem kiszolgáltatottakká is válnak. *„Mivel a spektákulumnak az a dolga, hogy a világot, amely közvetlen módon immár nem megragadható, különböző speciális eszközök és elvek közvetítésén keresztül láttassa, természetes, hogy az emberi látást hozza abba a kivételezett pozícióba, amelyet valaha a tapintás érzéke foglalt el; a legabsztraktabb, a legkönnyebben félrevezethető érzék felel meg a jelenkori társadalomban uralkodó általános absztrakciónak.”*⁴² Bár Marcuse nem használja a spektákulum Debord által bevezetett fogalmát, ő is abból indul ki, mint amire Debord jutott: a spektákulum politikai jelenségre, éppen azért, mert az uralom egy formáját jelenti. Ezt abból a felvetéséből származtatja, hogy a társadalmi igények (legyenek azok bármilyen jellegűek) kielégítése csak úgy lehetséges, ha azoknak van mediatisztált formájuk. A kommunikáció (reklám, propaganda, kultúra) így szükségszerűen koncentrációra van ítélve, amely természetesen ebben a formájában már nem mentes a politikai és uralmi indíttatásoktól.

Debord azonban egy szóval sem állítja, hogy a rendszer ilyen jellegű működésének lenne bármilyen tervszerű tulajdonsága, nem beszél jól meghatározható célcsoportokról, körökről vagy bármilyen más, konkrét személyekből álló közösségről. Egész egyszerűen Marxnak abból a megállapításából indul ki, hogy az osztályrétegződés magában hordja azt, hogy az uralkodó osztályoknak akkor is érdekében áll a rendszer fenntartása, ha ők ezt éppenséggel nem is tudatosítják magukban. Marx ezzel nem határozza meg az „ellenség” jól körülírható képét, azonban a világ eme elszemélytelenedett módon történő felosztása alapvető veszélyeket rejt magában. Ahogy Hermann Broch adta az egyik főhőse, Esch szájába: *„Nem számít, hogy egy kapitalista rendes-e vagy sem, mert mint kapitalistával, és nem mint emberrel állunk harcban vele.”*⁴³ Mindezt Debord megugrotta azzal, hogy a spektákulumot immáron tapasztaláson túli rendszerként határozta meg, amely *mindenkire* ugyanolyan hatással bír, és ezáltal a világ a teljes *„elproletarizálódás”* irányába fejlődik tovább. Ennek csak egy kísérő tünete az, amit Marcuse is felvetett korábban, tehát a szabadidő integrálása a munkában töltött idő végső céljába, a megtermelt javak elfogyasztásába.

Az idő felfogásának és a történelem értelmezésének debord-i módszere különösen fontos azért, hogy megérthessük a továbbiakat. Bár a történelemszemléleti kérdések *A spektákulum társadalmának* második felében, *„A spektakuláris idő”* című fejezetben kerülnek kibontásra, a gondolatmenet szempontjából én inkább itt érzem indokoltnak megemlíteni. Teszem ezt azért, mert a történelmi idő múlása, amelyet oksági (vagy akár teológiai) tényezők alapján ciklikus és/vagy lineáris módon szoktak rendszerezni,⁴⁴ Debord munkájában is központi kérdésnek számít. Számára a fogyasztás és a munka fent tárgyalt viszonyából adódóan az idő is *„fogyaszthatóvá válik”,* és mint ilyen, *„pszeudociklikus”* időként *„tér vissza a társadalom mindennapi életébe”*.⁴⁵ Debord úgy látja, hogy az az idő, amit az ember a munkán kívül tölt, nemcsak a megtermelt anyagi természetű javak elfogyasztására fordítható, hanem mint idő-egység is termékként jelenik meg a piacon. Koncertek, konferenciák, társas beszélgetések és a hírességekkel való találkozások, tehát az egész *szórakoztatóipar* arra épül, hogy a pihenés csakis pénz ellenében lehessen elérhető. A hétvégék és a nyári szabadság szintúgy a spektákulum integráns részét képző árujaként jelennek meg, anélkül hogy azoknak valóban *„ünnepi”* tartalmuk lenne. *„A pillanatok, amelyeket valaha, a ciklikus idő uralma idején, a közösség az élet pazarlására kapott, nem lehetségesek egy olyan társadalomban, ahol sem közösség, sem luxus nem létezik többé.”*⁴⁶ Felmerül a kérdés, ha ma a pszeudociklikus idő korában élünk, akkor milyen volt az, amikor az *valóban* ciklikus volt.

*„A ciklikus idő önmagában véve konfliktusmentes idő.”*⁴⁷ Debord a földművelésen alapuló társadalmak korában úgy látta az idő múlását, mint ahogy az évszakok és a velük együtt járó munkák váltják egymást. A dolgozni kényszerülő, tehát az alávetett emberek az *„öröklét”* hordozóiként illeszkednek az *„osztálytársadalomba”,* de mindeme fennköltségnek mégis ellene szól az, hogy azok így nem is bírnak valódi szabadsággal. Ez persze csak akkor igaz, ha Debord nyomvonalát követjük, számára ugyanis az jelenti a szabadságot, ha az ember forradalmi eszközökkel történelmivé teheti a ciklikus időt. Jelentsen ez bármit: háborút, forradalmat, önkormányzást. Minden attól függ, hogy az idő múlásának célját a szabadságban vagy a konfliktusmentességben keressük. *„A történelem ekkor [ti. háború idején] úgy tűnik fel a mindennapi ember előtt, mint idegen tényező, mint valami, amire nem vágytak, és amivel szemben védettnek érezték magukat.”*⁴⁸ Azzal, hogy Debord a szabadság maximalizálását tartja a történelem értelmének, egyúttal azt is állítja, hogy a ciklikusság, tehát a konfliktusmentesség szükségszerű ellentétben áll a szabadsággal. Ennek fényében vizsgálja a szabadság történelmi kiszélesedését is.

Debord szerint a ciklikus társadalmak konfliktusainak határt szab a ciklus, a *„mitosz”* és az így felálló rend, a hagyomány és a vallás. Minden, ami ezen túl *történik*, az csak annak köszönhető, hogy az alávetettek által

értéktöbbletként „megtermelt” idő történelmi, azaz nem-ciklikus időként áll a hatalom rendelkezésére. „*Akiké a történelmi értéktöbblet, azok egyben a megélt események tudásának és élvezetének birtokosai.*”⁴⁹ Vagy: „*Csak az élt, aki nem dolgozott.*”⁵⁰ Debord ezzel lényegileg azt mondja, hogy a politikai hatalom, illetve az általános szabadság ugyanúgy az idő szabad birtoklásának kérdése is. A kapitalizmus megerősödéséig az elitek rendelkezésére álló „*visszafordíthatatlan idő*” egyúttal arra kényszerítette őket, hogy ilyen jellegű kiváltságukat a dinasztia és az írásbeliség intézményeivel támasszák alá, illetve erősítsék meg. „*Akik számára a visszafordíthatatlan idő valóság, azok felfedezik benne az emlékezetet, mint a feledés veszélyét.*”⁵¹ Novalis gondolatait⁵² kölcsönözve Debord itt az állam és az emlékezet szoros összefüggésére hívja fel figyelmet, kihangsúlyozva ezzel az elmúlt idő megragadásának viszonyát a politikai hatalomhoz. Az emlékezet és az emlékeztetést a visszafordíthatatlan idő térhódításának tanújeleként mutatja be, amely a tudományos és a földrajzi felfedezéseknek köszönhetően egyre inkább visszaszorította a ciklikus idő fenntartására törekvő mítoszok és vallások uralmát. Ezzel azt mondja ki, hogy éppen a kapitalizmus megjelenése volt az, ami rést ütött a régi rend pajzsán, nem pedig a különböző parasztlázadások, amelyek bár felhívták a figyelmet a vagyoni és társadalmi ellentétek mértékére, de ennél többre a megfelelő *tudatosság* hiányában nem *lehettek* képesek.

Itt érdemes elidőzni egy kicsit. Véleményem szerint éppen a tudatosság hangsúlyozása az, ami Debord-t alapvetően teszi különbözővé Marcusétól. Amint arra fentebb már kitértem, Marcuse azt mondja, hogy az elv értelmezésének kizárólagossága immáron nem lehetséges, éppen ennek köszönhető, hogy a társadalom felszabadítására egyfelől alkalmatlanok a kizárólagosságot hirdető pártok, másfelől ezzel azt is implikálja, hogy az „igazság” ismeretéből fakadó tudatosság nem lehet egy és oszthatatlan – tehát maga az „igazság” sem az. Itt Marcuse alapvetően mond ellent a marxizmus addigi hagyományainak és egyúttal Debord gondolatainak is. Debord ugyanis a tudatosságot a legfontosabb történelmi tényezőnek tartja, amit a parasztlázadások példáján tár fel a legvilágosabban. „*A nagy európai parasztlázadások válasz volt a történelemre, amely kiragadta a parasztságot a patriarchális álomból, amelynek nyugalmát a feudális rend szavatolta.*”⁵³ Azonban: „*A paraszti osztály nem tehetett szert világos tudatosságra sem a társadalom működésével, sem a saját küzdelme irányításának mikéntjével kapcsolatban: éppen azért fogalmazta meg céljait és vezette háborúit a földi paradicsom szellemében, mert az egység fent említett előfeltételei mind tetteiből, mind tudatából hiányoztak.*”⁵⁴

A tudatosság és az egység kihangsúlyozása itt azt sugallja, hogy Debord szerint az „igazság” oszthatatlan, amiből az következik, hogy az „igazság” „helyes” megismerőit, tehát az „igazság” birtokosait tartja a politikai hatalom legitim urainak. Illetve azt is, hogy aki ezt az „igazság”-ot nem képes egységes módon tudatosítani, az szükségszerűen bukásra van ítélve. Tehát Debord nem azért veti el a szovjet kísérletet sem, mert az a hatalomgyakorlás eszközeként kezelte és ennek megfelelően monopolizálta az „igazság” egyfajta értelmezését, hanem (sok egyéb mellett) azért, mert számára bizonyíthatóan az „igazság” „rossz” értelmezésének rendelte alá saját magát. Ez lényegi különbség Marcuse és Debord között.

De miért fontos mindez? Debord idevonatkozó gondolati ívét, köszönhetően a tézises formának, nehéz lenne az eredetinel is sűrítettebb formában visszaadni, mégis a grandiózus történelemértelmezés mögött ott lappang az oszthatatlan „igazság” akarásának szándéka, ami ugyanúgy elutasítandó volt egyrészt a szovjet hatalom, másrészt a többi „igazságkereső” számára is. Így mindannak köszönhetően, hogy Debord a kapitalizmus legmodernebb formáját a spektákulum körülírásával akarta megismerni, többek között a marxista hagyomány állandó problémáját is továbbszötte, jelesül a különböző frakciók (akár egymás ellenében vívott) harcát a helyesnek vélt „igazság” megragadására. Különösen érdekes lenne annak bővebb körüljárása is, hogy Debord mit gondolt a Szovjetunióról, hogy miért is látta a totalitárius bürokráciát „*uralkodóosztály-pótlék*”-nak⁵⁵, illetve hogyan összegezte a munkásmozgalom történetét és annak fő problematikáját. Amiért ezeket kikerültem, azzal egyrészt minél többeket szerettem volna *A spektákulum társadalmá* elolvasására sarkallni, másrészt sokkal fontosabbnak tartottam azt, hogy valami olyasmire hívjam fel a figyelmet, ami a lényeget tekintve újszerű vagy pedig éppen hogy rendkívül tipikus benne. Ez természetesen ugyanúgy igaz Marcuse munkájára is.

Ahogy azonban azt írni szokás, „terjedelmi okokból” ez a tanulmány nem alkalmas arra, hogy minden felmerülő kérdésre érdemi módon reflektálni tudjon, mégis, talán némi segítséget adhat ahhoz, hogy az 1968-as *akárm*i közelebb kerülhessen hozzánk azáltal, hogy tudjuk, a legbefolyásosabbak mit is gondoltak a körülöttük lévő *valamiről*.

Hivatkozott irodalom

Arendt, 1992

Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa.

Barcsi, 2008

Barcsi Tamás: A Nagy Megtagadástól a Nagy Beolvadásig (és azon túl...). In: *68 kísértése. Írások az ellenkultúráról és örökségéről*. Szerkesztette: Barcsi Tamás – Szabó Gábor. Budapest, József Műhely.

Broch, 1998.

Broch, Hermann: *Esch avagy az anarchia. Az alvajárók II*. Pécs, Jelenkor.

Cohn-Bendit, 2008

Cohn-Bendit, Daniel: Meghatározhatatlan örökség. In: *68 kísértése. Írások az ellenkultúráról és örökségéről*. Szerkesztette: Barcsi Tamás – Szabó Gábor. Budapest, József Műhely.

Debord, 2006

Debord, Guy: *A spektakulum társadalma*. Budapest, Balassi.

Elias, 2002

Elias, Norbert: *A németekről*. Budapest, Helikon.

Forgács, 2006

Forgács Éva: A látványtársadalom forradalmi kritikája. Guy Debord: A spektakulum társadalma. *Mozgó Világ*, 12. sz.

Frei, 2008

Frei, Norbert: *1968. Diáklázadások és a globális tiltakozás*. Budapest, Corvina.

Kellner, 2005

Kellner, Douglas: *Herbert Marcuse. The New Left and the 1960s*. Routledge, London – New York.

Löwith, 1996

Löwith, Karl: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Budapest, Atlantisz.

Marcuse, 1977

Marcuse, Herbert: *Scrieri filozofice*. București, Editura politică.

Marcuse, 1990

Marcuse, Herbert: *Az egydimenziós ember*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Merle, 1974

Merle, Robert: *Az üvegfalon túl*. Budapest, Európa.

Mumford, 1986

Mumford, Lewis: *A gép mítosza*. Budapest, Európa.

¹ Arendt, 1992: 616–627.

² Frei, 2008: 183.

³ „Poéta az emlékezet. Miért csinálisz hát történezt belőle.” (Paul Géraldy: *Sztereoszkóp*, részlet.)

⁴ Merle, 1974.

⁵ Frei, 2008: 183.

⁶ A szovjet kísérlet (főként) baloldali elemzőinél gyakran feltűnő kifejezés. Ebben az értelemben a szocialista tömb országokban nem történt meg a kapitalizmus felszámolása, „mindössze” annyi, hogy az (újra)elosztás szerepét nem a piac, hanem az állam töltötte be.

⁷ RAF: Rote Armee Fraktion (Vörös Hadsereg Frakció), nyugatnémet szélsőbaloldali terrorszervezet, amely 1968 és 1998 (!) között tevékenykedett. Támadásokat intéztek és (halálos kimenetelű) merényleteket követtek el katonai támaszpontok, rendőrőrsök, áruházak, szövetségi bírók, bankárok, államtitkárok stb. ellen.

⁸ Elias, 2002: 210–273.

⁹ Uo. 212. (Kiemelés – P. N.)

¹⁰ Cohn-Bendit, 2008: 15. (Kiemelések – P. N.)

¹¹ Barcsi, 2008: 72.

¹² Filozófiai iskola Frankfurtban. 1930-tól Max Horkheimer lett a helyi egyetem Társadalomkutatási Tanszékének vezetője, és többek között az ő irányításával megalakult egy Walter Benjamin, Herbert Marcuse,

Theodor Adorno, Jürgen Habermas stb. fémjelezte kör, amely akkor és később is jelentős hatással volt a kritikai marxizmus filozófiai irányvonalaira.

¹³ *Eros and civilization* (1955), *Soviet marxism* (1958), *An essay on liberation* (1969) stb.

¹⁴ Marcuse, 1990.

¹⁵ Persze ezzel nem azt szeretném sugallni, mintha a „Marcuse-kérdésben” egységes álláspontot képviseltek volna a szovjet tömb országai. A különutas Romániában már 1977-ben jelent meg egy (román nyelvű) Marcuse-válogatás, amiben *Az egydimenziós ember*ből is közöltek részleteket. Lásd Marcuse, 1977.

¹⁶ Kellner, 2005: 128.

¹⁷ Operation of Strategic Services: a CIA elődjének tekinthető amerikai titkosszolgálati szervezet a második világháború idején (1942–1945).

¹⁸ Marcuse, 1990: 11.

¹⁹ Az 1964-es elnökválasztás kampányában gyakran előfordultak az olyan kifejezések, mint a „small conventional nuclear weapons” („kisebb, *szokványos* módon alkalmazott nukleáris fegyverek”).

²⁰ Marcuse, 1990: 14.

²¹ Uo. 19.

²² Uo. 71.

²³ Uo. 15.

²⁴ „Itt szeretnék valamit megjegyezni, ami talán eretnekül hangozhat – nincs egységes stratégia. A baloldal megosztott. A baloldal mindig is megosztott volt! Csak az eszmények nélküli jobboldal egységes!” Kellner, 2005: 126.

²⁵ Uo. 129.

²⁶ Marcuse, 1990: 71.

²⁷ A szemlélődésben, a csavargásban, a buddhizmusban vagy az „elmélyülés”-ben rejlő „lázási” lehetőségek komolyan foglalkoztatták a korabeli művészeket is. Tudatos improduktivitás – erre utalnak a folyton utazó, munkát csak a legszükségesebb esetekben vállaló beatnikék (Jack Kerouac, Allen Ginsberg, William S. Burroughs stb.) írásai, és az is, hogy a drogokkal történő „önfelfedezés” korszakos elfoglaltsággá vált.

²⁸ Uo.

²⁹ Marcuse, 1990: 64.

³⁰ Uo. 81.

³¹ Uo. 82–83.

³² Uo. 92.

³³ Uo. 99.

³⁴ A szabványosítás problémája nemcsak Marcusénál, hanem Debord-nál is megjelenik. Sőt, a modern termelési viszonyok (nem feltétlenül baloldali) kritizálói is igyekeztek felhívni a figyelmet az ipari szabványosítás társadalomra gyakorolt hatásaira. Többek között Lewis Mumford, aki (Marcuse és Debord kortársa volt, sőt, utóbbi gyakran hivatkozott rá) több tanulmányában is foglalkozott a kérdéssel. Lásd Mumford, 1986: 233–257.

³⁵ Marcuse, 1990: 68–69.

³⁶ Forgács, 2006: 102–104.

³⁷ Nem könnyű feladat az 1957 és 1972 között fennálló csoport céljait meghatározni. A „*korlátlan élvezet*” társadalmának programja és maga a szervezeti felépítés (amennyiben beszélhetünk ilyesmiről) is az anarchizmusból merítkezett, azonban az elvi irányultságokat tekintve inkább a korai Marx-írások bírtak rá döntő befolyással. Röviden szólva, a „szituációk” kikényszerítését tűzték ki célul, amely a „*spektakuláris rend*”-del való ellenállás jegyében a való élet és a valóságos művészet megteremtésére tett kísérlet eszköze volt.

³⁸ Debord egyedi közlésmódjának köszönhetően én is csatlakozom a Debord-hivatkozások „egyedi” hagyományához, azaz én is csak a tézisek számát adom meg, ez ugyanis a fordítástól és a kiadástól egyaránt független. Ugyanakkor a szövegrészek kiemelésekor a 2006-os fordítást veszem alapul, lásd Debord, 2006.

³⁹ 5. tézis.

⁴⁰ 55. tézis.

⁴¹ 1. tézis.

⁴² 18. tézis.

⁴³ Broch, 1998: 182.

⁴⁴ A kérdésről bővebben lásd Karl Löwith nagyszerű könyvét: Löwith, 1996.

⁴⁵ Már a szóhasználat is a Nietzsche által felvetett „*örök visszatérés*”-re igyekszik a szokásos eltéréssel utalni.

⁴⁶ 154. tézis. (Kiemelés – P. N.)

⁴⁷ 129. tézis.

⁴⁸ 128. tézis.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ 134. tézis.

⁵¹ 133. tézis.

⁵² „Az írás az állam gondolata; a levéltár az emlékezete.”

⁵³ 138. tézis.

⁵⁴ Uo. (Kiemelés – P. N.)

⁵⁵ 104. tézis.

Tóth Eszter Zsófia

Miniszoknya, Infecundin, próbaházasság

Az 1968-as szexuális forradalom hatása Magyarországon

2017-ben mutatták be a magyar mozik „A nőkért” című svájci filmet, mely a női választójogért folytatott svájci küzdelemről szól.¹ A szexuális forradalomra² vonatkozóan is két, jellemző példát ábrázol a film: az egyik: amikor egy svájci faluból a választójogért küzdő nők Zürichbe mennek tüntetni, és a tüntetés után, amolyan afterparty-jelleggel, részt vesznek egy svéd nő előadásán, aki megismerteti őket a vaginájukkal. Egy tükörben nézhetik meg önmagukat a nők ott, ahol korábban még sosem, eközben az előadó ábrákkal jár körbe, melyen megmutatja, milyen sokféle is lehet a női nemi szerv. Ennek hatására a főszereplő rájön arra, hogy neki még soha sem volt orgazmusa. A film utolsó jelenete az, hogy férjével szexuális forradalmat él át otthon az ágyban, annak hatására is, hogy benne is feltámadt a vágy – a választójogi harc melléktermékeként – saját szexualitásának megélésére. A film két lényegi momentumot emel ki tehát a szexuális forradalomból: az 1968-as mozgalom hatására ismerkednek meg az emberek a szexualitás új útjaival, valódi változás azonban akkor lesz, ha ezt magánéletükben is megélik.

Ha az 1968-hoz kötődő szexuális forradalomra gondolunk, akkor elsősorban az juthat eszünkbe, hogy a 68-as mozgalmak és a tudományos fejlődés hatására bekövetkezett a szexualitás felszabadulása: mivel a nők ekkor szedhettek először fogamzásgátlót a történelem során – Magyarországon az Infecundint –, dönthettek arról, szeretnének-e gyermeket vállalni a szexuális együttlétekből, vagy nem. Ez korábban nem volt így, nem álltak rendelkezésre az ehhez szükséges technikai eszközök. De a szexuális forradalomhoz tartozó tematika részét képezte a nudizmus, a házasság előtti szex, a pornográfia és a homoszexualitás is. 1968 és a szexualitás kérdésköre kapcsán eszünkbe juthat a feminizmus második hullámához kötődő melltartóégetés is, amelyet radikális akcióként jelenítettek meg. A *Nők Lapja* így ostromozta az újfeministákat: „A mozgalom harcosai [...] a »szexista« társadalommal szemben érzett elidegenedésük és undoruk demonstrálására bojkottálják a szépségversenyeket, elégitik melltartóikat és szemétre hajítják a »női elnyomatás« szimbólumait: mint például a műszempillákat.”³ Részben a melltartóégetések hatására az 1980-as években már nem volt divat a melltartó Magyarországon.

Írásomban sajtóelemzést végzek: egyrészt értékelem a szexuális forradalom sajtómegjelenését és annak emlékezetét, másrészt az egyes résztematikákkal kapcsolatos sajtóhíradásokat is. Mely jelenségeket, eseményeket tekinthetjük a szexuális forradalom előzményének? „Alfred Charles Kinsey tizenöt évvel korábbi, egész Amerikát felkavaró, a szexuális prűderiát leleplező riportjait. A divatdiktátor, Mary Quant találmányát, a miniszoknyát. A vietnami háborút, melyek ellenhatásaként lett népszerű a Szeretkezz, ne háborúzz jelszó.”⁴

Hadas Miklós a szexuális forradalomról szólva 2001-ben kiemelte, hogy a *nagy generációhoz* kötődik, amelynek tagjai a második világháború idején születtek, és a hatvanas évek elején lettek nagykorúak. Ekkor olyan körülmények között élhettek már, amelyek sokkal kellemesebbek voltak, mint apáik fiatalkorában. Fogyasztani és utazni tudtak, az életterük kezdett kitágulni. „Az örömszerzés, örömelv az életben céllá válhatott. Saját boldogságunk hangsúlyosabb lett, mint az, hogy másokat boldogtalanná tegyünk. A híres szlogen, a »make love, not war«, a szeretkezz, ne háborúzz jelszava is ezt fejezi ki nagyon tömören.” Hadas Miklós hangsúlyozta, hogy Magyarországon egyfajta szexuális forradalom zajlott le: „Az iskolai vagy házibulikon őrvjöntünk és ittunk, olasz neorealista filmekből származó élmények alapján próbáltunk meg elindulni.” [...] Működött bennünk a libidó és a Coca-Cola-mámor, noha Coca-Colát még nem ihattunk.⁵ Az angol a szabadság nyelve volt. Az volt benne a szép, hogy nem beszéltük a nyelvet, ezért azt vetíthettünk a dalszövegekbe, amit csak akartunk. Elmentünk az építőtáborba, a sátorban azt csináltunk a lányokkal, amit akartunk. Ez volt a mi szabadságunk.”⁶

A magyar sajtó a hippikről írva gyakran kiemelte a „Szeretkezz, ne háborúzz” jelszót. A nyugati fiatalok körében oly népszerű mondatot jelvényen is viselték, ez kiütötte a biztosítékot az egyik lap újságírójánál, cikkében ugyanis úgy fogalmazott, hogy ez „a nyugati fiatalok céltalanul tengő-lengő csoportjainak” megnyerésére alkalmas jelszó, akik valójában csak a „gátlástalan szexualitás, az lsd és a metedrin és az alkohol bódulatában keresnek menedéket és ebből filozófiát csinálnak”.⁷

A magyar hippik jelvényeken is viseltek szexuális töltetű feliratokat: „Volt, aki – esetenként angol felirattal – szexuális utalásokat tartalmazó kítűzőket viselt: »szuperlányra van szükségem«, »a szüzesség luxus«, »csókolj

meg«, »szexuális partnert keresek.«” Az újságíró szerint e jelvények egyenes utat jelentettek a gátlástalan szexualitásig, majd a sörhöz és a kábítószerhez is.⁸

A szexuális forradalom recepciója

1969-ben Szilágyi Vilmos a szexuális forradalom fő vívmányának tartotta, hogy „az erkölcsi felfogás változása különböző mértékben világszerte észlelhető. Svédországban pl. ma már ismeretlen a »törvénytelen gyerek« fogalma. Az egyedülálló anyát még akkor sem éri hátrányos megkülönböztetés, ha történetesen egy kis falu tanítónője. Ha középiskolás lány esik teherbe, nem teszik ki az iskolából, nem üldözik ki az otthonából. A házasság előtti nemi kapcsolatokon senki sem ütközik meg.”⁹ 1974-ben a *Honvédségi Szemle* „A katonák szexuális neveléséről” szóló cikkében tagadta magának a szexuális forradalomnak a létét is, a fogalmat idézőjelbe tette, és egy folyamatos jellegű, hosszan tartó változásként értékelte a szexualitás átalakulását.¹⁰

Buda Béla 1988-as írásában így írt a szexuális forradalomról: „A nyolcvanas évek elejéig úgy tűnt, hogy a szexuális élet terén végleg szabadabbá válnak a viszonyok és érvényüket veszítik a régi tilalmak. A szexualitás szakértői örömmel figyelték ezt a változást. Még túl közel voltak azok az idők, amikor a nemi elfojtás és a tabuk káros hatásait tapasztalhatták. A képmutató erkölcsöket, a kettős morált, – vagyis a férfiak viszonylagos szabadságát a »könnyű« nőkkel szemben, (ezek közé tartoztak az elcsábítható lányok is, nemcsak a prostituáltak) – a merev szeméremszabályokat, a nemiségellenes nevelést, az önkielégítés elleni szinte hisztériás küzdelmet, és mindezek következményeit, a sok szexuális zavart, deviáns megnyilvánulást, egyéni tragédiát. [...] Voltak persze a változásnak gondoljái is. A »szexuális forradalmat« nem mindenki nézte szívesen. A társadalom alapvető morális álláspontja keveset változott. A szabadabb nemi nevelés csak a társadalom egyes rétegeiben terjedt el, és a szabadabb nemi élet is csak városokban – leginkább nagyvárosokban – és ott is bizonyos körökben, és főleg az ifjabb nemzedékekben vált természetessé vagy viszonylag elterjedtté. [...] művészetekben, különösen az irodalomban és a filmben. A nemi élet természetesen bizonyos fokig »veszélyes üzem« maradt, hiszen funkcionális szexuális zavarok keletkezése azért fennállt, lehetett nemi úton terjedő betegségeket kapni.”¹¹

A szocialista időszak nagy kérdése, hogy a „Szeretkezz ne háborúzz” jelszó mögöttes tartalma, miszerint a háború a politika színtere, míg a szeretkezés magánügy, tényleg igaz-e. Úgy tűnik, a szocialista időszakban, amikor a diktatúrában nem élhették meg az emberek a szabadságot, a magánélet, így a szeretkezés szabadsága volt az a tér, ahol szabadnak érezhették magukat. Így energiáikat nem a politikába, hanem a szexualitásba fordították, legyen szó félrelépésről, gyakori partnerváltásról vagy nyitott házasságról.

Heller Ágnes és Vajda Mihály szerint a szexuális forradalom célja a szabad emberi kapcsolatok kialakítása volt, amely a polgári család felbomlasztásával jár. „A szexuális forradalom koncepciója ugyanakkor leszűkíti az emberi kapcsolatok megújításának programját a szexuális kapcsolatok szabad választhatóságára. [...] A szexuális forradalom jelszava mögött az az elméleti megfontolás rejlik, hogy a szexuális kapcsolatok és családi kapcsolatok összetartozása mindenképpen a »normális« szexualitás elfojtásával jár, hogy a szexualitást »ki kell szabadítani« minden egyéb társadalmi kapcsolatnak való alárendeltségéből”¹² – hangsúlyozták. A hatvanas évek szexuális forradalmának kifulladását az AIDS megjelenéséhez szokták kötni.¹³

Miniszoknya

A miniszoknya viselete Magyarországon a szocialista erkölcs időszakában egyfajta állásfoglalás volt. A szabadságot jelentette: egy nő, aki szeretne divatosan öltözködni, vállalja-e, hogy egy, a korban szexuálisan kihívónak számít ruhadarabot felvesz. A fiatal lányok teste szigorúbb felügyelet alá esett: a miniszoknya-viseletet a gimnáziumok egy részében tiltották. A felnőtt nőknek is tanácsokat osztottak a korabeli újságírók, hogyan illik ezt a ruhadarabot viselni, mely a női szépséget jobban közzszemlére tette a korábbi viseleteknél. E cikkek azért íródtak, hogy a női testet felügyeljék a nyilvános térben és a nők továbbra is a szocialista erkölcsnek megfelelő módon viselkedjenek. A miniszoknya a kor leányai, asszonyai számára nagyon vonzó viselet lehetett, egy falatnyi Nyugat.

Mary Quant, a miniszoknya feltalálója így emlékezett vissza a hőskorra: „Szerencsés pillanatban kezdtem. Akkor, amikor világszerte, de főképp Londonban megkezdődött a teenagerek korszaka. Jöttek a bolondos házibulik, sorra nyíltak a discotheques-ok, s a Beatles együttes meghódította a világot. Az én ruháim pontosan ehhez a korszakhoz, ehhez az életérzéshez illettek.” A Népszava újságírója így ábrázolta az akkor 34 éves nőt: „Vékony, törekeny, 34 éves angol fiatalasszony, aki néhány év alatt meghódította a világot miniszoknyának nevezett kreációjával. S közben, mellest, milliomos lett. Nagyszülei még walesi bányászok voltak, szülei már tanítók. Mary a londoni Goldsmith College-be járt — rajztanítói diplomát akart szerezni. Nem sikerült, mert túl

korán ismerkedett meg a vele egyidős, 16 éves Alexander Plunkett-Greene-nel, s talán az első pillanatban beleszeretett. Az iskolát elhanyagolták, néhány évig együtt jártak, együtt éltek, aztán összeházasodtak.”¹⁴ Tehát a sikertörténet titka ez esetben az újságíró szerint felfelé törekedni, jókor lenni jó helyen. A tanulmányok félbehagyása szerelem miatt elképzelhető forgatókönyv egy nő számára.

„Az iskolát elhanyagolták, néhány évig együtt jártak, együtt éltek, aztán összeházasodtak. Alexander később valami kevés pénzt örökölt, abból hármában, barátjukkal, Archie MacNair egykori ügyvéddel és fotóssal, London »St Germain des Prés« negyedében, a bohém Chelsea főutcáján, a King’s Road 138 alatt megnyitották Bazaar nevű kis üzletüket.”

A chelsea-i szakállas aranyifjúság pillanatok alatt felkapta, s mindjárt „bizarr”-ra keresztelte át a Bazaart, amelyben eleinte csupán néhány túlméretezett nagyságú, combközépig érő, csakugyan bizarrul ható férfitól volt – lányok számára. Különböző áttételeken keresztül ebből a viseletből alkotta meg Mary Quant néhány évvel később a miniszoknyát.”

A miniszoknya-viselet persze a szocialista sajtó újságírói körében nem aratott egyértelmű sikert, sőt, sokan túl szexinek tartották, elleneztek. „Pszichológusok véleménye eltér abban, hogy milyen hatást gyakorol a divat a munkahelyre. Egyes pszichológusok szerint a miniszoknya káros hatást vált ki a nagyüzemek csarnokaiban dolgozó munkásokra, mivel zavarja őket, elvonja figyelmüket a munkától, ami balesettel végződhet. Az irodai alkalmazottakra viszont ellenkezőleg hat ez a látvány, a miniszoknyával »takart« lábacskákra vetett pillantás buzdítólag hat, növeli a férfiak alkotókedvét.”¹⁵ E cikkben az újságíró szakvéleményekre támaszkodik, és a munka világában meglevő klasszikus ellentéppárra is épít: a fizikai munkásokat úgy ábrázolja, mint akik a miniszoknya szexuális hatása miatt nem tudnak dolgozni, szemben az irodistákkal, akiknek ez felturbózza a teljesítményét.

Magyarországon 1966-tól használták a miniszoknya elnevezést.¹⁶ Miniszoknya- ellenes érveket külföldről is kölcsönöztek az újságírók: „Az angliai Burton-on Trent autóbusz-kalauznőinek megtiltották, hogy szolgálatteljesítés közben miniszoknyát viseljenek. Az autóbusz- vállalat egyik szóvivője kijelentette: »Zavarba hozná az utasokat, ha a kalauznők miniszoknyában járnák az emeletes autóbusz lépcsőit.«”¹⁷

Egy nyugatnémet közvélemény- kutatás eredményeit is idézték: „A nőknek csak 13 százaléka jár meztelen térdrel és csak egy százaléka igazi miniszoknyában. A nőknek majdnem fele (49 százalék) továbbra is a hosszú szoknya híve, egyharmaduk pedig csak fél térdét hagyja takaratlanul. A miniszoknya hívei a 30 évnél fiatalabb nők, legnagyobb részben a fiatal lányok. [...] A kutatók nem elégedtek meg csak a nők véleményével, megkérdezték a férfiakat is. Kiderült, hogy a férfiak jobban szeretik az aligszoknyát, mint a nők. 37 százalékuk a szerény középút híve (a félig fedett térd tetszik nekik), minden ötödik úgy véli, hogy a nők hordjanak továbbra is hosszú szoknyát, 45 százalékuk a meztelen térdre szavazott, 14 százalékuk pedig az alig-alig szoknyát kedveli a legjobban.”¹⁸

Útmutatót adtak ahhoz is, kinek illik hordani, és kinek nem ezt a viseletet: „Viseléséhez legyen mindig megfelelő mércénk. Erősen megtermett, térdben is húsos, bár egyébként még rövid szoknyás korban levő »hölgy« éppolyan ízléstelen és szánalomra méltóan megmosolyogtató látvány, mint aki idősebb korban esik rövid-szoknyás túlzásba.” Az a kérdés is felmerült, hogyan üljünk miniszoknyában? „A miniszoknya elengedhetetlen tartozéka a harisnyanadrág. Ízléstelen a szoknya alól ki-kivillanó harisnyatartókapocs, a végetérő harisnyaszárral. (...) Széken, fotelban is lehetőleg egyenes, de nem merev testtartásban, behajlított, egymáshoz zárt térdekkel üljünk.”¹⁹ Egy középkorú újságíró-utas „kalandja” a vasúton, a szemben ülő miniszoknyás gimnazista lánnyal: „Sajnos a leány egyre nagyobb zavarban van, fel sem néz pedig, nem láthatja a tekintetreflektorokat, úgy látszik a térdével, combjával is megérzi. Holott olvasni szeretne minden áron. Már az ujjával is mutatja a sorokat, de így sem megy, hiszen állandóan arra kell gondolnia, hogy... Mire is kell hát gondolnia? Arra, hogy útitársai, ezek a lázas tekintetű, nem épp ifjanc alakok netán meglátják a térdét, combját? Ki tudja, mire gondolhat ilyen esetben egy miniszoknyás gimnazistalány? Szemben ülő útitársának azonban, aki konok állhatatossággal nézett maga elé, szemét egy pillanatra sem vette le a rózsás térdekről, határozottan az volt az érzése, hogy percről percre öregszik. Az érzés okát is nyomban megsejtette: nem érti a mai ifjúságot. Nem érti például, mi az ördögnek kell húzogatni ezt a miniszoknyát. Avagy megfordítva a dolgot: minek varrat miniszoknyát az, aki szégyelli, ha kilátszik a térde. Az utazás persze semmi esetre sem volt kellemetlennek nevezhető. És még egy szónoki kérdés: Minek akar valaki miniszoknyában könyvet olvasni? Nem alaptalan kérdés ez, hiszen annak ellenére, hogy másfél óráig utaztunk együtt, útitársnőnk a kiszálláskor is ott tartott az olvasásban, ahol felszálláskor: pontosan a könyv ötvenötödik oldalán. Tudom, mert megnéztem.”²⁰

Amikor a miniszoknya a legdivatosabb volt, még mezőgazdasági munka közben is felvették: „A miniszoknya már a szövetkezeti ifjúság közt is teret hódított. Képünkön a légi (lechnicei) Egységes Földműves Szövetkezet

tyúkfarmjának fiatal dolgozója etetés közben. Három kolléganőjével több mint nyolcezer tyúkot gondoz a tyúkfarmon.”²¹ 1975-ben és 1976-ban már olyan cikket lehetett olvasni, hogy már csak elvéve lehet miniszoknyát látni.²²

A kommuna²³

Az életforma-forradalom népszerű kísérlete volt a nyugati országokban a kommuna. Ez az együttélési forma a társadalomból kivonuló, az addigi kötöttségeket, hagyományos életmódot maguk mögött hagyó emberek társulása volt. A kommunák a közösségi élet és a magánszféra szinterei is voltak. E forma képviselői tagadták a házasság polgári formáját, elsősorban abból a szempontból, hogy a feleknek hűségeket kellene lenniük egymáshoz a párkapcsolaton belül. A kommunát választók a szexuális forradalomban az elidegenedés felszámolásának egyik útját látták.²⁴

Habár a társadalom egészét tekintve Magyarországon a kommunáknak egyáltalán nem volt súlyuk és hatásuk, mégis érdemes megemlíteni jelenlétüket, mert a szocialista rendszer ideológiájától és a többségi életmódtól radikálisan eltértek. A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején elméletben és gyakorlatban is foglalkoztak a szabad együttélés kérdésével: szociológiai-filozófiai írások taglalták mibenlétüket, és ezzel egy időben nyugati minták alapján próbálkoztak értelmiségi kommunák létrehozásával. Magyarországi sajátosság, hogy a kommuna – amellett, hogy szakított a hagyományos értékrendszerrel – egy módszer volt a lakásínség megoldására is, mivel így egyetemi hallgatók, fiatal értelmiségiel költözhetek össze.

A kommunának egyaránt voltak hívei és ellenzői – igaz, az előbbire csak kevés példát találunk a szabad együttélési formáról folyó nyilvános diskurzusban. Az egyik, a szexuális forradalommal és a kommunával kapcsolatos, a témában gyakran hivatkozott írás Heller Ágnes és Vajda Mihály filozófusok közös cikke 1970-ből. Bár ennyi év távlatából idejétmúltak és talán utópisztikusak a szerzők állításai, érdemes mégis röviden összefoglalni gondolatmenetüket, mert jól mutatja, mit jelentett az életmód- forradalom szükségességéről, a változás igényéről való gondolkodás. A kommuna melletti érvelés ugyanis a meglévő hatalmi struktúrával való szembehelyezkedést jelentette, egyúttal az antikapitalista közösségi forma egyik lehetőségét.²⁵ Az életforma átalakítását a család felbomlásának folyamataként írták le; mivel a család nem igazi közösség, e nézőpont képviselői szerint nem alkalmas a demokratikus készségek elsajátítására. A nemek közti kapcsolatok jövőjéről szólva azt a célt fogalmazták meg, hogy a párkapcsolatokban a felek ne birtokolják egymást, ne legyenek féltékenyek, és hogy az örömhöz mindenkinek egyenlő joga van. A szerzők szerint a monogám házasság felbomlóban van, és a család mint együttélési forma helyébe a kommuna léphet. A kommuna tehát szabadon választott formája a mindennapi életnek, ahol három szabálynak mégis meg kell felelni: ki kell venni mindenkinek a részét a munkából és a gyerekek neveléséből.²⁶ Az új életmód-modell leírásával a szerzők számára a szocialista rendszer által kiépített és támogatott életforma kritikája volt a fontos, legalább annyira, mint hitet tenni az új közösségi életforma mellett.

E cikk kommunapártolásával ellentétben pár évvel később egy, a hagyományos értékektől és kötöttségektől szabadulni vágyó fiatalok együttélési szokásait vizsgáló tanulmány határozottan elutasította a kommunák társadalomépítő szerepét, a „kommunák feloldhatatlan belső ellentmondásai” mellett érvelve.²⁷ A kommuna négy típusát különböztette meg a szerző: 1. Hippik kommuna: tagjai lazák, improvizálnak, kivonulnak a természetbe. Önálló közösségek, gyorsan szerveződnek, gyorsan bomlanak. Tagjai kábítószert használnak. 2. Szex kommunák: szabad szexualitás kiélésére, kötetlen kapcsolatok létrehozására, csoportházasságokra szerveződnek. 3. Radikális vagy forradalmi kommunák: céljuk forradalmi életmódjukkal a szocializmus egy válfaját megvalósítani a mindennapi életben. 4. Vallásos kommunák, melyet közös vallási ideológia tart össze.²⁸

A teoretikus vitákkal párhuzamosan voltak fiatalok, akik a tettek mezejére léptek, és megvalósították a szabadon választott társas együttélés valamelyik formáját. Egy budapesti, 1972-től működő kommuna életéről szóló visszaemlékezés szerint egy tetőtéri lakásba költözött be tíz fiatal értelmiségi.²⁹ Bár valamennyi kommuna tag számára fontosak voltak „1968” eszméi, a kommuna ötlete három „elkötelezett marxistától” származott, akikre nyilvánvaló hatást gyakorolt az újbaloldali ideológia, hiszen a „maoista összeesküvés” vádlottjai voltak, ezért ekkorra kizárták őket az egyetemről. A kommunában 3-4 pár és két független ember élt együtt. Minden párnak egy 8–10 négyzetméter alapterületű szoba jutott. Egy közös nappali, konyha és fürdőszoba is tartozott a lakáshoz. A hely pezsgő társasági központ volt beszélgetésekkel, bulikkal. A kommuna felbomlásának kezdete az első gyermek megszületéséhez kötődött. A gyermek születésével a tagok individualizmusa háttérbe szorult, a szülők végül elköltöztek. A hatóság figyelmét az egyik tag öngyilkossága keltette fel. A közösség végül 1975-ben felbomlott.

Annak, hogy Magyarországon a kommunák nem voltak olyan széleskörűen elterjedtek, mint Nyugaton, egyik oka az volt, hogy csak egy szűk értelmiségi, baloldali ideológiával „megfertőzött” réteg számára volt vonzó a kísérlet. „Úgy tűnik, a közösséget építeni akaró szándék a mozgalmárságból marad fenn.”³⁰ A kommunák általában rövid életűek voltak, aminek magyarázata, hogy bár a kisközösség segítette az időleges kilépést a társadalomból, azonban tagjai, miután kiélték ösztöneiket, elkezdtek mégis erkölcsi törvényszerűségek alapján működni, és szerettek volna visszatérni társadalomba. Másrészt a kommunák állambiztonsági megfigyelés alatt is állhattak, melynek célja a szétzilálás volt.³¹

Kis fogamzásgátló-történet

1970-ben a megszakított közösülést a lakosság 40–50%-a használta fogamzásgátló módszerként. A védekezési módszereket a következő sorrendben tartották biztonságosnak : az irrigálást vagy mosakodást egyáltalán nem, a C-filmet közepesen, a Thymidon zselét 85%-ban, az óvszert – korabeli nevén védőgumit (condom) – nagymértékben . Ez utóbbit azonban csak a férfiak 15%-a használta Magyarországon, szemben a nyugat-európai 30%-kal.³² A fogamzásgátló azon az alapon működik, hogy a terhesség alatt a petefészekben leáll a petesejtek termelődése, amiért a petefészek sárgatestje a felelős. Ennek alapján javasolta már 1931-ben az osztrák Haberlandt, hogy sárgatestből kivont hormonokkal kellene megkísérelni a fogamzásgátlást. 1932-ben Infecundin néven tervezték a fogamzásgátló tablettá forgalmazását, de ezt Haberlandt váratlan halála akadályozta meg. Az ötvenes években kezdtek újra fejlesztésekbe. Az Infecundin, a magyar antibébi-tabletta 1967 májusában, a Bisecurint 1971-ben került forgalomba hazánkban. 1972 végéig a 17–49 éves nők 10%-a szedett fogamzásgátló tablettát. A gyógyszerek elterjedése forradalmasította az addig leggyakoribb, megszakított közösülésen alapuló védekezést. Az Infecundin bevezetése utáni másfél évben nem csökkent a művi vetélések száma. Az eredeti rendelet előírásai szerint nagyon bürokratikus volt a tablettá beszerzése, de utóbb a rendelet előírásait módosították. A tablettát ezt követően gyakorlatilag minden szakrendelőintézetben, kórházban, klinikán felírhatták, s a vényt bárhol beválhatták. Érdekes, hogy Magyarországon elterjedt volt az a vélekedés, hogy aki – az 1968-ban bolti forgalomba kerülő – Coca-Colából szex után fürdővizet készít, és megfürdik benne, az nem lesz állapotos.³³

Az esemény utáni tablettá – a Postinor – 1980-as bevezetése egy újabb szabadságfok volt a nők számára, ugyanis ha valaki nem szedett rendszeresen fogamzásgátlót, de egyéjszakás kalandba bonyolódott, és fennállt annak a veszélye, hogy terhes lesz, gyermeket pedig nem akart, ez is a rendelkezésére állt. A tablettát havonta négyszer lehetett bevenni.³⁴ Hatásos volt a pirula gumidefekt esetén is, amikor elszakadt az óvszert, és ahogy Aszódy Imre orvos megfogalmazta, azoknak is hasznos lehetett, akik általában önmegtartóztatóak voltak, de egy-egy kínáló alkalommal nem szerettek volna elszalasztani.³⁵

Az építőtáborok világa

Bár elsőre meglepőnek tűnhet, megjelentek olyan újságcikkek, melyek pedzegették az építőtáborok és a szexualitás kapcsolatát, legalábbis olyan formában, hogy az építőtáborban a lányok szívesen töltenék idejüket fiúkkal. „Nem is azért kellenének fiúk, hogy szex legyen, vagy valami hasonló. A hangulat... – Dumálni, táncolni – legalább jól éreznénk magunkat” – nyilatkozták a tiszauji táborozó lányok 1978-ban. A tábor vezetősége azonban hajthatatlan maradt. Bár beszerveztek helyi térszervezeteket, és egy héten kétszer diszkót is tartottak, este 6-kor a férfiaknak el kellett hagyniuk a tábor területét. A lányok feladata ki volt jelölve: „az építőtáborok nem is azért vannak, hogy a lányok álmai éppen az ott eltöltött két hét alatt váljanak valóra. A gazdaságoknak szükségük van a diákokra. Le kell szedni a cseresznyét, a meggyet.”³⁶ Tehát a szervezők inkább a munkára helyezték a hangsúlyt a szabadidő helyett.

A visszaemlékezésekben azonban sokkal inkább meghatározó a szexuális kalandok felelevenítése, mint a táborok ideológiai tartalma: „És az hogy is volt, amikor a Laci meg az András át akart szökni egy másik építőtáborba, persze a lányokhoz, de lebuhtak és fél éjszaka keresték őket a tanárok.”³⁷ „Az unokabátyám mindig valami kukoricacímerezésről mesélt, amikor karikás szemekkel, borostásan előkerült a kéthetes építőtáborból. Ricse-kendő, Alföldi papucs, lapos üveg egészítette ki a megjelenését, és egy dolog felől nem volt kétség: nem a kiadós mezőgazdasági munka vette ki annyira az erejét, hogy pár napig szinte ájultan hevert. Az építőtábor már csak ilyen volt. Kelés virradatkor, az ember aztán kapált, ásott, szedett ezt-azt hat-nyolc órán át, viszont ott volt utána az egész délután. Bulikkal, polbeaténekesek random látogatásával, tánc házzal, táborúzzal és a többi.”³⁸

Maszturbálás, önkielégítés

A szexuális forradalom nézeteinek széles körű elterjedésével változott meg az önkielégítés megítélése is.³⁹ A témáról Ranschburg Jenő közölt először cikket az *Iffjúsági Magazinban*, 1977-ben. A „Tabuügyekről nyilvánosan” című írás arról szólt, hogy a 14-15 éves fiúk önkielégítést végeznek, és sokuknak büntudata van emiatt: attól félnek, hogy hátgerincsvadást kapnak, vagy alkalmatlanok lesznek a nemi életre, ugyanis ezzel ijesztgetik őket.⁴⁰ Buda Béla néhány hónappal később azt hangsúlyozta, hogy a maszturbálás elítélése a valláserkölcsekből következő tévtan volt, és nagy károkat okozott: „Sok ember életét keserítette meg, hogy szexuális feszültségének nem tudott ellenállni és nagyon rossz lelkiismerettel, büntudattal önkielégítést végzett. Az örömet azután lelkiismeret-furdalás, önbizalom-csökkenés követte. Jött a fogadkozás: soha többet. A szándék egy ideig kitartott, de azután ismét erősebb lett a gerjedelem.”⁴¹ Konklúziója szerint „az önkielégítés ártatlan dolog, és minél kevesebb problémát csinálunk belőle, annál észrevétlenebb és ártatlanabb marad”. Czeizel Endre 1989-es véleménye: „Az önkielégítés a nemi fejlődés természetes része és a bimbózó ösztön veszélytelen levezetése. Ez általában nem veszélyezteti a Későbbi párkapcsolatokat, tehát nem lehet erkölcsi kérdés.”⁴² A szexuális forradalom végét az AIDS-veszély megjelenése jelentette, ugyanis ettől kezdve újra nem volt elegendő a fogamzásgátló tabletták a biztonságos szexhez.

Petting és próbaházasság

Amerikában és másutt is nagyon elterjedt a tinédzserek körében a petting, a legintimebb szerelmi játék, melyet a 15 éves lányok 40, a tizenhét évesek 95 százaléka már ismert.⁴³ A szexuális forradalom hatására gyűrűzött be a keleti blokkba és terjedt el az 1980-as években, mint a tinédzserek szexuális együttlétének szexológusok által pártolt formája. A petting célja a nő és férfi intimebb közeledése, érintés, simogatás, a legérzékenyebb testrészek felfedezése, a kölcsönös örömszerzés és kielégülés volt, de szexuális aktus nélkül.⁴⁴

Gyakran használták e kifejezéssel párhuzamosan a neckinget, ami „szerelmesek összebúvását, csókolózását, ölelkezését, szenvedélyes egymáshoz tapadását fejezi ki”.⁴⁵

Az orvos nem tartotta tanácsosnak a fiatalok számára az azonnali közösülést: „Előfordul, hogy a nő és a férfi az első kínálkozó alkalmat kihasználva, egymás iránti vágyakozásból vagy a pillanatnyi hangulat hatására, esetleg alkoholfogyással, a közvetlen testi kapcsolat, a szeretkezés módjával a közösülést választják nyomban, anélkül, hogy alaposan ismernék egymás testét, annak ingerzőnőit, a partner szexuális előéletét, szokásait, tapasztalatait vagy elképzeléseit. Ennek nem is oly ritkán csalódás, hiányérzet és kiábrándulás a következménye.”⁴⁶

„A necking és a petting a szerelmi érzés és a szexuális vágy fokozását szolgálja, de nem kell közösüléssel végződnie, mert önmagában is örömeztet, élvezetet, orgazmust hozhat mindkét félnek. A petting – ha nem pusztán szerelmi előjátéknak tekintjük – mindent megenged, csak azt nem: a hímtagnak a női hüvelybe hatolását.”⁴⁷

A petting előnye, hogy kölcsönösen örömet tudnak egymásnak szerezni, gyakorlatilag veszélytelenül. Vigyázniuk kell azonban arra, hogy ne lépjék túl a petting határát, azaz a nemi szervek külsőleg se érintkezzenek egymással, mert ha az ondóból csak egy csepp is bekerül a szeméremrésbe, már terhesség lehet a következmény.⁴⁸

Szintén a fiatalok számára ajánlották a próbaházasság intézményét, mely házasság nélküli együttélést jelentett, és a szexuális forradalom hatására lehetett vállalható forma. 1978-ban így írt Szilágyi Vilmos a próbaházasságról: „Néhány hónapi együttlakás, együttélés biztosabb próbája egy kapcsolat stabilitásának, beválásának, mint akár évekig tartó együtt-járás, randevúzás, amikor a partnerek csak szabad idejük egy kisebb részét töltik együtt. A »hétvégi randevúk«, a napi 1–2 órás találkozások nemcsak lehetővé teszik, hanem egyenesen hajlamosítják a partnereket arra, hogy a megszokottól eltérő, hódítási célokat szolgáló ruhát és magatartást vegyenek föl, a »szexuális felület« mutassák meg önmagukból a másoknak. [...] Közismert, hogy a házasság előtti nemi élet világszerte általánossá vált. A nők gazdasági és jogi egyenlősége, a fogamzásgátló eszközök fejlődése és más tényezők egyre inkább lehetővé teszik szabad szerelmi és szexuális kapcsolatok létesítését mindazoknak, akik valamilyen okból (még) nem kívánnak házasságot kötni. [...] Egyre kevesebb azoknak a lányoknak, nőknek a száma, akik csak valamilyen házassági ígéret fejében hajlandók a nemi kapcsolatra. Ebből a szempontból tehát ma már alig van szükség a próbaházassággal való taktikázásra, a homályos és visszavonható házassági ígéretre. [...] A próbaházasság célja és értelme nem a szexuális kapcsolat »elfogadtatása«, hanem a partnerek összeillésének, egymáshoz való alkalmazkodásának minél több területen és minél szorosabb együttélés körülményei között való kipróbálása, éppen az összehangolódás elősegítése céljából.”⁴⁹

Írásomban felvillantottam, hogy a szexuális forradalom milyen sokrétű hatással volt az élet sok területére: az öltözködéstől kezdve az együttélési formákig. A szexualitásról való beszédmód egyik terepe a korabeli sajtó volt, később a visszaemlékező cikkek. A nyugati minták külsőségeiben – jelvényviselet, miniszoknya – gyorsan

megjelentek Magyarországon, azonban a nagy horderejű változások, amelyek tartósak voltak, lassan szivárogtak be. Azonban a szexuális forradalommal kapcsolatban minden változás alapfeltétele a fogamzásgátló tabletták elterjedése volt, így a nők szabad választási lehetőségének létrejötte a szexuális kapcsolatok terén.

Felhasznált források

A Hét, 1970-es évfolyam
Honvédségi Szemle, 1974-es évfolyam
Ifjúsági Magazin, 1968–1978
Magyar Ifjúság, 1968-as évfolyam
Magyar Nyelvőr, 1969-es évfolyam
Magyar Pedagógia, 1969-es évfolyam

Hivatkozott irodalom

Allyn 2000
Allyn, David (2000): *Make Love, Not War: The Sexual Revolution: An Unfettered History*. New York, Little, Brown and Company.
Apor, 2013
Apor Péter: Autentikus közösség és autonóm személyiség: 1989 egyik előtörténete. *Aetas*, 4. sz.
Escoffier (ed.) 2003
Escoffier, Jeffrey (ed.): *Sexual Revolution*. New York, Thunder's Mouth Press.
Murai – Tóth 2018
Murai András – Tóth Eszter Zsófia: *1968 Magyarországon*. Budapest, Scolar
Tóth 2017
Tóth Eszter Zsófia (2017): Az Infecundin. Az első magyar fogamzásgátló és a szexuális felvilágosítás.
<http://ntf.hu/index.php/2017/08/27/az-infecundin-az-első-magyar-fogamzasgatlo-es-a-szexualis-felvilagositas/>

¹ *A nőkért*. Rendezte: Petra Biondina Volpe, 2017.

² Összefoglaló művek a témában: Allyn 2000.; Escoffier 2003.

³ Németi Irén: Újfeministák Amerikában. *Nők Lapja*, 1970. február 7.

⁴ <http://www.szexualisforradalom.hu/bevezeto/bevezeto.html>, utolsó letöltés: 2018. február 16.

⁵ Magyarországon 1968-tól volt kapható Coca-Cola. Erről részletesebben lásd Murai–Tóth, 1968.

⁶ *Népszabadság*, 2001. december 31. 24.

⁷ Tóth Eszter Zsófia: <http://ntf.hu/index.php/2017/08/15/mar-kepeslapokat-latok-tole-ez-kabitoszer-a-coca-cola-magyarorszag-a-szocialista-idoszakban/>, utolsó letöltés: 2018. február 9.

⁸ Ivanics István: Hippik a körúton. *Magyar Ifjúság*, 1968. június 21.

⁹ *Magyar Pedagógia*, 1969. 4. sz. 416.

¹⁰ Kozakievicz: A katonák szexuális neveléséről. *Honvédségi Szemle*, 1974. 9. sz. 52.

¹¹ Buda Béla: Az AIDS és a szexuális viselkedés napjainkban. *Kapu*, 1988. november, 35.

¹² Heller Ágnes-Vajda Mihály: Családforma és kommunizmus. *Beszélő*, 1998. január, 104.

¹³ Hatalmi viszonyok és szexualitás. Interjú Angyalosi Gergellyel. *Népszabadság*, 1998. március 27. 11.

¹⁴ *Népszava*, 1967. június. 18. 6.

¹⁵ *A Hét*, 1970. november 1. 21.

¹⁶ Kovalovszky Miklós: A mini divatjáról. *Magyar Nyelvőr*, 1969. 219.

¹⁷ *Szabad Föld*, 1967. január 22. 6.

¹⁸ *Szabad Föld*, 1968. október 6. 12.

¹⁹ *Szabad Föld*, 1968. december 29. 18.

²⁰ *A Hét*, 1967. május 28. 18.

²¹ *A Hét*, 1967. augusztus 20. 3.

²² *A Hét*, 1975. január 31. 21.; *Szabad Föld*, 1976. május 16. 18.

²³ A kommunáról szóló rész Murai–Tóth, 2018-ban megjelent rész átdolgozott változata.

²⁴ Heller Ágnes: A nemek közötti kapcsolatok jövőjéről. *Társadalmi szemle*, 1970. 10. sz.

²⁵ Apor 2013: 13.

²⁶ Heller Ágnes – Vajda Mihály: Családforma és kommunizmus. *Kortárs*, 1970. október, 1655–1665.

-
- ²⁷ G. Márkus György: Az életforma-forradalom és az új baloldal – a lázadástól a félreállításig. *Társadalmi Szemle*, 1973. 10. sz. 21.
- ²⁸ Uo. 20.
- ²⁹ Galicza Péter: Hol volt, hol nem volt. Kommuna 1972-ben. 2000, 2008. július–augusztus, 9.
- ³⁰ Uo.
- ³¹ G. Márkus György: Az életforma-forradalom és az új baloldal – a lázadástól a félreállításig. *Társadalmi Szemle*, 1973. 10. sz. 19–20.
- ³² Hosszabb változatban megjelent ez a rész a *Napi Történelmi Forráson*: <http://ntf.hu/index.php/2017/08/27/az-infecundin-az-első-magyar-fogamzasgatlo-es-a-szexuális-felvilágosítás/>.
- ³³ *Szabad Föld*, 1979. március 10. 24.
- ³⁴ *Orvosi Hetilap*, 1985. augusztus 5. 1934.
- ³⁵ Dr. Aszódi Imre: Beszéljünk a fogamzásgátlásról. *Népszabadság*, 1991. május 9. 20.
- ³⁶ *Szabad Föld*, 1978. július 16. 16.
- ³⁷ *Népszava*, 2003. május 17. 20.
- ³⁸ *Népszabadság*, 2015. április 1. 13.
- ³⁹ Az első tudományos vizsgálatot végző Kinsey adatai szerint a fiatal fiúk 88 százaléka vallotta be az önkielégítés végzését. Czeizel Endre: Szex: nevelés vagy terror? *Népszabadság*, 1989. december 16. 16.
- ⁴⁰ *Ifjúsági Magazin*, 1977. július, 58–59.
- ⁴¹ *Ifjúsági Magazin*, 1977. december, 58.
- ⁴² Czeizel Endre: Szex: nevelés vagy terror? *Népszabadság*, 1989. december 16. 16.
- ⁴³ *A Hét*, 1966. április 17. 9.
- ⁴⁴ *A Hét*, 1990. február 2. 19.
- ⁴⁵ Uo.
- ⁴⁶ Uo.
- ⁴⁷ Uo.
- ⁴⁸ *Népszabadság*, 1991. október 10. 20.
- ⁴⁹ Szilágyi Vilmos: A próbaházasság. *Ifjúsági Magazin*, 1978. április. 1. 58.

Huhák Heléna

Közös élet, közös tér. Az Orfeo csoport kommunája Pilisborosjenőn

A késő Kádár-korszak politikai rendszerében kibontakozó társadalmi, kulturális folyamatok nyomán az 1970/80-as években a terek funkciói összekeveredtek, és korábban nem tapasztalt térhasználati módok születtek. A központi kultúrpolitikával szemben létrejött alternatív, ellenzéki művészet működése során a magánlakások kiállítóterré,¹ szamizdat szerkesztő- és elosztóhelyé² és színházi próbateremmé változtak. E jelenségek nemcsak a terekben, hanem a tereken keresztül is alakították a korszak mindennapjait és annak emlékezetét is.

Az alternatív színházi társulatok közül az Orfeo csoport³ az egyik legismertebb: tanulmányokat író történészek, interjúzó újságírók, film-⁴ és kiállításrendezők⁵ tettek kísérletet annak az összetett és bonyolult alkotói tevékenységnek, közösségi életnek a megfejtésére, amely az Orfeo aktív korszakát jellemezte. E tanulmány témája – sokadszorra – nem is az Orfeo, hanem egy pilisborosjenői ikerház egyik épülete, amelyet történetesen az Orfeo-tagok építettek fel kétkezi munkával, majd „belakták” és „bedolgozták” magukat a kialakított terekbe, a maguk által készített téglákból épült falak közé.

A lakóhelyek komplex újraértelmezése egy megalapozott ideológiai háttérrel, gyakorlati programmal, ugyanakkor legendákkal átszőtt, konfliktusokkal terhelt entitást hozott létre. A kommuna mint alternatív életforma a kulturális ellenállás részének tekinthető. A politikai rendőrség kulturális területen és ifjúsági ügyekben illetékes részlegei intenzív érdeklődést mutattak a lakóközösségek iránt, amelyek falai között rendszerellenes fiatalok ellenséges tevékenységét feltételezték.

Számos elemzési szempont közül leginkább a kommunabeli életmód mindennapjainak megragadására fókuszálók, ezen belül is arra keresve a választ, hogy a kommunának helyet adó épületek, terek, berendezések alapján mi rekonstruálható a közösségi életből. Az állambiztonsági levéltár iratain keresztül pedig azt vizsgálhatjuk meg, hogy a titkosrendőrség hogyan igyekezett az együttlakás tereit a társadalomra veszélyes nézetek forrás- és elosztóhelyeként ábrázolni.⁶

A fent említett kútfők mellett az Orfeo egykori alapítójának, Fodor Tamásnak a birtokában egy érdekes dokumentumegyüttes maradt fenn a ház életét dokumentáló, naplószerű füzetekkel, jegyzetekkel.⁷ Ugyanakkor forrásértékkel bír maga az épület is, tereivel, berendezéseivel, így a 2017. decemberi terepbejárás⁸ a forrásgyűjtés részeként fogható fel, az ekkor – Fodor Tamással és Németh Ilonával készített – interjúkkal együtt.⁹

Elmélet a gyakorlat mögött

A polgári családmodellt kritizáló kommunák története a 19. századig nyúlik vissza.¹⁰ Az 1917-es bolsevik forradalom utáni nagy lendületben létrejött közösségek javarészt a harmincas évek közepéig működtek, az ekkor meghirdetett szovjet családpolitika elképzeléseiben azonban már nem volt helyük.¹¹ A következő nagy hullámot az 1960-as, '70-es évek gerjesztik, a szocialista tömbön kívül: a kapitalizmus, a fogyasztói kultúra újbóloldali kritikáján alapuló kommunák jöttek létre Nyugat-, Észak-Európában és Amerikában. Kiindulópontként 1968 nemzedéke ugyancsak a család, a házasság intézményét kritizálta, túlhaladottnak ítélte meg, és az együttélés új típusú formáit kívánta létrehozni.¹²

A nyugati példák az 1960-as évek puha diktatúrájának falain átjutottak a keleti blokk országaiba is. Heller Ágnesnek és Vajda Mihálynak „Családforma és kommunizmus” címmel jelent meg tanulmánya a *Kortárs* egyik 1970-es számában, az írás ismert volt az értelmiség köreiből, és minden bizonnyal hatást is gyakorolt a kommunaalapítás gondolatát dédelgető vagy akár a cselekvésig is eljutó fiatalokra.¹³

Az elérhető elméleti irodalom csak egy részét – de minden bizonnyal fontos részét – alkotta azoknak az elképzeléseknek, amelyekből a kommunaalapítás ötlete táplálkozott. A motivációkban a „legyen hol lakni”-tól a társadalom átalakításának vágyáig sokféle átmenet létezett. Valószínűleg „vegytisztán” sem a pusztán praktikus költséghatékonyság, sem az utópisztikus ideák nem jelentek meg: többgyökerű volt a kommunába költözés mögötti elhatározás. Emellett a véleményrendszer nem tekinthető statikusnak. Dinamikusan változott az ideológiához való viszony épp úgy, mint a közösségi életmód előnyeinek, hátrányainak megítélése; a gyakorlat és elmélet kölcsönhatása formálta a kommunalakók attitűdjét.

John Davis és Juliane Fürst, a londoni és leningrádi kommunákat összevető szerzőpáros egy fontos motivációra hívja fel a figyelmet: a kommunák célja a mainstreamtől való eltérés, a másképp élés kereteinek, új szabályainak, normáinak megteremtése volt Nyugaton és Keleten egyaránt, ami egyeseknél egyfajta „belső emigrációként”,

Betekintő 2018/2.

míg másoknál „párhuzamos társadalomban” való létezésként fogalmazódott meg. Konfliktusok abból fakadtak, hogy ki hogyan képzelte el a közös célt: a társadalom megreformálása vagy a társadalomból való kimenekülés-e a kommuna?¹⁴

Az Orfeo kommunaépítése mögött egyszerre volt jelen az ideológia és a hétköznapi praktikum: hittek abban, hogy a művészettel akár a társadalom átforgalmazása is lehetővé válik. Oszkay Csaba szavaival: „Én például 100 %-ig meg voltam győződve akkor, amikor mi elkezdjük ezt a házat építeni, és aztán a másodikat is, hogy amit mi csinálunk, az egy annyira fontos társadalmi kísérlet – hogy egy bizonyos fajta kommunát mi építünk, és együtt építjük –, elképzelhető, hogy ez egy olyan modell lesz, ami továbbterjedhet, és átalakíthatja az egész társadalmi rendszer alapjait.”¹⁵ Ahhoz azonban, hogy művészeti tevékenységet folytassanak napközben dolgozó, amatőr színészek, esténként együtt kellett lenniük; ez az együttlét lett az alapja a közös munkának, amit a társadalomra hatást gyakoroló művészetfelfogásuk határozott meg. Mint lejjebb kitérek rá, a lakásprobléma az Orfeo esetében a próbák megoldatlanságával is összekapcsolódott.

A szexualitásnak nem volt központi szerepe, intenzivitását a fiatalok életvitelének természetes részeként kezelték, amely inkább spontánul alakult, mint ideologikusan. A nyugati kommunákkal összehasonlítva, Fábry Péter is megerősíti, hogy az Orfeo közössége a színházi aktivitáson alapult és az ehhez kapcsolódó célok szerint formálódott. Alapvetően nem a párkapcsolatok szabadságára épült, ugyanakkor hittek a szabad szerelemben, abban, hogy nem kötelező az egész életet leélni ugyanazzal az emberrel. Németh Ilona szerint meghatározó volt a szerelem és a szexualitás, egyszerűen „benne volt a légkörben”. A nők közül azonban többen számoltak be traumatikus élményekről, melyek főként Malgot Istvánnal való viszonyukhoz kapcsolódtak. Kiss Mihály is megemlíti, hogy a bábcsoport vezetőjénél férfiszemmel is szokatlanul élénk érdeklődést tapasztalt a lányok iránt, de ennek fesztelensége, lazasága adekvát volt a korszakhoz, számára pedig inkább imponáló volt, mintsem visszatetsző.¹⁶

A korhangulat változásai alól a kommuna lakóközössége sem vonhatta ki magát. Ugyancsak Fábry szerint mire megépültek a házak, elindult a közös élet és a közös munka, éppen akkorra kezdett felbomlani az új baloldaliság eszmerendszere, s ez a vákuum érezhető volt az Orfeónál is. Mire a körülmények, a technikai adottságokat létrejöttek, az invenció fogyott meg kissé.¹⁷

Mindennapi kommuna

Akárcsak a családokban, a kommunákban is működtek összetartó és feszítő erők. Somlai Péter szociológus *Család 2.0* című könyvében azt írja, hogy a kommunák kohézióját a „közös tevékenységek és akciók, közös ünnepek, rítusok, saját szótár, a jelképek és utalások közössége” erősítette. Emellett a közös építés, a hatóságokkal való konfliktus vagy egy szolidaritási megmozdulás is erős, akár egy életre szóló, kollektív élményt jelenthetett.¹⁸

Az *Orfeo csoport* című, 2015-ben készült dokumentumfilmben¹⁹ Oszkay Csaba elmondja, hogy az építkezés nagyon szoros együttműködésre készítette a társaságot, akár csak a színházi munkában. Erről Fodor Tamás a következőket nyilatkozta: „Valószínűleg ebben az az elgondolás is szerepet játszott, hogy egy élethelyzet, vagy az életnek és a munkának a közös tere, annak a saját kezű megalkotása maga is közösségformáló erő, és ilyen módon olyasfajta közösségi érzések, mint a szolidaritás, az egymásra utaltság, az egymás valóságos megismerése, megbecsülése, és sok ilyen érték, az pont a munka által jön létre. Méghozzá, hogy ez nem másoknak végzett munka.”²⁰ Fábry Péter megerősíti mindezt, ahogy mondja, személyiségfejlődésüket, az egymásra figyelés elmélyülését várták a házépítés jelentette közös munkától.²¹ Emellett a fizikai munka, a munkásosztály étosza központi szerepet töltött be az Orfeo ideológiájában, sokan a tagok közül nemcsak a létfenntartás miatt, hanem ideológiai okokból is gyári munkát végzett, hogy a munkások között tapasztalatokra tegyen szert.²²

Fodor Tamás a minden munkafázist lefedő, kétkezi házépítést rendkívül megerőltető feladatnak nevezte, ennek legintenzívebb szakasza 1972–73-ra esett, amikor más tevékenységről szó sem lehetett: nem főztek, hidegkonyhán életek, bár színdarabokat ekkor is készítettek: meszesen-sárosan az építkezés után próbáltak, a próba után lámpával világítva csinálták a betonblokkokat.²³ Ez a feszített munkatempó a ház dokumentumai között fennmaradt füzetek 1975. nyári bejegyzéseit olvasva is kirajzolódik. Például 1975. augusztus 2-án, szombaton a kommunabeli munkaidő (a rendes munkaidőn felül) 17–22 óra között tartott: vásárlás, tapétázás, ablakbehelyezés stb. volt a feladat. Másnap, 3-án 9:30–21:00 óra között dolgoztak, glettelés, kasírozás, festés stb. volt soron. A munkával telt hétvége után a hétfői munkaidő a kommunában 19–24 óra között újabb öt órás hétköznapi pluszmunkát jelentett. A hiányzókat mindenütt feljegyezték a hiányzás okának megjelölésével (így azt, ki tartózkodik házon kívül, vidéken, külföldön, ki beteg és emiatt csak könnyebb munkát tud vállalni).²⁴

Az Orfeo művészkommunaként határozta meg magát, melyet mindenekelőtt a közös alkotói munka hozott össze és tartott egyben évekig. A ház egy munkaközösségnek, egy színészműhelynek adott otthont, ami alapvetően meghatározta a mindennapok szervezését.²⁵ Fodor Tamás dokumentumai között fennmaradt egy „Stúdió Napló” című füzet. Az 1975 második felében írt bejegyzések tartalma vegyes, a háztartásvezetés és a szakmai munka is körvonalazódik a változó részletességű szövegekből.²⁶ A színházi munkát is jellemző leterheltséget mutatja például az 1975. december 13-i napirend, amikor is 18:15-kor kezdődött a közös munka a próbateremben tartott beszédgyakorlattal, és a nap a 23:30-tól kezdődő szövegtanulással zárult .

A színházi munkán túl a szabadidő- eltöltés egy része, a közös zenehallgatás, beszélgetés a kultúrának egy szélesebb értelemben vett kollektív befogadását és megosztását jelentette, e két folyamat természetesen hatott egymásra. Mivel ott éltek, ahol próbáltak, az utazás megspórolásával több idő jutott a kultúrafogyasztásra is. Ugyanakkor az Orfeo politikai színház is volt egyben, azaz társadalmi, közéleti problémákat feszegetett, jóval szabadabb mozgástérrel, mint a kőszínházak.²⁷ Így a kommunás szabadidő egy része is a politikai, közéleti témák megtárgyalásával telt. A beszélgetések, viták és a művészeti produktumok előállítására a verbális és vizuális értékközvetítést valósította meg ugyanabban a térben.

A házépítés befejezésével az élet nem vált könnyebbé. Székely B. Miklós egy vele készített interjúban nemcsak az építés, hanem a ház fenntartásának nehézségeiről is beszél: „– Mi volt a civil foglakozásod akkoriban? – Melós, öntvényköszörűs. Hajnalban keltem, négykor, és volt, hogy éjfélre értem haza. Három-négy órát aludtam. Kemény profi életforma volt, de huszonéves volt mindenki, tehát működött. Drága volt az épület, mi építettük, iszonyatos adóságokkal, tehát nem lehetett bohémkodni. [...] Egyébként inkább »hullottak« az emberek, mert nem bírták ezt a nagyon kemény, fegyelmezett életformát.”²⁸

Egy ekkora létszámú lakóközösség mindennapi életének megszervezése tervezést és átgondoltságot igényelt. A „Stúdió Napló”-ban sok a ház takarításával kapcsolatos megjegyzés („ruháspolc rendetlen”, „asztallap piszkos, söpörtlen”), a javítani, cserélni való berendezések sorolása.²⁹ Fábry úgy fogalmaz, az Orfeón belül szimmetrikus viszonyok voltak, férfi és nő azonos elbírálás alá esett. Ehhez példaként hozza fel az ún. hetes rendszert, ami azt jelentette, hogy minden héten két ember készítette a társaságnak az ételmezt, ebédet, takarított, mosogatott. Mindig egy fiú és egy lány, és mindkettőjüknek mindenféle munkát el kellett végeznie: „...többnyire a fiúk mosogattak, azért, merthogy az eddig mindig egy ilyen női szerep volt, hogy elmosogatni. És a fiú meg a lány, azok amikor együtt voltak, akkor nem... nem lehetek szerelmi kapcsolatban egymással, mert akkor a fiú rálőcsölte volna az összes munkát a lányra, és ezzel... ezzel tulajdonképpen visszaélt volna a helyzetével. És ez egy nagyon jól működő napi gyakorlat volt, és példa is. És többet ért minden ideológiai megbeszélésnél.”³⁰

A pénzgazdálkodás szintén egy fontos, szervezést, közös döntést és közösen kialakított működési rendszert igényelt. A „Pénztárnaplóban” (1975. július – 1980. június) vezették a bevételeket és a kiadásokat. Bevétel alatt a lakbér és a Fodor által szerzett, szinkronszínészi munkáért járó fizetség tételeit találjuk, ami eszerint részben vagy egészben a közös költségvetésbe került. A kiadások pedig a bevásárlást, az OTP-hitel törlesztését, a postai költségeket, az újság- előfizetést, az esetleges javításokat, a ház körül felmerülő ügyek költségeit sorolták. Többször feltűnik, hogy a megszorult lakóknak kölcsönt nyújtottak a többiek, tehát a közös vagyongazdálkodásnak az anyagi szolidaritás is a része volt.³¹

A kommunatagoknak az együttélésből fakadó konfliktusokkal is szembe kellett nézniük. Somlai felsorolja a leggyakoribb konfliktusforrásokat, melyek leginkább a tagok magánszférájának és a közösségi létnek az összehangolásából fakadtak: a rendelkezésre álló tér és idő, gazdasági és szimbolikus erőforrások (pénz, tárgyak, eszközök, tudás) és a kapcsolatok (személyekhez, csoportokhoz, intézményekhez) megosztása, illetve megtartása. Sokan felismerték, kell önállóságot hagyni a tagoknak, amihez a privát tér is szükségeltetett. Szóke Szabolcs szerint is a feszültséget a túlzottan közösségi lét gerjesztette: „...nagyon fontos volt, hogy amikor vége van a próbának, akkor ott van egy közös lakóter vagy egy... mondjuk egy könyvtár. Vagy együtt zenét hallgattunk vagy együtt beszélgettünk, és úgy egy szellemi kapcsolat marad még meg. Tehát hogy nem mész haza a saját... De hát ha külön akartál lenni, akkor szeparálódódtál, és elmentél a saját szobádba. De igazából ez, az elején ez... nagyon nagy volt az igény erre, hogy együtt legyünk. Később az ember a magányra vágyott. Tehát ez már sok volt.”³²

Vitapont lehetett a kommuna és társadalmi környezete közötti viszony, a zártság, nyitottság kérdése. A közösségek a legtöbbször fogadtak vendégeket, látogatókat, akik akár egy-egy éjszakára vagy több napra is maradhattak.³³ A vendégfogadás a mindennapok része volt, az Orfeónak volt egy nagyjából állandósult holdudvara. Válogatott közönség látogatta a házat, barátai között voltak művészek értelmiségiek, filozófusok,

Lukács György tanítványai: Heller Ágnes, Márkus György, Tordai Zádor stb.³⁴ A nyitottságot bizonyítják azok az ügynöki jelentések is, melyeknek írói bejutottak a kommunába, és visszatérő vendégekké váltak.

Tehát ahogyan az Orfeo az alkotás folyamatában az újra és a formabontóra törekedett, a társadalom széles körében elfogadott és megszokott életformákkal szemben is egy alternatív, saját közösségi létformát kívánt kialakítani. E kísérletezésnek pedig a konvencionális életpálya biztonságáról való lemondás volt sokszor az ára. A fluktuáció abból is fakadt, hogy sokan kezdetben fiatal egyetemistaként vonzalmat éreztek a közös élet iránt, aztán a nehézségeket látva lassan lemorzsolódtak, elmaradoztak. Volt, aki azért távozott, mert egzisztenciálisan rendezettebb háttérrel bírt, és meg tudta oldani a lakhatását. Számított persze az is, hogy ki szállt be anyagilag a házépítésbe, és ki adta bele „csak” a munkaerejét. A szuverén művészegyéniségek pedig egyre nehezebben fogadták el a csoportdöntéseket; aki így érzett, az előbb-utóbb kilépett.

A közösségi élet konfliktushelyzetben olykor kegyetlenné válhatott. Mikor Tóth Éva, a bábcsoport tagja kilépett, azt mondták neki, elárulta az Orfeót. Am még ezt követően is a kommunában kellett laknia, mert nem volt pénze, édesapja öröksége pedig benne volt a házban. Így mindennap átélte a közös konyhában, hogy árulónak tekintik, ami nagyon megviselte.³⁵ Bár sok konfliktus adódott az intenzív együttélésekből, kétségtelenül óriási előnyökkel is járt. A nehézségek ellenére az egykori tagok életük meghatározó élményeként emlékeznek vissza a házépítésre és az együttélésre.

Kommuna a térben

John Davis és Juliane Füst fent idézett tanulmányában azt írja, 1968 lényege nem az utcán zajlott, hanem a nyilvánosság elől elzárt terekben.³⁶ Hogy mennyire helytálló ez a megállapítás, az természetesen attól függ, ki mit tekint ’68 lényegének, mindenesetre a különféle terekben kibontakozó művészeti, politikai tartalmú események hatottak egymásra, ezért talán nem is érdemes kizárólag egy meghatározott tértípushoz kötnünk azokat. Ennek fényében a kommuna által létrehozott tér vizsgálatához először azt a kontextust kell röviden vázolnunk, amelyben az új típusú közösségi lakóterek kialakultak.³⁷

Az 1970-es években az ellenzéki világnézetű, alternatív művészeti csoportoknak, a kommunista kultúr- és ifjúságpolitikai döntéshozóknak, illetve a belügyi, rendfenntartásért felelős szerveknek a térhasználatról eltérő elképzeléseik voltak.³⁸ Ahogyan Apor Péter rámutat tanulmányában, a hatalom célja az volt, hogy a különféle tevékenységi formákat a megfelelő terekhez rendeljék, a kialakított tereket pedig világosan elhatárolják egymástól. A klub, a kultúrház legyen a fiatalok szórakozásának a helye, a politizálás a nyilvános helyeken, a magánélet pedig a magántérben folyjék, és a kettő ne keveredjen.³⁹ Az ellenzéki aktivisták azonban nem fogadták el ezt az egyértelmű kategóriarendszert. A mozgalmi tevékenység a magánlakásokban bonyolódott, nem az ellenőrizhető nyilvános terekben, ami elmosta a magán- és közéleti tér közötti határvonalat. Ahol szerveződni kezdett az ellenzék, ott az állambiztonság is megjelent, ez köztudott volt mindenki számára.

A lakások többször jelentettek pusztán lakótérnél, és a sok esetben legendássá vált helyszínek emlékeztetése is a szárnyait bontogató ellenzéki csoportok akcióihoz kapcsolódva formálódott. Ennek mentén új fogalmak is születtek: lakásszeminárium, lakásmegemlékezés, lakásgaléria, lakáskiállítás, lakásszínház stb.⁴⁰ A lakhatási viszonyok alakulásában a nagyfokú budapesti lakáshiány is szerepet játszott, a fiatalok vagy otthon éltek szüleikkel, vagy albérletben sokadmagukkal. Közvetve az egzisztenciális nehézségek – melyek egy része mögött az ellenzékinek minősített tevékenység okán alkalmazott diszkrimináció is állhatott – ugyancsak térbeli mozgást idéztek elő: akinek nem volt lakása, vagy nem tudott albérletet fizetni, beköltözhetett egy kommunába. Ehhez természetesen szükséges volt, hogy pozitívan viszonyuljon az együttélés e formájához.

A vizsgált korszakban a főváros és vonzáskörzetének több pontján léteztek kommunák: a belvárosban (Rudas László utca,⁴¹ József körút⁴²), bár ez a magas lakásárak miatt ritkább, Budapest peremkerületeiben (Pestimre⁴³, Adyliget⁴⁴) és a környező településeken (az Orfeo esetében ez Szentendre és Pilisborosjenő). Az előzménye a többnyire a későbbi kommuna magjaként funkcionáló közös albérletek képezték, az Orfeo esetében pedig egy korábbi kommuna. Malgot István, Komjáthy Anna, Kiss Mihály és Németh Ilona 1970-ben Szentendrén építette fel a társaság első közös lakhelyét. Több pilisborosjenői motívum már e háznál is megjelent: így a közös építkezés, a házilag előállított építőanyag, valamint a nagy vendégforgalom és a hely különleges aurájáról szóló hírek. Székely B. Miklós a szentendrei házra így emlékszik vissza: „És hát ők voltak a titkos mag, a... szóval oda eljutni! Aztán egyszer jártam ott, hát egy varázslatosan amatőr építmény volt, ami ilyen pesti bérházakból (*mosolyog*) kiszabadult ember számára üdítő, hogy mit tudom én, milyen eszközök meg anyagok vannak használva. De... de az kicsi volt, és a Pista céljai...”⁴⁵

A házat a csoport valóban kinőtte, a következő fordulópont a csoport történetében a pilisborosjenői telekvásárlás volt. Az orfeósok 1972–74 között építették fel a pilisi településen a két ikerházat. Az építkezés folyamán egyre nőtt a feszültség a tagok között. Kiderült, hogy a második házra nemcsak a magas létszám, hanem a báb- és színházi csoport belső törésvonalai miatt is szükség volt.

Terek a kommunában

A társadalomtudományokban az ún. térbeli fordulat (spatial turn) eredményeként a földrajzi térben megjelenő folyamatok kerültek előtérbe.⁴⁶ E szerint az emberek cselekvéseiket mindig a helyekhez és e helyek természetéhez illesztve hajtják végre, melyekre ezáltal nemcsak mint földrajzi térre (space), hanem mint megélt és elbeszél helyre (place) is tekintünk.⁴⁷ Henri Lefebvre és Edward Soja nyomán beszélhetünk az érzékelt-elgondolt-megélt tér dimenzióiról. Az érzékelt tér a körülöttünk lévő fizikai világ, az elgondolt tér az erőteljes ideológiai használatot is magában foglalja az utca elnevezésektől a pártokhoz, politikai erőkhöz köthető terekig. A megélt tér az ellenállás tere is egyben, mert alkalmas arra, hogy az emberek kinyilvánítsák véleményüket, tiltakozzanak, sztrájkoljanak, tüntessenek.⁴⁸

A kommuna létrehozása a mögötte álló ideológiák térbeli, térhasználatbeli kivételéseként fogható fel. Az érzékelt tér elemeiként az épület földrajzi elhelyezkedése, alaprajza, belső terei, építőanyagai, berendezési tárgyai önmagukban is művészi produktumokként vizsgálhatók. A ház mint elgondolt és megélt tér a benne zajló történések, a hétköznapi cselekmények, a művészi munka aktusain és mindezek emlékezetén keresztül közelíthető meg; ezek főbb pontjait foglalta össze a mindennapokról szóló fenti fejezet.

Az Orfeo-ház azért is egyedi, mert a nyugat-európai kommunákkal szemben, ahol elsősorban meglévő épületeket – loftházakat, parasztházakat – alakítottak át, egy teljesen új épületről van szó. Előbbiekben az eleve adott tér korlátozta a létszámot, ami legfeljebb 10–12 főt jelentett. Fodor visszaemlékezése szerint Pilisborosjenőn a ház csúcsideszakában szintén nagyjából ennyien laktak, tehát a tervezett tér befogadóképessége sem lett nagyobb a „szerzett” terekhez képest. Arról nincs információ, hogy e térben a nyugati példák ismertek és mintaadók lettek volna, elképzelhető, hogy sokkal inkább a költségvetés szabhatta meg a terület nagyságát, amely nem igazodott a tagok számához, ezt bizonyítja a második ház felépülése.

A házepítést a hatóságok nem tudták megakadályozni, Fodor Tamás kérte és kapta meg az engedélyt, mivel a társaságban egyedül neki volt egzisztenciája, ellenőrizhető munkahelye. Problémát jelentett azonban a helyi szabályozás, ami nyilvánvalóan nem kifejezetten a kommunaépítés ellen szólt, mégis megnehezítette azt. Az engedélyt ugyanis csak földszintes családi ház építésére adták. Az utcafront felől a ház valóban ennek az elvárásnak megfelelően néz ki, aki azonban a kapun belülré jut és megkerüli az épületet, láthatja, hogy valójában a falu egyik legnagyobb lakóháza épült fel, melyet a Pilis lejtőinek köszönhetően háromszintesre tudtak megtervezni.⁴⁹

A teljes munkafolyamatot a tagok végezték el, a főszerepet a szakmunkákban jártasabb fiatalok vállalták. Oszkay Csaba például építésznek készült, de mivel nem vették fel az egyetemre, kitanulta az ács-állványozó szakmát, a kőműves munkához pedig Malgot István értett valamelyest.⁵⁰ A lányok ugyanúgy végeztek fizikai munkát, mint a fiúk. Erre szemléletes példa hangzik el a filmben: a mésztöltéshez ástak egy gödröt, majd jött az ötlet, hogy olajtartálynak tudnák ezt felhasználni az olajkazánhoz, ha nitrólakkal lefestve leszigetelnék. Úgy gondolták, a festés elvégzésére a nők alkalmasak, ezért két lányt leküldtek a gödörbe, csak éppen azzal nem számoltak, hogy előbb-utóbb elfogy a levegőjük. Végül sikerült időben kimászniuk, és a gödör is ki lett festve.⁵¹

Szinte mindent kézi erővel oldottak meg: keverték a maltert, csákányozták, ástak, alapozták. Egy tél alatt 1600 téglát készítettek hatos csoportban. Ez azért is fontos volt, mert a felvett hitelhez az építőanyag szolgált fedezetül. A 60x30x30 cm-es betontéglákat márgás földdel töltötték meg, amiről azt hitték, jól fog szigetelni, aztán hamar kiderült az ellenkezője.⁵² Ezek a betontéglák ma is láthatóak, mert a házat sem akkor, sem azóta nem vakolták be. A falubeliek a karakteres szürke színű, nagy épületet bőrtönnék is nézték Fodor szerint.⁵³

Ahogy Marc Augé írja, egy ház alaprajza, az együttlakás szabályai, a terület felosztása „mindenki számára kijelöli a lehetőségeket, az előírásokat és a tilalmakat összességét, amelyek a térre és a társadalmi viszonyokra egyszerre vonatkoznak”.⁵⁴ A kommunában természetesen fontos volt a közösségi helyek megteremtése; egészen más terek jöttek létre az addig megszokottakhoz képest, volt könyvtár, műhely, próbaterem. A ház alsó részében található ún. „közös” helyiségben saját készítésű íróasztalok, padok, hintaszékek, a polcokon a közös könyvtár könyvei, lemezjátszó és magnó teremtették meg a közös gondolkodás, az intellektuális együttlét feltételeit. Lent még egy közös konyhát is kialakítottak. Egy szinttel feljebb az egykori lakószobák sorakoznak, ezek nagyjából

12 négyzetméteresek, egy rövid ideig ezeket is kettéosztották, hogy több hálófülkét nyerjenek. A szobákban egy ágy, könyvespolc és személyes ruhának való szekrény fért el.⁵⁵

A pilisborosjenői ház funkciója az ún. „Orfeo-ügy” 1973-as kirobbanása után kibővült.⁵⁶ A tagokat komolyabb retorzió nem érte ugyan, de a Stúdió működését ellehetetlenítették: 1973-ban kitiltották őket valamennyi művelődési házból. Ez a szükséghelyzet adta az ötletet, alakítsanak ki a tetőtérben egy próba- és játszótermet. 1974 és '76 között a próbák mellett előadások, irodalmi estek helyszínévé is vált a ház felső szintje. Intenzív belső műhelymunka folyt egészen addig, míg az Akácfa utcában egy szakszervezeti ház be nem fogadta a Stúdiót. Órarendszerűen beszédtechnikát, mozgásgyakorlatokat és színészyakorlatokat tartottak csoportonként a ház különböző tereiben. „Tulajdonképpen csináltunk egy főiskolát” – mondja Fodor, mely mentor-rendszerben működött. A színházi próbafolyamattal kapcsolatban a „Stúdió Napló”-ban rögzítette a különböző gyakorlatok beosztását: hogy állnak össze a csoportok; ki mivel foglalkozik adott időszámban (szövegkorrepetálás, tánc, bemelegítés, beszélgetés, összpróba, arcizomgyakorlatok, mozgáspróba stb.); a házon belül helyileg hol folyik a munka (próbatere, „közös”).⁵⁷ Tehát leginkább önmagukat képezték, de ennek eredménye részben közönség elé is került. A próbatereben készítették el három egyfelvonásos darabjukat (*A 6-os számú kórterem*, *Lakótelep/aktívák*, *Patyolat*). Emellett irodalmi esteket, szakmai bemutatókat is tartottak.⁵⁸

Végül a bútorokról, a berendezési tárgyairól kell szólnunk, melyekre a beköltözők különböző módon tettek szert. Egyrészt maguk gyártották a polcokat, szekrényeket, az építkezés után megmaradt pallókat fölvágták, és padokat csináltak belőle, az Oszkay Csaba készítette asztalok ma is használatban vannak.⁵⁹ Akik polgári családból jöttek, otthonról hoztak egy-két berendezési tárgyat, de ebből kevesebb akadt, néhány szék, kisebb szekrény szintén ma is megvan. Emellett bekerültek a házba olyan tárgyak, amiket az egyes előadások kellékei voltak, így egy falusi gyűjtés eredményeként népi díszítéssel festett ládák vagy a sokáig udvaron álló parasztszékerek, amely lámpaként hasznosult újra. Többszörös funkcióváltáson mentek keresztül e tárgyak: használati eszközökből színpadi díszletek, kellékek, majd – némileg átalakítva – berendezési darabok lettek. Ma rengeteg különféle textiliát láthatunk a házban, függönyök, drapériák, szőnyegek, faliszőnyegek, melyekkel a rossz szigetelést is igyekeznek kompenzálni.

A tárgyak által betöltött szerepek szempontjából a házépítés aktusát is felelevenítő *Szüret* (1972) című darabban az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején játszódó cselekmény kellékei a pilisborosjenői ház körüli tárgyak lettek. A választott életforma és a színházi alkotófolyamat szellemisége e tárgyak képében kapcsolódott össze. A környezetpszichológia használja a tér/hely megkülönböztetés nyomán a tárgy/dolog elkülönítést is: ebben az értelemben a tárgy a fizikai realitás, míg a dolog pszichológiailag értelmezett jelentés entitás.⁶⁰ E kellékek mellett, hogy egyértelműen „dolgok”, az Orfeo életviteléhez és művészeti önkifejezéséhez erősen kapcsolódva többregegy szimbólumok is egyben.⁶¹ A tárgyak szimbolikájának leírásában kiindulópontnak a használatot tekintjük: ezeket a tárgyakat másképp használták nappal, másképpen este, miközben a használók köre nem változott, a kétféle jelentés pedig egymásra is visszahatott.⁶²

Kommuna az „álvilágban” és az ügynökjelentésekben

A központilag irányított, ellenőrzött kultúrpolitika és ifjúságnevelés érzékenyen reagált azokra az önálló kezdeményezésekre, amelyekben a rendszerkritika, a másként gondolkodás kibontakozásának lehetőségét vélte felfedezni. Az MSZMP KB 1970 februárjában elfogadott állásfoglalása szerint a fiatalokat – főként az egyetemistákat és a főiskolásokat – a szocializmusról tanultak és a tapasztalt valóság között találni vélte ellentmondások hajtották „a »baloldali« kispolgári (maoista, anarchista)” irányzatok felé. Három évvel később belügyminisztériumi utasítás született a „kulturális életben tevékenykedő ellenséges elemek” elleni nyílt és operatív eszközök alkalmazásáról, de hozzátették, különbséget kell tenni a valódi ellenséges tevékenység és a „fiatalos meg gondolatlanság, virtuskodás” között.⁶³

Az Orfeo az egyik kiemelt célcsoportja volt a belügyi szervek elhárító tevékenységének. Több jelentésben számolnak be egy-egy előadásukról,⁶⁴ kifejezetten a csoport megfigyelésével bízták meg a „Kárpáti Emese”, „Fehér Tamás” és „Regős” fedőnevű titkos megbízottakat.⁶⁵ A belügyi szervek alapfeltevése szerint a csoport rafinált módon a művészet eszközeit használta fel a nyílt politikálás, manipulálás leplezésére és a közönség megtévesztésére. Így az állambiztonság Orfeo-képét leginkább a gyanakvás jellemezte, a kommunatagokról a megtévesztés szándékát feltételezték, miközben intelligenciájukat és felkészültségüket elismerték.⁶⁶

A ház, ami a csoport számára az alternatív színházi munka és életforma helyszínévé jött létre, a kommunista hatalom szemében a társadalmi együttélés szabályait megszegő életvitel színterének számított. Az ügynökök jelentéseiből kiolvasható, mit tartottak a kommunák ismerveinek, mit kellett bizonyítani. Ilyen volt a vagyonközösség, a tagok közötti szexuális kapcsolat, továbbá a rendszerellenes nézetek terjesztése.⁶⁷ A

legfontosabb a kommunatagok politikai véleményének kiderítése volt, és annak megfigyelése, hogy azt tettekben is kifejezik-e, azaz szervezkednek-e a „fennálló rendszer” ellen. A tagok munkahelyén is igyekeztek hálózati személyeket felkutatni, figyelve, hogy a lázító tevékenység miként jelenik meg a kommunán kívül. A bomlasztáshoz hozzátartozott a véleményformáló hangadók megtalálása, a csoporton belüli feszültségek kitapintása.

Veszélyes hely volt a kommuna, a legveszélyesebbek pedig a közösségi terek, a társalgók voltak. Nem a lakószobák intim világát, a tagok szexuális életét fürkésztek a belügyi szervek, hanem azokat a bizonyos nagy közös beszélgetéseket. Mivel a csoportos együttlálás a közéleti – és nem magántermészetű – ügyek zárt falak közé vitelét valósította meg, az ellenségesnek tartott személyek kommunikációs terei is megeremődtek. Végző soron nem a kommuna érdekelte a politikai rendőrséget, hanem az, amire a kommuna lehetőséget adott, adhatott: konspiráció, államellenes szervezkedés és akciók előkészítése.

Az egy házban élő és dolgozó fiatalok közösségét leginkább a zártsággal jellemezték az ügynökök, ami a belső viszonyok megismerésének, az ellenséges tevékenység feltárásának akadályaként magyarázatul szolgálhatott az elégedetlen tartó tiszteknek: „*Endrődi Júlia közölte velem, hogy ők nagyon örültek, hogy én velük mentem és nagyon szeretnek, de egy bizonyos pont után – és ezt az Orfeo belső életével és jellegével indokolta – azokat az embereket is, akiket nagyon szeretnek, nem engedik már maguk közelébe. Ezt azzal magyarázta, hogy én nem dolgozom nap mint nap velük – igaz, hogy mindig segítettem őket, támogattam – de viszont a mindennapi munkájukban nem vagyok velük, és ez az a bizonyos pont, ahol már elválunk egymástól. [...] Van egy bizonyos pont, ahol ők már beburkolóznak és a maguk belső életébe, közösségébe nem engednek be mászt.*”⁶⁸

Ezentúl a kommunabeli élet és viszonyok a jelentésekben kevesebb szerepet kapnak, sokkal inkább az előadások és az azokat követő viták álltak az érdeklődés középpontjában. A „Fehér Tamás” fedőnevű titkos megbízott három-négy naponta látogatta a kommunát, de jelentéseiben alig kapnak szerepet a pilisborosjenői mindennapok.⁶⁹ Sokkal inkább érdekelte a csoporton belüli törésvonalak kirajzolódása, amelyek leginkább Malgot ellentmondásos megítélése kapcsán látszottak erősödni. „Fehér Tamás” 1976. szeptemberi jelentésében vázolta a szerveknek a bábcsoport vezetőjének „*minimális és maximális programját*”. Utóbbinak lényege a technokrata tudósok, művészek és apparátusbeli emberek irányította szocialista állam megvalósítása, melyben a család szerepe egyre inkább elhalványul, helyette munkán és szerelmen alapuló kommunák jönnek létre. A kommuna nem csupán a szabadtevékenységű művészek, hanem a legkülönbözőbb munkatevékenységet folytatók együttlétét is magában foglalná, és a gyermeknevelést is forradalmasítaná. Malgot nézeteit a belügyi szervek társadalomellenesnek ítélték.⁷⁰

A kommuna akkor vált igazán érdekessé, mikor a tagok között feszültség támadt, ha valaki kiköltözött. Ennek okaira a tiszték nagyon kíváncsiak voltak. A Gaál Éva távozása miatt kialakult konfliktus is mint a Malgot negatív portréját újabb részlettel gazdagító szituáció rögzült. A jelentés szerint Malgot nem engedte Gaálnak elvinni a hangszereit, mert mint mondta, azok már az Orfeo tulajdonát képezik, dalaival együtt. Továbbá azt is kijelentette, hogy aki megtagadja az Orfeót, az olyan, mintha sosem tartozott volna közéjük. Az ügynök szerint az efféle szankcionálás nem az Orfeo elképzeléseit tükrözte, hanem egyértelműen Malgot személyiségéből fakadt.⁷¹

Az Orfeóra az állambiztonsági „érdeklődés” mellett 1972-ben erős sajtófigyelem is terelődött. Szántó Gábor újságíró két cikket⁷² szentelt a csoportnak a KISZ központi lapjában, a *Magyar Ifjúságban*. Írásait – rimelve az ügynöki jelentések gondolatmenetére – egyértelműen Malgot démonizálása köré építette fel. Az egyik cikk címében szereplő „álvilág” kifejezés nem csupán szójáték, hanem az orfeósok leginkább Malgot által kreált, „félígazságokból, csalódásokból, zavaros elméletekből” álló világát jelöli, ami a „Kárpáti Emese” jelentésében szereplő zárt világot juttathatja eszünkbe. A szentendrei kommuna szerepel a cikkben, a közös gyerekevelés, a vagyonszövetség, a promiszkuítás szintén, melyekhez kétségtelenül rendszerellenes nézetek követése és terjesztése társult, tehát a kommuna főbb „ismertetőjegyeinek” felsorolása egyértelművé tette, hogyan kell e közösséghez az olvasónak viszonyulnia.

A kommuna hatósági „leleplezése” során a családellenesség, az erkölcstelen belső viszonyok és a társadalmi együttélés elleni magatartás álltak a vádak középpontjában. A *Magyar Ifjúság*-cikk írója szerint nem véletlen, hogy zürös családi háttérű fiatalok kerültek az Orfeo vonzásába. „Kárpáti Emese” is hasonlóra jutott: „*Ezenkívül a családot, mint olyant elvetik és ezt a formát maradinak találják és tartják, és mindegyik haragban van a szüleivel és a családi életben otthon nagyon-nagyon rossz viszonyok között vannak. Az életformájuk, amit szeretnének megvalósítani, a kommuna.*”⁷³ Tehát a kommuna-életforma alternatívát e szerint a beállítás szerint csak azoknak volt képes kínálni, akik a családi életről eleve rossz tapasztalattal rendelkeztek, perspektíva azon fiatalok számára lehetett csupán, akik e benyomások miatt könnyen befolyásolhatóvá váltak, főleg egy olyan

Betekintő 2018/2.

erős személyiség vezetése mellett, mint Malgot. A kommunában Szántó szerint csalódtak az orfeósok, a vagyonközösség terve megbukott, mert nem adott bele mindenki egyformán a közösbe, ami konfliktusokhoz vezetett, többen ki is váltak. A szerző az „álvilág” fennmaradását Malgot irányító szerepben maradásának függvényeként kezelte, azaz az Orfeóban közösség helyett sokkal inkább egy erős személyiség köré ideiglenesen összegyűlt emberek halmazát látta.

Az alternatív, ellenzéki és szubkultúrák csoportjai, valamint az állambiztonság ügynökei ugyanannak a városnak ugyanabban a tereiben tevékenykedtek. E terek a legkülönbözőbbek lehetnek: utcák (felvonulások, demonstrációk, performanszok, happeningek), kulturális intézmények, klubok (koncertek, politikai vitaklubok, előadások) és végül a magánlakások. Természetesen nem maradtak egymástól elszigeteltek e terekben és e tereken keresztül zajló cselekedetek. A rendőrségi beavatkozás sokszor mozgásra, költözésre kényszerítette a túrt vagy tiltott kategóriákba sorolt művészeket, intellektueleket.⁷⁴ Máskor konkrét tevékenységek szorultak ki bizonyos helyekről, és a szereplők más helyeken voltak kénytelenek folytatni azokat. Terek, szereplők és folyamatok egymásra hatva változtak, dinamikus kölcsönhatásban formálták a kulturális ellenállás, az alternatív életforma és az underground művészet kiteljesedését.

Az épületek egy része ma is áll, így az Orfeo-házak is Pilisborosjenőn. Az egykori lakók megőrzik a házak emlékét, de sem a tetőtéri próbaterem, sem a „közös” nem konzerválható a hagyományos módszerekkel, nem zárható vitrinbe, nem digitalizálható. A sokat idézett Orfeo-film Fodor Tamásnak a ház és a ház szimbolizálta szellemiség jövőjéért aggódó gondolataival végződik: „Persze voltak konfliktusok, de nézd, én most itt vagyok ebben a pillanatban. Úgy szoktam magam nevezni, hogy házmester. Valahogy ezzel is nagyon ambivalensen élek. És az élek szó most így hirtelen belevágott a fejembe, hogy vajon meddig élek, tehát mi lesz utána. És engem nem az érdekel, mi lesz majd a halál után, hanem mi lesz nemcsak ezzel a házzal, hanem az örökséggel. Tehát egy örökségnek érzem ezt a dolgot, amivel valamit kell kezdeni, és ma se tudom, hogy mi lesz. De ez most itt van, és objektíválódott ez a valami itten, a hátam közepén, és nem tudok vele mit csinálni, hát őrzöm, eddig őrzöm, és azért nevezem magam házmesternek.”⁷⁵

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.2. Munkadossziék

M-36840 „Zala Attila”
M-37046 „Radóczy Bertalan”
M-38105 „Michel”
M-37126 „Fehér Tamás”
M-38310 „Kárpáti Emese”
M-38311 „Regős”

3.1.7. Titkos dossziék

T-9463 „Csendesek”

Megjelent források

Nagy, 2009

Nagy Bálint visszaemlékezése. Körösi Zsuzsanna interjúja alapján. OSZK – 1956-os Intézet, Oral History Archívum. <http://visszaemlekezesek.hu/nagy-balint>

Sajtó

Kormos, 2009

Kormos Valéria: Balhés tizenkettő. A budapesti Utcaszínházba nem kellett jegyet váltani – Csepeli munkásörök kulturális bevetésén. *mno.hu*, március 3. https://mno.hu/migr_1834/balhes_tizenketto-331766, letöltés ideje: 2018. május 2.

Szántó, 1972a

Szántó Gábor: Orfeo az álvilágban. *Magyar Ifjúság*, 41. sz.

Szántó, 1972b

Szántó Gábor: Még egyszer az Orfeo együttesről. *Magyar Ifjúság*, 46. sz.

Hivatkozott irodalom

Apor, 2011

Apor Péter: A város mint a lázadás helye: aktivizmus és térhasználat a késő szocialista Budapesten. In: *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. A Hajnal István Kör- Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi konferenciájának kötete.* Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület. 297–307.

Augé, 2012

Marc, Augé: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába.* /Műcsarnok-könyvek, 11./ Budapest, Műcsarnok.

Berki, 2014

Berki Márton: A városi barnaövezetek funkcióváltása a poszt szocialista városokban: térelméleti megközelítés. In: *Tér-rétegek. Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól.* Szerkesztette: Düll Andrea, Izsák Éva. Budapest, L'Harmattan. 120–133.

Davis–Fürst, 2013

John Davis – Juliane Fürst: Drop-outs. In: *Europe's 1968 Voices of Revolt.* Edited by Robert Gildea, James Mark, Anette Warring. Oxford, Oxford University Press. 193–210.

Düll, 2009

Düll Andrea: *A környezetpszichológia alapkérdései. Helyek, tárgyak, viselkedés.* Budapest, L' Harmattan.

Dévényi, 1981

Dévényi Éva: *Színképelemzés. Studio K – Woyzeck. Színháztudományi esettanulmány.* Budapest, Magyar Színházi Intézet.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_SZIN_Sk_1981_Szinkepelemzes/?query=Orfeo&pg=8&layout=s,
letöltés ideje: 2018. május 2.

Hegedüs, 1998

Hegedüs Béla: Annyi a jelenem, amennyi a múltam. Beszélgetés Székely B. Miklóssal. *Ellenfény*, 1. sz. http://www.ellenfeny.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1883:annyi-a-jelenem-amennyi-a-multam&catid=124:1998/1.&Itemid=133 Letöltés ideje: 2018. május 2.

Heller–Vajda, 1970

Heller Ágnes – Vajda Mihály: Családforma és kommunizmus. *Kortárs*, 14. évf. 10. sz. 1655–1665.

Horváth, 2005

Horváth Sándor: Sztrájkanyagból huligántér. Egy morális pánik hatása a városi terek imázsára a hatvanas években. In: *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatókban.* Szerk. N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor. Budapest, Kijarat Kiadó. 165–180.

Horváth, 2009

Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években.* Budapest, Nyitott Könyvműhely.

Kapitány–Kapitány, 2005

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Tárgyak szimbolikája.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

Krahulcsán, 2001

Krahulcsán Zsolt: „Ellenséges, ellenzéki csoportosulás”. Dokumentumok a Galamb utcai butikról. *Beszélő*, 12. sz. 74–85.

Nánay, 1998

Nánay István: Az Orfeo-ügy. *Beszélő*, 3. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-orfeo-ugy>, letöltés ideje: 2018. május 2.

Nánay, 2016

Nánay István: A bábozás mint, politikai gesztus. Az Orfeo bábegyüttesről. *Art Limes*, 14. évf. 5. sz. 10–15. http://epa.oszk.hu/03000/03095/00020/pdf/EPA03095_art_limes_2016_5_010-015.pdf, letöltés ideje: 2018. május 2.

Betekintő 2018/2.

Ring, 2008

Ring Orsolya: A színjátszás harmadik útja és a hatalom. Az alternatív Orfeo Együttes kálváriája az 1970-es években. *Múltunk*, 3. sz. 233–257.

Sándor L., 2017

Sándor L. István: Függetlenek. Töredékek egy gondolatrendszerből. Fodor Tamás és a Stúdió „K” esztétikájából. *Ellenfény*, szeptember 3.

http://www.ellenfeny.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=4878:fodor-tamas-studio-k&catid=9:fuggetlenek&Itemid=61

Somlai, 1990

Somlai Péter: A szabad szerelemtől az ellenőrzött magánéletig. Családpolitika a Szovjetunióban 1917 után. *Társadalmi Szemle*, 45. sz. 25–40.

Somlai, 2013

Somlai Péter: *Család 2.0. Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Budapest, Napvilág.

Sümegei, 2010

Sümegei György: Inconnu: A harcoló város/The Fighting City, 1986. Kísérlet egy elmaradt kiállítás rekonstrukciójára. In: *Állambiztonság és rendszerváltás*. Szerkesztette Okváth Imre. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó. 169–211.

Szarvas, 2016

Szarvas, Márton: *Orfeo's Maoist Utopia. The Emergence of the Cultural Critique of Existing Socialism*. Department of Sociology and Social Anthropology, CEU.

Unger, 2004

Unger Gabriella: Ellenkultúra és állambiztonság. In: *Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003*. Szerkesztette: Gyarmati György. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. 165–188.

Wilhelm, 2005

Wilhelm Gábor: Kognitív térképek és városreprezentáció. In: *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatóban*. Szerk. N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor. Budapest, Kijárat Kiadó. 29–46.

Egyéb

Interjú Fábry Péterrel, 2009. Készítette James Mark.

Interjú Szőke Szabolccsal, 2009. Készítette James Mark.

Interjú Fodor Tamással és Németh Ilonával, 2017. Készítette Huhák Heléna.

Interjú Székely B. Miklóssal, 2009. Készítette Apor Péter.

Orfeo csoport. Rendező: Nemes István, Duna Műhely, 2009.

Fodor Tamás magángyűjteménye.

¹ Az Inconnu alternatív művészecsoporthoz 1956-nak emléket állító, betiltott lakáskiállításáról lásd: Sümegei, 2010: 169–211.

² A legismertebb Rajk László Galamb utcai lakása volt, erről lásd: Krahulcsán, 2001: 74–85.

³ Az Orfeo művészeti csoportok laza együtteseként működött az 1960-as évek végétől. A tagok, nagyjából ötven fiatal, az 1968-as diákmozgalmakkal és az újbaloldali áramlatokkal szimpatizálva, marxista alapon kritizálták a kommunista rendszert.

⁴ *Orfeo csoport*.

⁵ Az ember mértéke. 2B Galéria, Budapest, 2012.

⁶ Az Orfeóra vonatkozó állambiztonsági források elsősorban munka, kisebb részben vizsgálati dossziékat, valamint úgynevezett napi információs jelentéseket takarnak. Ring, 2008: 239–240.

⁷ Fodor Tamás magántulajdonában. Neki és Ring Orsolyának is köszönöm a lehetőséget a dokumentumok tanulmányozásához.

⁸ Az interjúra és a ház bejárására az MTA BTK Courage-projektjének keretében nyílt lehetőség: <http://cultural-opposition.eu/>.

⁹ A Pilisborosjenőn elsőként felépült házban ma is az Orfeo két alapító tagja, Fodor Tamás színész, rendező, az Orfeo Stúdió, majd a Stúdió K vezetője és Németh Ilona bábművész, színész – szintén Orfeo-alapítótag – él, így az épület – a benne lakó alapító Orfeo- és kommunatagokkal együtt – is hozzájárul az 1970-es évekbeli Orfeo és utódja, a ma is működő Stúdió K közötti térbeli/történelmi folytonosság megteremtéséhez.

¹⁰ Somlai, 2013: 11.

¹¹ Somlai, 1990: 29–30.

¹² Somlai, 2013: 77–78.

¹³ Heller–Vajda, 1970

¹⁴ Davis–Fürst, 2013

¹⁵ *Orfeo csoport.*

¹⁶ Uo.

¹⁷ Interjú Fábry Péterrel, 2009 Apor Péternek köszönöm, hogy az általa és James Mark által az egykori Orfeo-tagokkal készített interjúkat felhasználhattam.

¹⁸ Somlai, 2013: 90.

¹⁹ *Orfeo csoport.*

²⁰ Ring, 2008: 251–252.

²¹ Interjú Fábry Péterrel, 2009

²² Szarvas, 2016: 42.

²³ Dévényi, 1981: 37.

²⁴ Fodor Tamás magángyűjteménye. „Stúdió Napló”.

²⁵ Fodor Tamás a vele készített interjúban a közösségi életet a közös teremtésből fakadó igényként és viszonyulási rendszerként fogalmazta meg. Lásd Sándor L., 2017

²⁶ Fodor Tamás magángyűjteménye. „Stúdió Napló”.

²⁷ Nánay, 2016: 12.

²⁸ Hegedüs, 1998

²⁹ Fodor Tamás magángyűjteménye.

³⁰ Interjú Fábry Péterrel, 2009

³¹ Fodor Tamás magángyűjteménye. „Pénztár napló”.

³² Interjú Szőke Szabolccsal, 2009

³³ Somlai, 2013: 90–93.

³⁴ Nánay, 1998

³⁵ *Orfeo csoport.*

³⁶ Davis–Fürst, 2013

³⁷ A rendőrség és a fiatalok városi térhasználatához lásd: Horváth, 2009: 85–98.

³⁸ Az ifjúsági szubkultúrák, ezen belül a galerik városi térhasználatáról lásd Horváth, 2005

³⁹ Apor, 2011: 302–303.

⁴⁰ Gondolhatunk a legismertebbek között ifj. Rajk László szamizdatelosztó központként funkcionáló lakására a Galamb utcában, az ún. Rajk-butikra, továbbá a szamizdatgyártásnak, előadásoknak, felolvasásoknak, kiállításoknak, vallási összejöveteleknek stb. otthont adó lakásokra, így Kenedi János, Kőszeg Ferenc, Krassó György, majd Philipp Tibor lakására.

⁴¹ A Rudas László (ma Podmaniczky) utcában egy értelmiségi csoport költözött össze egy eleve kommunává kialakított, kibővített lakásba: ÁBTL 3.1.7. T-9463 „Csendesek”.

⁴² A József körúton a budapesti Utcaszínház kommunája működött. Lásd Kormos, 2009

⁴³ Az 1970-es évek végén egy alternatív vallási csoport több kommunaalapítási kísérletéről is jelentettek az állambiztonsági ügynökök. ÁBTL 3.1.2. M-39011/1 Romhányi fn. tmb. jelentései a „Megtérők” csoport pestimrei és csepeli, pesterzsébeti női kommunáiról.

⁴⁴ Az adyligeti kommuna Nagy Bálint építészhez kötődik. Lásd Nagy, 2009

⁴⁵ Interjú Székely B. Miklóssal, 2009

⁴⁶ A tértudomány alapját képező kognitív és mentális térképek fogalmához lásd Wilhelm, 2005.

⁴⁷ Düll, 2009: 108.

⁴⁸ Berki, 2014: 122–125.

⁴⁹ Interjú Fodor Tamással és Németh Ilonával, 2017

⁵⁰ Raffay István képzőművész: „...olyan alapot csináltunk, hogy nem volt vasalás benne, hanem nagy köveket raktunk a betonba, úgyhogy elég különös építkezés volt.” Lásd *Orfeo csoport.*

⁵¹ Uo.

⁵² Minden bizonnyal a betonradiátorok sem tettek jót a ház fűthetőségének.

⁵³ Interjú Fodor Tamással és Németh Ilonával, 2017

⁵⁴ Augé, 2012: 34.

⁵⁵ Interjú Fodor Tamással és Németh Ilonával, 2017

⁵⁶ Az „Orfeo-ügy” az Orfeo csoport ellen indított rendőrségi, kultúrpolitikai és sajtótámadás során keletkezett. A hatóságok több középiskolás szülőjét berendelte és kihallgatta, majd sorban a tagokat is. Végül Malgotot közokirat-hamisítás miatt büntették meg, mert egy dokumentumra ráhamisította a még meg nem kapott diplomája számát. Állítólag maga Kádár János az egyik KB-ülésen azt mondta, nem akar több „Orfeo-ügy”-et, ami Fodor Tamás szerint jelenthette azt, nem akar több támadást az Orfeo ellen, de azt is, több Orfeót sem akar egyáltalán. Lásd *Orfeo csoport*.

⁵⁷ Fodor Tamás magángyűjteménye. „Stúdió Napló”.

⁵⁸ Interjú Fodor Tamással és Németh Ilonával, 2017

⁵⁹ Interjú Fábry Péterrel, 2009

⁶⁰ Düll, 2009: 110.

⁶¹ Kapitány–Kapitány, 2005: 21.

⁶² Uo. 8–9.

⁶³ Unger, 2004: 165–166.

⁶⁴ ÁBTL 3.1.2 M-36840 „Zala Attila”; 3.1.2. M-37046 „Radóczy Bertalan”; 3.1.2. M-38105 „Michel TMB”.

⁶⁵ ÁBTL 3.1.2. M-37126 „Fehér Tamás”; ÁBTL 3.1.2. M-38310/1 „Kárpáti Emese”; ÁBTL 3.1.2. M-38311/4 „Regős”.

⁶⁶ ÁBTL 3.1.2. M-37046/76 „Radóczy Bertalan” jelentése. 1972. március 15.

⁶⁷ Az egyik állambiztonsági jelentés a városban több helyen is megtalálható „politikai kommunáról” ad hírt. A politikai itt a kulcsfogalom, ami annyit tesz, politizáló, politikai motivációból és céllal létrejött kommuna. ÁBTL 3.1.2. M-38311/4 „Regős” fn. tmb. jelentése. 1973. február 24.

⁶⁸ ÁBTL 3.1.2 M-38310/1 „Kárpáti Emese” jelentése a lengyelországi útról. 1972. június 3. 60–69.

⁶⁹ ÁBTL 3.1.2. M-37126/206–212. „Fehér Tamás” fn. tmb. jelentése az Orfeo együttesről a Belügyminisztérium III/III. 2-a alosztályának, Budapest, 1976. április 3-án; ÁBTL-3.1.2-M-37126/206–226. „Fehér Tamás” fn. tmb. jelentése az Orfeo együttesről a Belügyminisztérium III/III. 2-a alosztályának, Budapest, 1976. április 19-én.

⁷⁰ ÁBTL 3.1.2. M-37126 274–278., „Fehér Tamás” fn. tmb. jelentése a BM III/4. osztályának az Orfeo együttesről. 1976. szept. 14.

⁷¹ ÁBTL 3.1.2. M-37126 279–281., „Fehér Tamás” fn. tmb. jelentése a BM III/2-a osztályának az Orfeo együttesről. 1976. október 19.

⁷² Szántó, 1972a; 1972b.

⁷³ ÁBTL 3.1.2. M-38310/1 „Kárpáti Emese” jelentése a lengyelországi útról. 1972. június 3. 60–69.

⁷⁴ Az Inconnu a rendőrségi zaklatások, házkutatások hatására helyezte át a székhelyét Szolnokról Budapestre az 1980-as évek elején.

⁷⁵ *Orfeo csoport*.

Varga Zsuzsanna

Az Új Gazdasági Mechanizmus elfeledett sikertörténete: a termelőszövetkezeti szektor

Ha fellapozzuk az 1945 utáni magyar történelemmel foglalkozó összefoglaló munkákat, s kikeressük: miként értelmezik az Új Gazdasági Mechanizmust (ÚGM), akkor két jellegzetesség tűnik szembe. Az egyik az, hogy egyértelműen olyan, felülről indított változásként ábrázolják e fogalmat, amelynek a megteremtésében a párt- és állami vezetés reformgondolkodású tagjai játszották a kezdeményező szerepet. A folyamat kezdetének a Nyers Rezső által 1963-ban létrehozott „agytröszt” életre hívását tekintik, azzal folytatva, hogy ezen informális tanácsadó testület javaslatai nyomán határozott az MSZMP vezetése a tervgazdaság átfogó felülvizsgálatáról 1964-ben. A reform történetének tárgyalása során a másik sajátosság az, hogy a hangsúly az ún. beépített fékekre, korlátokra, azaz a változások felemás jellegére helyeződik.

Az eddigi kutatásaim alapján megfogalmazható az a tézis, hogy volt egy olyan szférája a korabeli magyar gazdaságnak, ahol széles körű és radikális változásokra került sor, s ezekben nemcsak a „felülről”, hanem az „alulról” jövő impulzusoknak is meghatározó szerepe volt. Ez a terület a mezőgazdaság s azon belül is a szövetkezeti szektor volt.

A tanulmány első részében azt a kérdést járom körül: miért éppen ez az ágazat lett a színtere ilyen mélyreható változásoknak? Ezt követően bemutatom a reformintézkedések körét és radikalizmusát. S végül utalni fogok röviden a mezőgazdasági reform gazdasági, társadalmi és nem utolsósorban politikai következményeire.

Miért éppen a mezőgazdaság?

Erre a kérdésre keresve a választ, vissza kell nyúlni 1956-ig. A forradalom leverését követően hatalomra kerülő Kádár-kormány az agrárszférában olyan intézkedéssel kezdte működését, amire addig nem volt példa a szocialista blokkon belül. Eltörölte a mezőgazdasági termények kötelező beszolgáltatását.¹ Ezt a nagy horderejű döntést több tényező kényszerítette ki. Ez volt a parasztság legnagyobb terhe a Rákosi-rendszerben, így ez lett az egyik legfőbb forradalmi követelése is. A Nagy Imre-kormány október 30-án deklarálta a beadási kötelezettség eltörlését.² Ennek visszavonását nem vállalták Kádárék, mert felismerték, hogy az ipari munkáság általános sztrájkja közepette az élelmiszerkészletek felett rendelkező parasztsággal való konfrontálódás beláthatatlan következményekkel járhat.³ További fontos követelést teljesített a kormány azzal, hogy leállította a kollektivizálást, s lehetővé tette a termelőszövetkezetekből (tsz) való kilépést. A paraszti reakciót jól mutatja: a tsz-ek közel kétharmada felbomlott a nagyarányú kilépés miatt.⁴ A mezőgazdasági termelés domináns szereplői újra az egyéni gazdaságok lettek.

Az új helyzetben az állam tehát lemondott a korábbi gazdasági kényszerítő eszközökről, s részlegesen teret engedett a piaci mechanizmusoknak.⁵ A nagy kérdés persze az volt, hogy átmeneti vagy hosszabb távra szóló megoldásról lesz-e szó. Erről megoszlott a mezőgazdaságot irányító apparátus véleménye is. A Földművelésügyi Minisztérium (FM) sztálinista nézeteket valló vezetői⁶ egyrészt azzal riogattak, hogy a parasztság a munkásosztály rovására aránytalanul részesül a nemzeti jövedelemből, s ez a kapitalista tendenciák erősödéséhez vezet majd. Ezzel szemben a pártközpont Mezőgazdasági Osztályának munkatársai Fehér Lajos⁷ vezetésével azon az állásponton voltak, hogy az adott helyzetben fontosabb a begyűjtés eltörlésével megélenkülő termelési kedv s az így felfutó termelés, mint a parasztsághoz kiáramló pluszjövedelem. Kimutatták azt is, mely csatornákon keresztül lehet ezt majd „visszaszivattyúzni”.

Az 1957-es év eredményei meggyőzték mind a magyar, mind a szovjet pártvezetést.⁸ Az egyéni gazdaságok a szabadabb gazdasági környezetben képesek voltak megfelelő színvonalon biztosítani a városi lakosság élelmiszerellátását.⁹ A hatalom belátta: bizonyos fogyasztási cikkek esetében (pl. zöldség, gyümölcs, tojás, baromfi) érdemes teret engednie a termelők és fogyasztók közvetlen, piaci alapon létrejövő kapcsolatának. Beigazolódtott az is, amit a Fehér Lajos-féle csoport, a formálódó agrárlobbi hangsúlyozott: az ár- és adópolitika központi szabályozásával kordában tarthatók a piaci mechanizmusok.¹⁰

Az 1958/59 telén újraindított kollektivizálás befejezésével új helyzet teremtődött. A parasztságok helyét a tsz-ek és állami gazdaságok vették át: 1961-re az egyéni gazdaságok száma 165 000-re csökkent, s a helyüket 271 állami és kb. 4200 termelőszövetkezeti gazdaság vette át. A tsz-ek megnövekedett szerepét mutatja, hogy ők rendelkeztek az ország szántóterületének majdnem 70%-ával, s a mezőgazdasági keresők háromnegyed részét is ők foglalkoztatták.¹¹

Az állami gazdaságok az ipari vállalatokhoz hasonlóan állami tulajdonban álltak, s így kötelesek voltak a tervutasításokat végrehajtani. A termelőszövetkezetekben a szövetkezeti tulajdon dominált, ami döntően a tagság föld-, felszerelés- és állapotbevétele révén jött létre, így elvileg a tsz gazdái maguk a tsz-tagok voltak. A valóságban azonban az állam egy sor területen tulajdonosként akart bánni a tsz-ekkel. Ehhez a fő eszközt a sztálini kolhozmodellből átvett maradék-elvű jövedelemelosztás biztosította.¹² Ez előírta, hogy a tsz-bevételekből először az állam felé kellett rendezni a kötelezettségeket (adók, gépállomási munkadíjak befizetése, hiteltörlesztés stb.), majd tartalékolni kellett a következő évre, s legvégül került sorra a tagok díjazása. Tehát számukra csak abból lehetett részesedést osztani, ami az állami elvonások és tartalékolás után maradt. Ez a rendszer kiválóan biztosította az állami érdekérvényesítést, de katasztrofálisan hatott a tagság munkakedvére azzal, hogy nem tudhatták előre: mi marad nekik év végén az állami elvonások után. A falusi családok erre a helyzetre egyrészt úgy reagáltak, hogy már eleve nem a legértékesebb munkaerőt adták a tsz-nek, azaz az aktív korú férfiak helyett inkább az idősebbek vagy éppen a nők lettek tsz-tagok. Másrészt a belépett tagok sok helyütt csak azt a kötelezően előírt, minimális munkamennyiséget teljesítették a tsz-ben, ami biztosította a jogosultságot a háztáji gazdasághoz. A tsz közös gazdasága így a passzív ellenállás színterévé vált.¹³

A súlyos munkaerő-problémák kedvezőtlenül hatottak a szövetkezeti szektor termelési színvonalára is. Az MSZMP vezetése az életszínvonal-politikai ígéretei miatt rákényszerült az élelmiszer-behozatalra, de ez rögtön politikai kérdéssé vált azáltal, hogy a megelőző politikai rendszerben, 1945 előtt Magyarország jelentős agrárexportőr volt. Tudták ezt a szovjet vezetők is, s emiatt Kádár többször is bírálóban részesült. Egyik alkalommal Moszkvából hazatérve Kádár így adta át a Politikai Bizottságnak az üzenetet. A szovjet párt vezetői világossá tették, hogy „ők nem hajlandók a beláthatatlan időig vállalni azt a szerepet, hogy gabonát csak ők termeljenek, és mindenki hozzájuk jöjjön gabonáért”.¹⁴

A magyar pártvezetés tehát nagy dilemma elé került: miként lehetne önerőből megoldani a hazai lakosság ellátását? Tekintettel arra, hogy ekkor a magyar gazdaságban nem állt rendelkezésre kellő erőforrás ahhoz, hogy gyors gépesítéssel pótolják a hiányzó munkaerőt, Kádáréknak más, „olcsóbb” megoldást kellett találni. Ez pedig nem volt más, mint a tsz-tagok és családtagjaik munkaereje, szorgalma. Ugyanakkor a tsz-tagok passzív ellenállása világossá tette: nem hajlandók a számukra idegen, kolhoz-mintára kialakított tsz-ben szorgalmasan dolgozni. Így a tagság erős érdekérvényesítő pozícióba került. A közvetítőként fellépő agrárlobbi meg tudta értetni a pártvezetéssel, hogy a több termelés érdekében teret kell engednie az alulról jövő kezdeményezéseknek, még akkor is, ha azok eltérnek a szovjet kolhozmodellől. Ezeknek a helyi érdekeltiségi megoldásoknak széles skálája alakult ki a tsz-tagság összetételétől s a munkadíjazás helyi szokásaitól függően.¹⁵

Az ekkor már Losonczi Pál vezette FM és a pártközpont Mezőgazdasági Osztálya együttműködése nyomán kibontakozóban volt egy sajátos „párbeszéd” a hatalom és a tsz-ek között. Ennek keretében az országos vezetés figyelemmel kísérte a tsz-ek gyakorlatában kiforró érdekeltségi megoldásokat, s évről évre egyre több alulról jövő, a helyi adottságokhoz igazodó kezdeményezés került be a türt, illetve támogatott megoldások körébe.¹⁶ Ezekkel ugyan nyihitani lehetett a közös gazdaságban jelentkező érdekeltségi problémákon, de mivel a tsz-ek jogi szabályozása, gazdasági környezete továbbra is a szovjet modellhez igazodott, a helyi kezdeményezések hatóereje korlátozott volt. Ezt az összefüggést tudományosan is bizonyították az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetében folyó kutatások. Az Intézet vezetője, Erdei Ferenc maga is befolyásos személyisége, egyik vezetője volt az agrárlobbinak, s szorosan együttműködött Fehér Lajossal.¹⁷

Mindezek a tényezők együttesen tették lehetővé, hogy az agrárlobbi kezdeményezésére 1961–62 fordulóján az MSZMP Politikai Bizottsága átfogó reformmunkálatot indított, mely három területre terjedt ki: a mezőgazdaság új ár-, adó- és pénzügyi rendszerének kidolgozására, a mezőgazdasági irányítás felülvizsgálatára és az új termelőszövetkezeti törvény megalkotására.¹⁸ Az Országos Tervhivatal vezetői így határozták meg a kiútkeresés irányát: „A mezőgazdasági termelés irányításának fő eszköze az anyagi érdekeltség helyes alkalmazása. Minden egyéb, különben fontos befolyásolási eszköz felhasználásától csak akkor várható komoly és tartós eredmény, ha azt az anyagi ösztönzéssel is alátámasztjuk, vagy legalábbis az anyagi érdekeltség nem hat ellentétes irányba.”¹⁹

1963-ra elkészültek a mezőgazdasági reformjavaslatok. A bevezetésüket azonban a gazdaság egészében jelentkező súlyos problémák miatt (a növekedés lelassulása, a mezőgazdasági termelés elégtelensége, a műszaki, tudományos lemaradás, a külső és belső egyensúlyi feszültségek éleződése stb.) 1963/64 fordulóján elhalasztották.²⁰ A mezőgazdasági reformcsomag mégis hivatkozási alappá vált. Nyers Rezső, aki ekkor részint pénzügyminiszterként, részint gazdaságpolitikai KB-titkárként volt részese e munkálatnak, egy későbbi interjúban így emlékezett vissza erre. A mezőgazdaság ár-, adó- és pénzügyi rendszerének felülvizsgálatáról 1963-ban elkészített anyag „a mezőgazdaság vonaláról már belement a gazdasági mechanizmus kérdéseibe. [...] lényegében ez már az »ösmechanizmus« kérdésselvetése volt agrárvonalon.”²¹

Lépéselőnyben

Az előbbieken említett gazdasági problémák a többi szocialista országban is jelentkeztek, s mindenütt elvezettek különböző mértékű reformokhoz.²² Az MSZMP Központi Bizottsága 1964 decemberében²³ döntött arról, hogy két év alatt el kell végezni az érvényben lévő gazdasági mechanizmus kritikai értékelését, és ennek alapján ki kell alakítani a gazdasági mechanizmus korszerűsítésének átfogó koncepcióját.²⁴

Az eddigiekben áttekintett előzmények ismeretében nem meglepő az a fáziseltolódás, amely a mezőgazdasági reform és az általános reformfolyamat között ekkortól megfigyelhető. Miközben 1965 nyarán a gazdaságirányítás egészére vonatkozó alapkoncepció még csak formálódóban volt, az agrárviták már döntően gyakorlati és részkérdésekről folytak. Így például befejeződött a gépállomások évek óta tartó felszámolása, gépeiket a tsz-ek vásárolták meg.²⁵ Megindult a tsz-eknél felhalmozódott hitelek elengedése, illetve átütözése is. Azokat a hiteleket engedték el, amelyek lényegében a kollektivizálással összefüggésben, például a bevitt felszerelés és állatállomány kifizetése, a hiányzó nagyüzemi épületek felépítése stb. miatt keletkeztek.²⁶ 1966-ban, amikor az MSZMP KB elfogadta az új mechanizmus részletes irányelveit, a mezőgazdaságban sor került a termelői árak felemelésére, s ezáltal megállt az agrárrolló évek óta tartó szélesedése. 1967-ben, miközben még folyt a gazdaságirányítási reform előkészítése, életbe lépett két fontos agrártörvény (az 1967: III. törvény a mezőgazdasági termelősövetkezetekről és a IV. törvény a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztéséről). Még ebben az esztendőben létrejöttek a tsz-tagság érdekképviselői szervei.²⁷

A jelen tanulmányban nincs lehetőség a felsorolt intézkedések részletes tárgyalására, ehelyett azt szeretném elemezni, mi kötötte össze őket. A háttérben egy jól kidolgozott koncepció húzódott meg, amelynek főbb elemei már az 1957 júniusában elfogadott Agrárpolitikai Tézisekben megfogalmazódtak.²⁸ Ezt a dokumentumot azok a politikusok, agrárszakemberek és tudósok dolgozták ki, akik úgy gondolták: szakítani kell az 1956 előtti sztálini agrárpolitikával, mert az súlyos válsághelyzetbe sodorta az országot, s hozzájárult az 1956-os forradalom kitöréséhez. A munka centruma a Fehér Lajos vezette Mezőgazdasági Osztály volt, de fontos hozzátenni, hogy széles körű országos vita folyt a tézisekről 1957 első felében, amelybe szakemberek és a pártállami apparátus különböző szereplői is bekapcsolódtak.²⁹ Nem véletlen, hogy számos interjúalanyomtól hallottam azt, hogy az agrárlobbi az egész Kádár-korszakban úgy tekintett az Agrárpolitikai Tézisekre, mint hivatalos, érvényben lévő agrárpolitikai programra.³⁰ Ennek főbb pontjai a következők voltak: az iparral szembeni hátrányos megkülönböztetés felszámolása, a parasztság életszínvonalának javítása, a hazai adottságoknak megfelelő üzemszervezet kialakítása, a piac rehabilitálása stb. Közvetett módon tehát a szocialista mezőgazdaság sztálini rendszerének főbb elemei kérdőjeleződtek meg.

A felsorolt célok megvalósítására akkor jött el az idő, amikor a lobbi megérezte, kellő adu került a kezébe. Az 1960-as évek közepére sikerült elérni: Magyarország kenyérgabonából önellátóvá vált, és a húsimportja is csökkent.³¹ Az eredmények tehát igazolni látszottak azt a különutas politikát, amit Fehér Lajos és hívei kezdeményeztek 1956 után, s amit a pártvezetés többsége eleinte csak kényszerű, átmeneti engedményként tűrt el.

Az agrárlobbi vezetői jól tudták, ahhoz, hogy tartós változást érjenek el, szükség van a hivatalos ideológiai bizonyos tételeinek korrekciójára. A szocialista mezőgazdaság sztálini modellje, amelytől fokozatosan távolodott ugyan a gyakorlat, még mindig benne élt a hazai káderek gondolkodásában. S magát a korabeli jogi szabályozást is ez a modell határozta meg. A továbblépés előkészítéseként 1965 végére a Dimény Imre vezetése alatt álló Mezőgazdasági Osztály elkészített egy harmincöt oldalas összefoglaló anyagot, amely mind a felhalmozódott problémákat, mind a megoldási javaslatokat tartalmazta. Az agrárlobbi erejét jól mutatja, hogy 1966. január elején Nyers Rezső segítségével a Politikai Bizottság elé tudta vinni az osztály jelentését.³² Az ülésen óriási vita bontakozott ki, hiszen az előterjesztett anyag a mezőgazdaság és a tsz-tagság hátrányos helyzetének mielőbbi megszüntetését célozta, aminek komoly anyagi vonzatai voltak. Számos PB-tag fogalmazott meg ellenvetéseket, így például Szirmai István, Nemes Dezső, Korom Mihály, Biszku Béla és Komócsin Zoltán. Az utóbbi egyenesen megvádolta a Mezőgazdasági Osztályt és az FM-et, hogy túlzottan elfogultak a tsz-ekkel és tagságukkal kapcsolatban. A paraszti életszínvonalról pedig így vélekedett: „Az FM vezetői szerintem ebben a kérdésben különösen elfogult vonalat visznek. Nincs értelme abban versengeni, hogy kinek a szívéhez állnak közelebb a parasztok. A kötelező kommunista objektivitás ebben a kérdésben más elbírálást kíván.”³³ Végül a PB-ülésen konkrét határozat egyik kérdésben sem született, de a kongresszusi előkészületek részeként ezek a témák az év folyamán napirenden maradtak.³⁴ Kádár János és Nyers Rezső támogatását élvezve az agrárlobbi elérte, hogy javaslataik beépültek az MSZMP IX. kongresszusának határozataiba. Nem véletlenül emlegették akkoriban ezt a pártkongresszust „parasztkongresszus”-ként.

Sokszor kérdeztem az agrárlobbi egykori tagjait az interjúzás során arról, hogyan sikerült az oldalukra állítani Kádárt, hiszen róla közismert volt, hogy az ipari munkásság érdekeit tartotta elsődlegesnek. A válaszadók azt

hangsúlyozták, hogy Kádár számos területen, így az agrárpolitikában is, a Rákosi-féle moszkovita vezetéstől eltérően értelmezte Magyarország sajátos nemzeti érdekeit. Felismerte, hogy a magyar adottságok és tradíciók kihasználásával a mezőgazdaság jóval nagyobb teljesítményre képes, nemcsak a lakosság életszínvonalának emelésében, hanem az export révén a devizaszerzésben is.

A pártkongresszuson két fontos ideológiai korrekciót fogadtak el a tsz-ekkel kapcsolatban. Az alapot az adta, hogy 1966 májusában a Központi Bizottság a reform irányelvei között elismerte az állami és a szövetkezeti tulajdon egyenrangúságát.³⁵ Korábban a hivatalos ideológia szerint a következetesen szocialistának nevezett állami tulajdon volt a legmagasabb rendű, s így ezt tekintették modellnek. Minden más tulajdonforma, így például a szövetkezeti is, a nem következetesen szocialista tulajdon körébe tartozott, s ezáltal mint átmeneti időre szánt engedmény szerepelt. Ebből az is következett, hogy a sztálini modell logikája szerint a kolhozok idővel átalakultak a magasabb rendű tulajdonformát képviselő szovhozó.³⁶ Azzal, hogy a szövetkezeti tulajdont is következetesen szocialistának ismerték el Magyarországon, jelentős ideológiai korrekcióra került sor. Immár nem rövid időre szóló, hanem perspektivikus tulajdonformának minősült a termelőszövetkezet s vele együtt a háztáji gazdaság is.

Mindezzel összefüggésben az érdekviszonyok felfogása is módosult. A korábbi szocialista axióma szerint a társadalmi (az ösztónépi, a népgazdasági) érdekek kellett alárendelni az egyéni, a csoport- (a vállalati, tsz-) érdeket. A reform bevezetésével fokozatosan teret nyert az a felfogás, hogy a szocialista társadalomnak is természetes jellemzője a különböző érdekekkel rendelkező társadalmi csoportok léte, s ezáltal a csoportérdek is „szalonképessé” vált.³⁷ Éppen a tsz-ek fejlődése bizonyította, hogy a szövetkezeti üzem alkalmas szintér lehet az egyéni és a társadalmi érdek összehangolására. Elfogadottá vált a legfelső politikai vezetésen belül, hogy a termelőszövetkezeti parasztok érdeke képviselőre és védelemre szorul, s egyúttal az az elv is, hogy az érdekeltek választott szervei hivatottak ezeknek az érdekeknek a képviselőjére. Az MSZMP IX. kongresszus határozata nyomán a következő évben megalakultak a területi szövetségek, és megválasztották a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsát (TOT). Az országos szerv vezetője az ekkorra már országos hírvű, sikeres Nádudvari Vörös Csillag Tsz elnöke, Szabó István lett.³⁸

Nyers Rezső gazdaságpolitikai titkár 1966 őszén a KB egyik ülésén így jellemezte az érdekviszonyok terén szükséges változást: „A szocializmusban [...] bizonyos területeken elismerjük a személyi érdeket. Kollektív érdek pedig a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél, kisiparban, kiskereskedelemben van, ahol a gazdasági tevékenység jellege olyan, hogy helyes, ha a csoport érdek dominál, hisz az eszközöket is ők adják, ők használják fel, a közérdekre tudják felhasználni. A Csepel Műveknél, Ózdon és még nagyon sok területen az osztársadalom érdeke a domináló és ott ösztónépi tulajdon is kell, hogy legyen. De amennyire nem következetes szocializmus jönne létre abból, ha a Csepel Műveket kollektivizálnánk, szövetkezetesítenénk, annyira nem következetes szocializmus lenne a kisméretű tevékenység államosítása. Arra, – hogy pestiesen mondjam – még a gatyánkat is ráfizethetjük, az pedig az ösztónépi nem lehet érdeke.”³⁹

Ahhoz, hogy a mai olvasó számára érzékeltetni lehessen a két említett ideológiai korrekció súlyát, érdemes felidézni Kornai János modelljét a klasszikus szocialista rendszer koherenciájáról,⁴⁰ illetve az attól való elmozdulásról. Kornai így fogalmaz: „A változás annál mélyebb, minél közelebb van a klasszikus rendszer tulajdonságait magyarázó kauzális láncolat elejéhez...”⁴¹ Kornai leírásában a meghatározott ideológiától áthatott kommunista párt osztatlan uralma jelenti azt az első számú tényezőt, amely létrehozta az összes rendszerspecifikus jelenséget. Megállapítható tehát, hogy a hivatalos ideológiát érintő bármilyen módosítás mély, a rendszer lényegét érintő változásként értékelendő.

A mezőgazdasági tsz-ek vonatkozásában elfogadott ideológiai korrekciók további változásokat indukáltak a Kornai-féle modell második blokkjában, azaz a tulajdonviszonyok terén. A magyar pártvezetés – elsőként a szocialista országokban – egy új tulajdonforma létrehozása mellett döntött. Magát az első titkárt idézem ezzel kapcsolatban: „A szocialista gyakorlat eddig nem ismert olyat a szocialista országokban, hogy a föld szövetkezeti tulajdonban legyen [...] Hogy itt bizonyos korábban hirdetett elvi tételekkel kell szembenézni, ez kézenfekvő! *Az elvtársak ismerik* – sok éven át foglalkoztunk vele, hirdettük, tanultuk, magoltuk, oktattuk stb. – *a szocialista tulajdon kétféle formáját. Következetesnek nevezük az állami tulajdont a szocialista államban, nem következetes szocialista tulajdonnak pedig a szövetkezeti tulajdont.* [...] Ezzel szembe kell nézni. *Mi a Politikai Bizottságban egy kicsit foglalkoztunk ezzel a kérdéssel is és az a vélemény alakult ki – reméljük, helyesen – hogy maga a tétel vitatható és nem volt talán jó.* Valahogy nekünk elméletileg még tisztázni kell, hogy egy szocialista államban, *szocialista társadalmi viszonyok között el kell ismernünk a szövetkezeti tulajdont is következetesen szocialista tulajdonnak.*

Mert mi van a gyakorlatban? Az első kérdés: most lehetséges és meg akarjuk nyitni az útját, hogy állami tulajdonban lévő föld szocialista tulajdonná váljon. Hát ha mi nem tudunk teljes meggyőződéssel válaszolni arra, hogy a szövetkezeti tulajdon is következetes szocialista tulajdon, akkor retrográd lépést hajtunk tulajdonképpen végre, mert következetes szocialista tulajdonból nem következetes szocialista tulajdont csinálunk, illetve engedjük, hogy csináljanak. Tehát ez egy nagyon fontos elvi kérdés a mi számunkra, mint kommunisták számára. *A Politikai Bizottságban – ismétlem – az a vélemény alakult ki, hogy a szövetkezeti tulajdont is következetes szocialista tulajdonnak kell tekinteni.*⁴²

A következetes és nem következetes szocialista tulajdon közötti különbségtétel feloldásával megnyílt az út a tsz-ekben kialakult kaotikus földtulajdonviszonyok rendezésére. A tsz-ek használatában egyre nagyobb volt az a földterület, amely a faluról eltávozott, már más gazdasági ágazatban dolgozók tulajdonában állt. S emellett a tsz-ek használtak állami tulajdonú földeket is. Az 1967. évi IV. törvény révén lehetővé vált mind az állami, mind a magántulajdonban lévő földek szövetkezeti tulajdonná minősítése.⁴³ Ezt annak ellenére vállalta a kádári vezetés, hogy a szovjetek korábban már többször bírálták azért, hogy Magyarországon nem nacionalizálták a termőföldet.⁴⁴

A termelőszövetkezet mint intézmény jellege nemcsak azáltal változott meg, hogy létrejött a szövetkezeti földtulajdon. Az 1967. évi III. törvény (a továbbiakban: Tsz-törvény) rögzítette az öngazgatás és az egyenjogúság elvét. Ezzel lényegében megismételte mindazt, amit már az 1963-as termelőszövetkezeti törvény tervezete is rögzített. Az öngazgatás érvényesítéséhez bővíteni kellett a közgyűlés hatáskörét. Fontos újdonság lett, hogy a szövetkezet tagsága titkosan választhatta meg a szövetkezet elnökét, a vezetőség és a bizottságok tagjait. A tsz-elnökök lettek az első titkosan választott gazdasági vezetők Magyarországon.⁴⁵ A közgyűlés jogkörébe került az is, hogy döntött a személyi jövedelem és a felhalmozás nagyságáról, illetve arányáról, csakúgy, mint a munka megszervezésének és díjazásának módjairól.⁴⁶ Az agrárlobbi érdekérvényesítő erejét jól mutatja: a Tsz-törvényt úgy alkották meg, hogy figyelembe vették, milyen kezdeményezések érkeztek alulról, a tsz-ek szintjéről, s ezek közül mit igazolt a tudományos elemzés. A legtöbb „jó gyakorlat” a munkadíjazás, a munkaszervezet és a háztáji gazdálkodás területéről került be a törvénybe.

A Tsz-törvény alapelvei között rögzítették azt is, hogy a tsz önállóan választja meg termelésének szerkezetét és fejlesztésének irányát. Ugyancsak önállóan hasznosítja termelőeszközeit, és értékesíti termékeit. Köteles ugyan tervet készíteni és ennek alapján gazdálkodni, de az nem szorul hatósági jóváhagyásra. Korábban ugyanis tevékenységüket a járási tanácsok, az állami felvásárló vállalatok, a bankkirendeltségek részben politikai nyomással, főleg azonban gazdasági eszközökkel – hitelek, támogatások odaítélésével vagy visszavonásával – gyakorlatilag adminisztratív irányították.⁴⁷ A tsz-ek így módon kikerültek tehát a korábbi függési rendszerből.

A legfontosabb vívmány mégis az volt, hogy szabadon dönthettek jövedelmeik felhasználásáról. Ahogy már volt róla szó korábban, a maradék-elv volt a garancia arra, hogy az állami érdekek érvényesülése a nem állami tulajdonú tsz-ben minden mást megelőzzön, miközben a termelés kockázatát a tagság viselte. Az agrárlobbi egyik legnagyobb sikere az volt, hogy megszüntette ezt a sztálini örökséget. Az 1967. évi III. törvény úgy rendelkezett, hogy a tagoknak az év közben kifizetett munkadíjat a szövetkezet a termelés költségeként számolja el, és kifizetése megelőzi az állam követeléseit és az anyagi ráfordítások pótlását.⁴⁸ Ezután a szövetkezet tagjait – hasonlóan az ipari munkásokhoz – előre megállapított, összegszerűen garantált és a munkavégzés arányában rendszeresen és folyamatosan fizetett munkadíj illette meg. A garantált munkadíjalap létrehozásának nemcsak gazdasági szerepe volt, hanem társadalompolitikai is: hatalmas lépés történt afelé, hogy a tsz-tagság többé ne számítson másodosztályú állampolgárnak. A lobbis e téren számos további kezdeményezést is tett a termelőszövetkezeti tagság hátrányos szociális ellátásának felszámolására.⁴⁹

Az önállóság deklarálásából következett a megtermelt termékekkel való rendelkezés, azok szabad értékesítésének lehetősége. A felvásárló és termeltető vállalatok ettől kezdve közvetlenül a tsz-ekkel álltak kapcsolatban, megszűnt a tanácsok „gyámkodása”. A tsz-ek mind a közös, mind a háztáji gazdaságokban előállított termékeket értékesíthették a felvásárló vállalatok mellett a kiskereskedelem, a vendéglátóipar, a közületek, az ipari felhasználók és a külkereskedelmi vállalatok irányában is. Ezt nevezték többszörös értékesítési rendszernek. Továbbá a termelőszövetkezetek maguk is nyithattak üzleteket termékeik értékesítésére. Ezzel az 1967. évi III. törvény megszüntette tevékenységi körük korábbi, az eredeti kolhozformából adódó szűk behatárolását.⁵⁰ Azzal, hogy a tsz-ek a mezőgazdasági alapterveken kívül élelmiszer-feldolgozással és értékesítéssel is foglalkozhattak, ugyanaz a modernizációs gondolat – az egységes élelmiszergazdaság koncepciója – nyert megerősítést a tsz-üzemek életében, mint amire az új agrárirányítást építette fel a lobbis.⁵¹

A Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium (MÉM)⁵² megalakulása azért is jelentett nagy újdonságot, mert a földművelésügyi és az élelmiszerügyi tárca összeolvadásával olyan ésszerű struktúra jött létre, amelyben

egy irányítószerv alá került a korábban széttagolt mezőgazdasági termelés, felvásárlás, forgalmazás és az ipari feldolgozás is. Ez a lépés azonban jóval több volt a kormányzati szervezet egyik elemének praktikus átszervezésénél. Az új miniszter, Dimény Imre így emlékezett erre vissza: „Nyers Rezső és Fehér Lajos a PB megbízásából beszéltek velem, hogy készítsem elő a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium egyesülését [...] ezzel párhuzamosan felmerült a kül- és belkereskedelmi minisztérium összevonása. Ezt, hasonlóan az ipari minisztériumok összevonásához, levették a napirendről. Így érthető, hogy a kongresszus előtt kemény és izgalmas viták során sikerült elfogadtatni, hogy az élelmiszergazdaságot egységes valaminek tekintsék és ennek megfelelő szervezetet kialakítsanak.”⁵³

Ez olyan modernizációs gondolat volt, amely egyértelműen összefüggésbe hozható azzal a nyugati tudástranszferrel, amely az 1960-as évek elejétől a színpalak mögött egyre intenzívebbé vált az agráriumban.⁵⁴ Így hát mikor az új gazdasági mechanizmus előkészítése során hivatalos gazdaságpolitikai prioritássá vált a nyugati nyitás, akkor az agrárlobbinak már működő tudományos és üzleti kapcsolatai voltak a kapitalista országokkal. Az agrárdiplomácia új szintre emeléshez azonban nélkülözhetetlen volt az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezetéhez, a FAO-hoz való csatlakozás. Erre 1967-ben sor került.⁵⁵ Ez önmagában is nagy sikerként értékelendő, de még inkább az, ha hozzátesszük, egyidejűleg a szovjet vezetés megíúsította Magyarország csatlakozását az ENSZ pénzügyi szervezetéhez, a Nemzetközi Valutaalaphoz (IMF). Habár a FAO kapcsán is jelentkeztek fenntartások a Szovjetunió részéről, mely maga sem volt tagja a szervezetnek, ez a kísérlet mégis sikerrel járt.

1968 után

A figyelmes olvasóban mostanra már joggal felmerülhet a kérdés: mikor tér át a szerző végre 1968-ra, az Új Gazdasági Mechanizmus indulásának évére és az utána következő időszakra? A válaszom erre az, hogy a mezőgazdasági reform kapcsán minden jelentős változás lezajlott 1967-ig, így 1968 után már nem új intézkedéseket, hanem a korábbiak következményeit érdemes elemezni. Abból adódóan, hogy a mezőgazdaságban 1965-től kezdve mély és radikális változásokat vezettek be, s ezek ráadásul összefüggő rendszert alkottak, a hatásuk is hatványozottan jelentkezett. Jól mutatják ezt az alábbi adatok: míg a nemzeti jövedelem 1968 és 1971 között éves átlagban 6,2%-kal nőtt, ugyanezen időszakban a termelősövetkezeti szektor növekedése 9,4% volt.⁵⁶

A lendületes fejlődés okai között meg kell említeni azt az átrendeződést is, ami a mezőgazdasági beruházások javára végbement. A III. ötéves terv (1966–1970) indulásakor még a nehézipar (alapanyagipar) fejlesztési prioritásait tükrözte, ugyanakkor menetközben az beruházások ágazati megoszlása több tekintetben eltért a tervtől. Az ipar és azon belül elsősorban a nehézipar részesedése 1968-tól csökkenni kezdett, a mezőgazdaságé 1968-tól, a nem termelő ágazatoké, azon belül a kommunális területeké 1969-től növekedett. Az agrárlobbi nagy sikere volt, hogy az 1971–1975-re szóló IV. ötéves terv előirányzatai további eltolódást mutattak a mezőgazdaság javára. Nemcsak összegük változott előnyösen, hanem szektoronkénti megoszlásuk is, a termelősövetkezetek javára. Korábban ugyanis, az állami tulajdon magasabbrendűségére hivatkozva, az állami gazdaságok voltak privilegizált helyzetben. Ungvárszki Ágnes rámutatott: „...két évtizedes »bűvös határok« dőltek meg: az ipar részesedése a szocialista szektor beruházásaiból 40% alá, a nehéziparé 30% alá csökkent, a mezőgazdaságé és a nem anyagi területeké 20% fölé emelkedett”.⁵⁷

Ezt az átrendeződést erősen sérelmezték a nehézipari szektor (bányászat, villamosenergia-ipar, kohászat, gépipar) képviselői, hiszen az iparfejlesztés elsődlegességére hivatkozva a megelőző évtizedekben ők kapták a legtöbb beruházást. Ez az érdekcsoport, a nehézipari lobbis tehát nem fogadta kitörő örömmel az 1968-as változásokat, s nem is tudtak olyan sikeresen alkalmazkodni az új feltételekhez, mint a mezőgazdasági tsz-ek.

A mezőgazdaság és az ipar eltérő teljesítménye egyre nagyobb feszültséggé vált. A nehézipari lobbis minden eszközt bevetett annak bizonyítására, hogy a tsz-ek nem tisztességes úton érték el a sikereket. Ezt bizonyítandó, a sajtókapcsolatai révén elérte, hogy egyre több cikk számolt be a tsz-ek üzelméről, visszaéléseiről. A leghatásosabb politikai adut is bevetette a nehézipari lobbis: egyre többször szóvá tette, hogy a mezőgazdaság fellendülésének az árát lényegében az ipari munkásság fizette meg, s éppen emiatt nem nőtt olyan gyorsan az életszínvonala sem, mint a tsz-tagságé. Ebben a légkörben – az egyre erősödő moszkvai bírálatokat is érzékelve – Kádár megvonta támogatását az agrárlobbitól, s teret engedett a reformellenes erőknél.

Érdeemes felidézni Rainer M. János elemzését ezzel kapcsolatban: „Az 1956-tól való félelem, az ideológiai merevség oldódása, a gyakorlatias megoldásokra való hajlam fontos szerepet játszott a reform bevezetésében. Am ugyanezek a tényezők »szolgáltatták ki« a reformot és híveit például a szovjet politika változásainak. [...] Az 1956 szindrómájától terhelt magyar politikai vezetés nemcsak a magyar társadalommal, hanem a szovjet

Betekintő 2018/2.

vezetéssel való szembekerülés eshetőségétől is szorongott. [...] az első hazai nehézségek, illetve az első komoly moszkvai bírálóat elég volt ahhoz a vélekedéshez, hogy a reformból könnyen »dobható« minden, amit kifogásolnak...»⁵⁸

Hivatalos formát mindez az MSZMP KB 1972. november 14–15-i ülésén kapott, ahol formailag nem is az 1968-as reformról, hanem az 1970 novemberében megrendezett X. pártkongresszus határozatainak végrehajtásáról volt szó. A kontinuitás hangsúlyozása ellenére az elfogadott határozatok egyértelművé tették a reformkurzus leállítását. Ezt követően sokrétű – gazdasági szankciókat, adminisztratív és büntetőjogi eszközöket is magába foglaló – támadás indult a tsz-ek ellen, hiszen velük lehetett bizonyítani, hogy milyen veszélyes folyamatokat indított el a reform.⁵⁹ Azt a szektort tehát, amelyik a leginkább alkalmazkodott az új gazdasági mechanizmus feltételeihez, példásan megbüntették. Nem meglepő hát, hogy sikereik is kényszerű feledésbe merültek...

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

MNL OL M–KS 288. f. 4/66-67. ő.e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1964. február 20–22-i üléséről. 2. napirend. Mezőgazdasági politikánk kérdései.

MNL OL M–KS 288.f. 4. cs. 71–72. ő.e. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottság 1964. december 8–10-i kibővített üléséről. 1. napirend. Az 1965. évi népgazdasági terv fő kérdései. 3. napirend. A Központi Bizottság 1965. első félévi munkaterve.

MNL OL M–KS 288. f. 4. cs. 83. ő.e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1966. október 13-i üléséről.

MNL OL M–KS 288.f. 5. cs. 384. ő.e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1966. január 4-i üléséről. 3. napirend. A termelészövetkezeti mozgalom helyzete és megszilárdításukra szolgáló irányelvek.

MNL OL M–KS 288.f. 5. cs. 405.ő.e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1966. szeptember 20-i üléséről. 1. napirend. A KB Mezőgazdasági Osztály előterjesztése a PB számára a termelészövetkezetek működésének főbb kérdéseiről.

MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1957) 2. ő.e. Jelentés az Intéző Bizottság számára a termelészövetkezeti mozgalom helyzetéről. 1957. május 29.

MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1957) 13. ő. e. Az Élelmezésügyi Minisztérium előterjesztése az MSZMP Politikai Bizottságához az új felvásárlási rendszer eredményeiről és tapasztalatairól. 1957. november 19.

MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1963) 43. ő.e. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének előrehaladásával előtérbe kerülő ár-, adó- és pénzügypolitikai teendők irányelvei. (Országos Árhivatal Mezőgazdasági és Élelmiszer Osztály), 1963. február.

MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1965) 14. ő.e. A Belkereskedelmi Minisztérium jelentése a közellátás helyzetéről. 1965. december 10.

Nyomtatásban megjelent források

Fóris, 1968

Fóris Imre (összeáll., jegyz.): *Mezőgazdasági termelészövetkezeti törvény. Földjogi törvény.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 16–49.

S. Kosztricz, 1999

S. Kosztricz Anna és mások (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1959-1960. évi jegyzőkönyvei.* Budapest, Magyar Országos Levéltár, 420.

Mezőgazdaságunk, 1963

Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962. Budapest, Statisztikai Kiadó.

TRHGY, 1957

Betekintő 2018/2.

Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1956. Közzéteszi az Igazságügy Minisztérium közreműködésével a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkársága. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 62.

Vass-Ságvári (szerk.), 1973

Vass Henrik-Ságvári Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962.* 2. bőv., kiad. Budapest, Kossuth Kiadó. 102–122.

Vass (szerk.), 1968

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963–1966. Budapest, Kossuth Kiadó, 305.

Hivatkozott irodalom

Berend, 1988

Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Boreczky (főszerk.), 1993

Boreczky Beatrix (főszerk.): *A magyar állam szervei 1950–1970.* Budapest, Magyar Országos Levéltár

Boyer, 2007.

Boyer, Christoph (Hrsg.): *Zur Physiognomie sozialistischer Wirtschaftsreformen. Die Sowjetunion, Polen, die Tschechoslowakei, Ungarn, die DDR und Jugoslawien im Vergleich.* Frankfurt/Main, Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte.

Csizmadia, 1973.

Csizmadia Ernő: *Bevezetés az élelmiszergazdaságtanba.* Budapest, Akadémiai Kiadó

Ferber-Rejtő, 1988

Ferber Katalin – Rejtő Gábor: *Reform(évf)fordulón.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Földes, 2013

Földes György: Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok, *Századok*, 147. évf. 6. sz. 1349–1375.

Honvári, 2003

Honvári János: *A gépállomások története, 1947–1964. A gépállomások és a magyar mezőgazdaság gépesítésének története 1947–1964.* Győr, Távtan Kiadó

Honvári, 2006

Honvári János: A klasszikus begyűjtési rendszer változása az „új szakasz” meghirdetésétől a beadás megszüntetéséig. In: Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós Emeritus Professor tiszteletére.* Budapest, Corvinus Egyetem, 409–430.

Huszár, 2004

Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel.* Budapest, Kossuth Kiadó

Huszár, 2012

Huszár Tibor: *Erdei Ferenc 1910–1970. Politikai életrajz.* Budapest, Corvina.

Kornai, 1993

Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* Budapest, HVG Kiadói Rt.

Oros (szerk.), 1994

A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai. Szerkesztette: Oros Iván. Budapest, KSH

Papp, 2006

Papp István: A Begyűjtési Minisztérium az 1956-os forradalom idején és a beszolgáltatási rendszer felszámolása 1956–57-ben. In: Pál Lajos – Romsics Ignác (szerk.): *1956 okai, jelentősége és következményei.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 276–283.

Betekintő 2018/2.

Papp, 2017

Papp István: *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe*. Budapest–Pécs, ÁBTL –Kronosz Kiadó

Pető–Szakács, 1985

Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. I. köt. *Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Romsics, 2007

Romsics Ignác: Gazdasági reformok a Kádár–korban. *Élet és Irodalom*, június 22. 4–5.

Romsics, 2012

Romsics Ignác (szerk.): *Szabó István életútja Nádudvartól Nádudvarig*. Budapest, Osiris Kiadó

Swain, 2014

Swain, Nigel: Eastern European Collectivization Campaigns Compared, 1945–1962. In: Iordachi, Constantin – Bauerkämper, Arnd (eds.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Budapest – New York, CEU Press, 497–534.

Ungvárszki, 1989

Ungvárszki Ágnes: *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon (1948–1988)*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Varga, 2000

Varga Zsuzsanna: Mezőgazdasági reformmunkálatok (1961–1964). *Múltunk*, 45. évf. 2. sz. 253–282.

Varga, 2001

Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956–1967*. Budapest, Napvilág Kiadó

Varga, 2009

Varga Zsuzsanna: „Földindulás után”. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. *Történelmi Szemle*, 51. évf. 2. sz. 231–258.

Varga, 2012

Varga Zsuzsanna: Miért bűn a sikeresség? Termelőszövetkezeti vezetők a vádlottak padján az 1970-es években. *Történelmi Szemle*, 54. évf. 4. sz. 599–621.

Varga, 2013

Varga Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Budapest, Gondolat Kiadó

Varga, 2014

Varga Zsuzsanna: *Modelltranszferek Keletről és Nyugatról. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon 1949–1989*. MTA, Doktori disszertáció (kézirat), Budapest

Varga (szerk.), 2016

Varga Zsuzsanna (szerk.): *Göröngyös út. Dimény Imre életútja*. Budapest, Kossuth Kiadó

Wädekin, 1982

Wädekin, Karl-Eugen: *Agrarian Policies in Communist Europe*. The Hague – London, Allanheld, Osmun Publishers; Martinus Nijhoff Publishers

¹ Swain, 2014: 513–523.

² Papp, 2006: 276–283.

³ Ezt szimbolizálta, hogy az Elnöki Tanács november 12-én kiadott 21. sz. törvényerejű rendelete október 25-étől visszamenőleges hatállyal szüntette meg a mezőgazdasági termények és termékek kötelező beadását. TRHGY, 1957: 62.

⁴ MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1957) 2. ő.e.

⁵ Ennek jegyében megszüntették a kötelező vetési terveket, az állatvágások engedélyhez kötését, valamint a magán-sertésvágás utáni zsírbeadási kötelezettséget. TRHGY, 1957: 68–69, 263–265.

⁶ A miniszter Dögei Imre volt, helyettesei: Keresztes Mihály, Magyarai András, Márczisz Antal, Szőke Mátyás.

⁷ Fehér Lajos agrárpolitikai tevékenysége nem érhető meg az 1956 előtti időszakra visszanyúló előzmények, köztük különösen a Nagy Imréhez fűződő kapcsolata nélkül. Kiváló elemzést találhatunk erről a nemrég megjelent Fehér Lajos-biográfiában: Papp, 2017: 102–201.

⁸ Az idelátogató szovjet delegációk csodálkozással tanulmányozták, hogy a városi lakosság ellátása nemcsak hogy nem omlott össze a begyűjtési rendszer nélkül, hanem sokkal kiegyensúlyozottabbá vált. A szerző interjúja Dimény Imrével, 2010. február 9. (A szerző tulajdonában.)

⁹ MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1957) 13. ő. e.

¹⁰ Honvári, 2006: 426–430.

¹¹ Mezőgazdaságunk, 1963: 150–151, 173.

¹² Varga, 2014: 39–45.

¹³ Varga, 2009: 232–244.

¹⁴ S. Kosztricz és mások (szerk.), 1999: 420.

¹⁵ Varga, 2001: 33–43.

¹⁶ Uo. 66–81.

¹⁷ Az 1957-ben megalakult MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézet elnevezése 1962-ben változott Agrárgazdasági Kutató Intézetre. Huszár, 2012: 386–396.

¹⁸ Varga, 2000: 253–282.

¹⁹ MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1963) 43. ő.e.

²⁰ MNL OL M–KS 288. f. 4. cs. 66–67. ő.e.

²¹ Ferber–Rejtő, 1988: 20. (Kiemelés – V. Zs.)

²² Boyer, 2007.

²³ MNL OL M–KS 288.f. 4. cs. 71–72. ő.e.

²⁴ Berend, 1988: 117–306.; Romsics, 2007: 4–5.

²⁵ Ez ugyan nagy anyagi terhet jelentett a tsz-eknek, mégis végeredményben az előnyök domináltak. A függetlenedés terén nagy előrelépést jelentett, hogy az erő- és munkagépekkel a tsz többé már nem mint megrendelő, hanem mint tulajdonos, saját gazdasági érdekének és szükségletének megfelelően, szabadon rendelkezett. Honvári, 2003: 547–557.

²⁶ Pető–Szakács, 1985: 523–531.

²⁷ Varga, 2001: 125–147.

²⁸ Vass–Ságvári (szerk.), 1973: 102–122.

²⁹ Papp, 2017: 202–225.

³⁰ Varga, 2013: 66–81.

³¹ MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1965) 14. ő.e.

³² Nyers Rezső és az agrárlobbi kapcsolatairól bővebben lásd Huszár, 2004: 227–241.

³³ MNL OL M–KS 288.f. 5. cs. 384. ő.e.

³⁴ MNL OL M–KS 288.f. 5. cs. 405.ő.e.

³⁵ „Tervgazdálkodásunkat a szocialista tulajdon mindkét formájának – az állami és a szövetkezeti tulajdonformának (beleértve a szövetkezeti tagok háztáji gazdaságát) – együttes fejlesztésére alapozzuk. A szocialista szektor döntő fölénye mellett a jövőben is fenntartandó kiegészítő szerepében a magánszektor, beleértve a kisipart, a kiskereskedelmet, a termelők piaci kereskedelmét és a nem parasztok kisegítő gazdaságát.” Vass (szerk.), 1968: 305.

³⁶ Ez a folyamat valóban lezajlott a Szovjetunióban: 1965 és 1970 között a szovhozok száma 3288-cal nőtt, míg a kolhozoké ugyanennyivel csökkent. Wädekin, 1982: 44–62.

³⁷ Vass (szerk.), 1968: 402–409.

³⁸ Romsics, 2012: 98–103.

³⁹ MNL OL M–KS 288. f. 4. cs. 83. ő.e.

⁴⁰ Kornai, 1993: 380–385.

⁴¹ Uo. 406.

⁴² MNL OL M–KS 288. f. 4. cs. 83.ő.e. (Kiemelés – V. Zs.)

⁴³ Fontos hangsúlyozni azt is, hogy azokat, akik nem akartak visszatérni a tsz-be, vagy örökösként voltak földtulajdonosok, az 1967-es földtörvény rákényszerítette, hogy az állam által megszabott áron adják el kötelezően a földjüket a tsz-nek.

⁴⁴ Földes, 2013: 1349–1375.

⁴⁵ Varga, 2013: 137–138.

⁴⁶ Fóris, 1968: 16–49.

⁴⁷ MNL OL M–KS 288.f. 28. cs. (1966) 8. ő.e. Előterjesztés az új termelősövetkezeti törvény irányelveiről.

⁴⁸ Fóris, 1968: 68–69.

⁴⁹ Varga, 2014: 138–140.

⁵⁰ Fóris, 1968: 68–69.

⁵¹ Csizmadia, 1973: 39–55.

⁵² Az 1967. évi 8. számú törvényerejű rendelet értelmében a Földművelésügyi Minisztérium, az Élelmezésügyi Minisztérium és az Országos Erdészeti Főigazgatóság, valamint az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal összeolvadásával létrejött a MÉM. Boreczky (főszerk.), 1993: 323–326.

⁵³ Varga (szerk.), 2016: 114–115.

⁵⁴ Varga, 2014: 258–266.

⁵⁵ Valójában Magyarország visszalépéséről volt szó, mert 1946–1951 között hazánk már tagja volt a szervezetnek, azonban szovjet nyomásra Lengyelország és Csehszlovákia FAO-tagságának megszüntetése után a magyar vezetés is a kilépés mellett döntött.

⁵⁶ Oros (szerk.), 1994: 246–247.

⁵⁷ Ungvárszki, 1989: 48.

⁵⁸ Rainer, 2011: 168–169.

⁵⁹ Varga, 2012: 599–621.